

ҚАМЧИБЕК КЕНЖА

БОБУРИЙЛАРДАН БИРИ

Хужжатли-маърифий кисса

(Қайта ишланган ва тўлдирилган нашири)

«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2014

УЎК 821.512.133-31
КБК 84(5Ў)
К – 6

К – 6 **Кенжа, Қамчибек.**

Бобурийлардан бири: Сафарнома – Т.: «Sharq»,
2014. – 352 б.

Ушбу китоб халқаро микёсда улугвор, ғурурли ва машаққатли юмушларни адо этаётган Бобур жамоат фонди ва Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция фаолияти, фонд ва экспедиция асосчиси, раҳбари, бениҳоя ғайрат ва жасорат эгаси, табиатшунос, кадриятшунос олим, дунёни кезиб, жаҳон бобуршунослари диққат-эътиборини Бобур юрти Ўзбекистонга қаратаётган фавқулудда ташкилотчи ва толмас инсон Зокиржон Машрабов ҳақида.

ISBN 978-9943-26-239-3

УЎК 821.542.133-31
КБК 84(5Ў)

ISBN 978-9943-26-239-3

© «Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси Бош таҳририяти, 2014.

Муқаддима ўрнида

– Хаканга келин бўлиб тушганимга олтмиш йилдан ошди, ўзим Майдонда туғилганман. Бувим («онам» демоқчи – *муаллиф*) ўлганини эслолмайман. Дадамни сал-пал биламан. Ёш қолганман, битта акам бор эди, Самарқандга ўқигани бориб, ўша ёқда вафот қилган экан. Иккита бола қолганмиз – бир ўғил, бир киз. Зокиржонни ўн саккизимда тукканман. Еттинчидан ўнинчигача Жалакудукда ўқиди. Дадаси Кўтармада мактаб директори эди. Ўнни битиргандан кейин қайтиб кўчиб кеволдик эшикка. Зокиржонни ўқишга киритиш керак эди-да. Ташканга жўнатдик. Ёлғиз болани иши қийин экан. Битта товоқда ош емай, холи нима кечяптийкин бола шўрликни, деб эрхотин ошни пишириб, лаганга босиб, кулчани ёпиб қопга солиб бороврамиз, бороврамиз... Йўқ, кейин чидамай кўчиб борволдик. Домла битта ишга турди. Кейин мазаси йўқ бўлиб, қайтиб келдик. Бола ўқиб юрди бориб-келиб... – дея бот-бот хикоя қиларди онаизор Зокиржон аканинг яқинларига. – Бола бечора аспирантурада ўқиятувди, дадаси казо қилиб қолди. Йилини ўтказиб, мени кўчириб олиб кетди. Ишга Анжанга қўйишди, яна кўчиб келдик. Сурхондарёга борди – у ёқда уч йил яшадик. Ундан Ташканга, кейин яна Анжанга кўчдик.

Ҳаёт шунақа бўлган, болам. Жуда кўп ишларни кўрди бу бош. Кўрсам ҳам майли, ишқилиб, болам соғ бўлсин. Дунёи оламга келиб кўрган матойим, топган бойлигим шу... Болагинамга ичим ачишиб ўтираман. Тушликка келмайди уйга. Кечкурун кеч келади. Кутиб ўтираман. Келдингми, болам, дейман. Келдим, онажон, ўзингиз яхшимисиз, дейди. Кейин хотиржам бўлиб ётаман. Эртаман эрта кетади, дуо қилиб қоламан орқасидан. Болам кўпники... Ундан

мингдан-минг розиман. Умрага обориб келди. Ҳаж сафарига экспедиция билан биринчи борганида онамни олиб келаман, деб ният қилган экан. Яна олиб бораман, деб қўяди болам шўрлик. Шу гапи билан бориб қайтиб келаман Макатиллога, шунақа хурсанд бўлиб кетаман... Шу, дадаси ёш – қирқ саккизида ўтиб кетди-да, ўкитиб-ўкитиб, униб-ўсганини кўролмади. Шунга ачинаман. Мана, қирқ йил бўпти. Ишқилиб, энди боламни боши омон бўлсин, мени бахтимга у, уни бахтига мен соғ бўлайлик...

Зокиржон аканинг онасига, онасининг унга хурмати, меҳри борасида алоҳида бир боб ёзилса арзийди. Мен экспедициянинг Шарқ мамлакатлари бўйлаб узоқ муддатлик сафарларидан ташқари, Тошкент ва бошқа жойларга қатновларида ҳам ҳамроҳ бўлганман. Ана шу маҳалларда ҳам Зокиржон ака онаси ҳақида жуда кўп гапирарди. Англашимча, у бирон ёққа боргудай бўлса, албатта онасидан фотиҳа олиб, кейин йўлга чиқарди, бирон иш бошлашдан аввал албатта у билан маслаҳатлашарди. Экспедицияларга, табиийки, аксариятимиз уйларда нон ёптириб олардик. Лекин Зокиржон аканинг нонлари, тўғрироғи, йирик-йирик кулчалари бежирим, таъми нечукдир бошқаларимизникига нисбатан ширин, куврак бўларди. Уларни мактаб-мактаб ерканмиз, Зокиржон ака: «Бу нонларни онам ёпиб берганда», дерди болаларча, самимий фахр билан. Кейин у Нубувватхон аянинг фазилатлари, ўзининг волидаи меҳрибони, ҳамрозига бўлган муҳаббатини, онаизорининг унинг ҳаётида тутган ўрнини ажойиб бир ибора билан ифодаларди:

– Онам – менинг хумо кушим.

Зокиржон ака ёзувчиликка даъвогар эмас, лекин анча-мунча ижодкор ҳам онага шунчалик бадий таъриф берар-да¹.

¹ Нубувватхон ая 2010 йил бошларида салкам юз ёшида бу фоний дунёни тарк этди. Охирати обод бўлсин.

*Бори элга яхшилик қилгилки, мундин яши йўқ,
Ким дегайлар даҳр аро қолди фалондин яхшилик.*

Заҳириддин Муҳаммад Бобур

Бола бошдан...

Андижоннинг шарқи билан жануби ўрталиғидаги худудда Хакан деган табаррук бир қишлоқ бор. Унинг муқаддаслиги шундаки, бўлажак шоҳ ва оламшумул шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобур шаҳзодалик пайтларида бу худудда кўп юрган ва табаррук ота юртини сўнгги бора тарк этишда ҳам унинг тулпори ана шу йўлдан оғир кадам ташлаб ўтиб, Андижон адирлари томон ўрлаган. Алалхусус, Хакан Бобурнинг маънос тортган аламоқ сиймосини сўнгги бор кўрган, ғаму изтиробларига гувоҳ бўлган макондир.

Ўша пайтда кимдир: «Бир замонлар келиб, сиз ватанни тарк этиб кетаётган айни шу қишлоқда таваллуд топажак бир ўғлон сизни яна ота юртга қайтишингизга кўмак беражак», деса, Бобур Мирзо нима деб жавоб берган бўларди экан? Ахир у ўша лаҳзаларда ўз элимдан абадий жудо бўлиб кетяпман, деб зинҳор ўйламаган, балки ҳадемай зафар кучиб, яна бу азиз масканларга қайтажагига умиди ва ишончи муқаррар эди. Аммо қисматнинг ҳукми ўзгача бўлди, толе унга қиё бокмади...

Бобур вафотидан тўрт ярим аср кейин, 1933 йилнинг саратонида, айни пишиқчилик палласида, кундузлари қуёш оламини оташ бўлиб киздираётган, кечалари тўлин ойдан чароғон гўзал тонгларнинг бирида офтоб нурлари энг аввало етиб келадиган ана шу

Хакан кишлоғидаги Машрабжон ака Қаландар ўғли хонадонида бир фарзанд дунёга келди. Чақалокни яхши ният билан Зокиржон деб атадилар. Одамнинг исми унинг тақдирида катта аҳамият касб этади, дейишади. Ўз даврининг илғор зиёлиларидан бири, кишлокнинг биринчи муаллими Машрабжон аканинг дилига Зокиржон деган отни Аллоҳнинг ўзи солган бўлса ажаб эмас, эндиликда бу ном («Зокир» – эсга олувчи, ёдловчи, зикр этувчи) ниҳоятда тўғри қўйилганига, исм билан жисму феълнинг фавқулодда мос ва уйғунлигига қойил колмай илож йўқ.

Хакан Андижон шахрининг бозорларини анор, узум, ўрик, беҳи ва бошқа мева-чевалар билан файзли қиладиган кишлок эди. Машрабжон аканинг онаси Нубувватхон жамоа хўжалигида ишларди.

Зокиржоннинг болалиги ўзларининг боғ-роғдан иборат шинам ховлиларида ва кишлок билан туташ Андижон адирларида кечди. У ҳар куни мактабдан келгач, ола сигирларини ўша томонга хайдаб кетарди. Ўртоқлари билан кечгача мол боқиб, куёш уфққа ёнбошлагандан кейингина уйга қайтишарди. У адирларнинг туя ўрқачларидай баланд-пастлигини, осмоннинг бепоён ва мусаффолигини яхши кўрарди. Қир ёнбағрида чалқанча тушганча мовий самони кузатиб ётиш, тўрғайлар хонишини тинглаш жони-дили эди.

Ўша кезларда кимдир: «Сен катта бўлганингда ашаддий бобурпарастга айланасан, Бобур изидан жаҳонни кезиб чиқасан», деса, Зокиржон индамай елка кисиб қўя қолган бўлармиди. Чунки унинг кўнглида ўз келажаги билан боғлиқ орзулари куртак ёза бошлаган эди. У тепаликларнинг ҳар жой-ҳар жойида нефть тортувчи қурилмаларнинг бошқарувчисиз, ўзидан-ўзи кечасию кундузи ишлаб ётганидан хайратланар, ускуна «тирсак»ларининг кўтарилиб пастлаши, узатгич ва бошқа мурватларнинг айланишини завқ билан, узоқ-узоқ томоша қилар экан, калбида бу «жонли» темирларнинг ҳаракатига кизи-

киш тобора ортаётганини ҳис этар эди. Бу иштиёқ секин-аста, кундан-кунга геологлик касбига ҳавасга, хоҳишга айланиб борарди.

Зокиржон ўтли-шудлигина эди. Кунора она-си соғиб берган икки пақир сутни пиёда Андижон шаҳрининг Янги бозорида сотиб келарди.

Сут пулларини тўплаб велосипед олди. Бу улов кейинчалик унга жуда иш берди. Дадаси Жалақудук туманининг Пахтакор (ўша пайтда «Капа» дейишарди) кишлоғидаги етти йиллик мактабга директор қилиб юборилганида етти-саккиз чақирим масофага – туман марказидаги ўрта мактабга ана шу велосипедда қатнади. Велосипед бузилиб қолганида поездга осилиб кетарди. Қиш-кировли кунларда, ёғингарчиликларда дадаси жамоа хўжалигининг чорва фермасидан от сўраб берарди. Албатта фермадагилар ҳам отни бекордан-бекорга миндириб юборишмас, Зокиржонга пул беришиб, Жалақудук бозоридан ул-бул нарсалар харид қилиб келишини тайинлаб жўнатишарди. Зокиржон мактабдан икки халта майда-чуйда билан қайтарди.

Қиш совуғи кучайиб кетган паллаларда ўша ёқда тунаб қолишга ҳам мажбур бўларди.

Мўмин Аҳмедов деган кимё-биология ўқитувчиси Зокиржонни уйига олиб кириб кетарди. Муаллимнинг хотини – жуда кўнгли очик, меҳрибон аёл Аугустина Аҳмедова унга ўз ўғиллари қатори ғам-хўрлик қиларди. Улар Зокиржоннинг қалбида ҳаётида илк бор учраган том маънодаги олийжаноб, яхши одамлар сифатида ўчмас из колдиришган. Албатта, кейинчалик Зокиржоннинг ҳам уларга озми-кўпми нафи тегди, бироқ унинг наздида бу наф ўша азиз ва кадрдон кимсаларнинг хизматлари олдида дарёдан томчидай туюлади.

Дарвоқе, Зокиржон ўзининг ҳалол меҳнати – сигир боқиб, сутига олган велосипеди билан Жалақудук – Оламушук пойгасида биринчи ўринни эгаллагани-

да онасининг қанчалар суюниб, ўғлини қайта-қайта бағрига босганлари ҳали-ҳали кўз олдидан кетмайди. Сирасини айтганда ғолибнинг ўзи ҳам чакана қувонмаган эди, чунки бу унинг ҳаётидаги дастлабки йирик ғалабаси, омма эътиборини қозониши эди. Кейин у 10-синфда ўқиётганида яна бир қарра кўпчиликнинг назарига тушди, ҳурматига сазовор бўлди. Мактаб ҳаваскорлик саҳнасида қўйилган, ўша пайтларда эл аро машҳур бўлган «Тоҳир ва Зухра» спектаклида Тоҳир ролини ўйнади. (Зухра – 9-синф ўқувчиси Холида эди). Драмага қизиқиш кучайиб, қишлоқ аҳли ҳам томошага кела бошлайди. Шу баҳона Зоқиржон ўқиган мактаб туманда анча довруқ қозонади.

Дарвоқе, драманинг, Тоҳир ролининг муваффақиятли чиқиши бежиз эмас – Зоқиржоннинг болаликдан санъатга қизиқиши, ишқибозлиги кучли эди. У дадаси билан Андижон театрига тез-тез тушиб турарди. «Ёрил, тош», «Лайли ва Мажнун», «Тоҳир ва Зухра» спектакллари қайта-қайта томоша қилган. Дутор, ғижжак чалиб кўнгил ёзишни хуш кўрадиган амакиси Дарвишхон Қаландаровга унинг жуда-жуда ҳаваси келарди... Ҳавас унинг қўлига най, доира тутқазган, амакисидан ана шу созларни чалишни ўрганган. У пана-панада ашула ҳам айтарди: «Қаро кўзим...»ни, «Фигонким...»ни, «Алпомиш» спектаклидаги «Кўриб ёринг...»ни... Бу кўшиқларни ҳозир ҳам хиргойи қилиб юради.

Яхшилар

Болалик орзулари Тошкентдаги Ўрта Осиё давлат университетига бошлади. 1955 йили Зоқиржон геология факультетини битириб, Жанубий Оламушук (Андижон вилояти) нефть қонида оддий операторликдан меҳнат фаолиятини бошлади ва истаклари рўёбга чиққанидан қувончининг чеки-чегараси йўқ эди.

Касбига меҳри баланд инсоннинг ўз соҳасида мартабаси тез ортади, чунки бундай одам сидкидилдан меҳнат қилади, ўз меҳнатидан завқланиб, яна бутун вужуди, бор кучи, имконияти билан ишлашга уринади. Зокиржон Машрабов ҳам ҳадемай участка геологи, катта геолог деган лавозимларга кўтарилди.

Уч йилдан кейин, яъни 1958 йили Ўзбекистон Фанлар академиясининг Геология институтига аспирантурага кетиб, «Фарғона водийсидаги литологик нефть ҳавзаларининг истикболлари» деган мавзу устида илмий иш бошлади. Тадқиқотнинг боришидан Зокиржон Машрабовнинг ўзи ҳам, унинг илмий раҳбари Олег Александрович Рижков ҳам мамнун эдилар.

– Ҳаракатинг яхши, шу кетишда икки йилга қолмай ёқлайсан, – дерди у тиришқоқ, серғайрат шогирдининг елкасига қоқиб. У пайтларда геология жабҳасида илмий иш билан шуғулланишга иштиёқманд ўзбек йигитлари пойтахтда ҳам бармоқ билан санарли, вилоятларда эса деярли йўқ эди.

Устознинг далдаси ва мактови Зокиржон Машрабовга куч-қувват, илҳом бағишлар, тунни кунга улаб изланар, ёзарди.

Лекин унинг омадига кўз теккандай бўлди, бошига оғир, жуда оғир мусибат тушди – бир йилдан кейин дадасидан айрилиб қолди. У падари бузрукворининг маросимларини ўтказиб келишга рухсат сўраш учун институт директори, таникли олим, академик Иброҳим Ҳамробоевнинг хонасига кирди. Директор Зокиржонга ҳамдардлик билдирди, «бандачилик, бу мусибат ҳамманинг бошида бор, ишқилиб, отаонадан аввал фарзанд кетмасин... Отангизнинг жойи жаннатда бўлсин. Сизга сабр-тоқат ато этсин», деб тасалли берди. Кейин хона бурчагидаги темир қутини очиб, бир сиким пул узатди.

– Манавини олинг, мархумнинг маърака-маросимлари кўп бўлади...

Зокиржон рад этиш учун оғиз жуфтлаган эди, раҳбар гапиришга кўймади:

– Катта бир нарса деганда хўп денг...

Ўша пайтда икки минг сўм катта пул эди. Зокиржон бошлик хонасидан юраги баттар тўликиб чикди. Кўзларига яна ёш инди, лекин бу энди фақат азиз кишиси, ҳаётининг устунни, пушти панохидан жудолик йиғисигина эмас эди. Зокиржон кейин Шўрчида ишлаб юриб икки минг сўм пул ортгирди ва Тошкентга бориб, Иброҳим Ҳамробоевнинг – худди отаси каби яхшилик қилган ва наздида, хаёлида, кўз олдиди дунёдаги энг олийжаноб зотлардан бири бўлиб қолган кимсанинг ҳузурига кирди. Узоқ ҳол-аҳвол сўрашди, ишларидан ҳисобот берди. Пулни нима деб узатсамикин, деб иккиланарди. Қандай тушунаркин, деган ўй уни ташвишлантирарди. Бермай деса, қарз бўйнида тош каби осилиб юрибди, бу оғир юкдан ҳалос бўлиш керак.

– Ишларим яхши, даромад ҳам ёмон эмас, домла, – деб гапни иш томонга бурди Зокиржон. – Зарур пайтда менга мадад бўлган манави пулни олиб, мени бир масъулиятдан енгиллаштирсангиз.

– Бу катталардан кичикларга ўтиб, айланиб турадиган дунё, – деди Иброҳим Ҳамробоев самимий кулимсираб. – Ҳали сизнинг ҳаётингизда ҳам ёрдам беришга тўғри келадиган ёшлар учрайди. Сиз ҳам ўшаларни қўллаб юборарсиз...

Устоз мақомидаги улуғ инсондан олинган бу дарс ҳақиқатан ҳам кейинчалик кўп асқотди. Зокиржон Машрабов ҳам оти сал чарчаб қолган одамга «ҳа!» деб юбориш кишига мадад бағишлашини кўп бор ҳис қилди.

Бундан аввал Зокиржон яна бир нажоткор кишидан саховат, инсонийлик сабоғини олган эди. У учинчи курсда ўқирди. «Мақтабда сумалак пиширтирди» деган айб билан дадасини партиядан ўчиришиб, вазифасидан бўшатишди. Беиш, ўқитувчиликдан бошқа

касби, даромади бўлмаган Машрабжон ака талаба ўғлига акча юборолмай қолган эди. Аслида Зокиржон ҳам икки хатининг бирида «дада, салом, пул тамом», деб ёзаверадиганлар хилидан эмас, лекин юқоридаги воқеадан кейин у чўнтагини сийпалайдиган бўлиб қолган эди. Бир гал уйга келиб қайтаётганида уни дадаси ва дадасининг улфати Юнусхон ака Маҳмудов поездга кузатиб қўйгани чиқишди. Хайрлашаётганларида Юнусхон ака оғайнисига сездирмай Зокиржоннинг чўнтагига пул солиб қўйди. Ўша маблағни у уч ойга етказди. Шундан сўнг у янада астойдилрок ўқишга ҳаракат қила бошлади: энди у стипендиядан тушиб қолмаслиги зарурлигини, акс ҳолда ҳоли нима кечишини яхши биларди. Кейинрок эса, оддий стипендиянинг ўзи билан ҳам пойтахтдек шаҳри азимда тирикчилик қилиш анча мушкуллигини англадию бутун фикри-зикрини ўқишга қаратди. Кечалари, яқшанба кунлари Мухтор, Жўра деган ўртоқлари билан темир йўл вокзалида юк туширишиб, пул ишларди. Қийинчилик, машаққат одамни тарбиялашини, меҳнатга, чидамга ўргатишини, меҳнатдан қочмайдиган, бардошли кимсанинг ҳаётда кам ва хор бўлмаслигини ўшанда билди.

У энди олий стипендия ола бошлади...

Хуллас, ўшанда ота қаби меҳрибон раҳбарнинг яхшилигини кўнглига маҳкам тугиб, ана шу марҳамат далдасида ўзини қўлга олиб уйга келди, амакиси Аҳмаджон ва бошқа қариндошлари билан ёнма-ён туриб, ичдан эзилиб-эзилиб элда урф бўлган маросимларни ўтказди. Ҳаётининг бош устунидан, таянчидан умрбод айрилганини ҳис қилди, ғамбода онасини юпатмоқ бўлиб, бағрига бош қўяр экан, нозиккина, нафисгина бу вужуднинг, бу азиз инсоннинг ҳам сунъансиз қолганлигини, уни энди ёлғиз ташлаб қўйиш мумкин эмаслигини англади. Негаки, у биттаю битта фарзанд эди, ота-онанинг кўз тикишгани, ёлғиз умидлари шу ўғил эди.

Тошкентга бориб, яна директорнинг хузурига кирди-да, кўнглидаги гапларни, аспирантурани сиртдан, ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда давом эттиришга қарор қилганини айтди. Иброҳим Ҳамробоев истеъдодли бир олимнинг хаёли бўлинганига ачинди, лекин ҳаёт синовларини ўз бошидан ҳам ўтказгани учун йигитнинг аҳволини тушунарди.

– Мен розиман, фақат Академия президенти-нинг ижозати керак-да. Ҳабиб Муҳаммедович ҳар бир аспирантнинг муаммолари билан шахсан ўзи шуғулланади. Биласиз-ку, у киши ёш олимларни жуда эъозлайди, – директор шундай деб, телефон рақамларини терди-да, президент ёрдамчиси билан гаплашиб, Зокиржон Машрабов исми-шарифини раҳбарнинг қабулига ёздириб қўйди.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг президенти Ҳабиб Абдуллаевни Зокиржон жуда яхши биларди. У улуғ зотнинг ўз соҳаси (геология)нинг даҳоси экани, шунингдек, камтарлиги, олийжаноблиги, тантилиги, фан докторию оддий аспирант билан ҳам бирдай муносабатда бўлиши ва бошқа инсоний фазилатлари ҳақидаги гап-сўзлар олимлар, аспирантлар давраларида тинмай айланиб юрарди. Бунга Зокиржон Машрабов ўз мисолида яна бир қарра амин бўлди.

– Келинг, андижонлик Машрабов, – дея қарши олди Ҳабиб Муҳаммедович. – Илмий ишларингиз қандай кетяпти?

– Яхши, – деди Зокиржон.

– Қандай муаммолар бор? – сўради яна президент меҳрибонлик билан.

Зокиржон бошига тушган мусибатни айтди.

– Сизга ҳамдардман, лекин ҳаёт давом этиши керак-ку... – Ҳабиб Абдуллаевнинг гаплари шундай самимий оҳангда бўлардики, ҳар қандай одам унинг катта мансабдорлиги – Ўзбекистон Фанлар академиясининг президенти эканлигини ёддан чиқариб, худди яқин кишиси билан мулоқот қилаётгандай сезарди ўзини.

– У ёқда онам ўзи қолган, бу ёқда оилам, бир фарзандим бор, тирикчиликка стипендия етмаяпти, – деб кўнглини баралла очди Зокиржон.

– Нега етмайди, харажатингиз кўпми? – Президентнинг саволлари суҳбатдошидаги ҳар қандай ийманиш, истиҳола тўғонларини очиб юборишга мўлжалланган бўларди.

– Онамдан хабар олиш учун Андижонга катнаб туриш керак, ижарага икки юз сўм тўлаймиз...

– Ижара? Нега? Уй олмаганмисиз? – Президент Зокиржоннинг жавобини кутмай, телефон гўшагини кўтарди. – Алло, Обидхўжа, андижонлик бир аспирант – Машрабов ижарада қийналиб қолибди, оилали экан, унга янги қурилган «дом»дан битта квартира беринглар...

Обидхўжа – Обид Муродович Акрамхўжаев бўлиб, Бутуниттифок нефть-геологик қидирув институтининг Ўзбекистон филиали директори эди. Бево-сита Москва тасарруфи ва таъминотидаги мазкур институт ўша йили ўз илмий ходимлари учун Тошкентнинг Шота Руставели кўчасида махсус кўп қаватли уй қуриб битказган эди.

Масаланинг бунақасига айланиб кетишини асло кутмаган Зокиржон нима дейишини билмай қолди, бирон нарса дейиш жоиз ҳам эмас эди.

Янгиликни Иброҳим Ҳамробоев ҳам мамнунлик билан кутиб олди.

– Ишингиз бароридан кепти, Зокиржон, омаддан юз ўгириб бўлмайди. Энди, буёғига мен ёрдам бераман: аспирантурани ҳам давом эттираверасиз, ишлаб ҳам юраверасиз.

Иброҳим Ҳамробоев Зокиржонни Кўкон нефть-газ қувурларини пармалаш идорасига катта геологликка тайинлашга ваъда берган эди. Шундай қилиб, ёш тадқиқотчи Тошкентдай шаҳри азимда уй-жойлик бўлиб олди. Уни қўллаб-қувватлаган, ҳам маънавий, ҳам моддий кўмак берган улуғ инсонларнинг шарафли номларини ҳали-ҳали миннатдорлик билан эслайди.

Ҳаёт пиллапоялари

Бир йилдан кейин Зокиржон Машрабов онасининг ҳузурига, ўз шахрига қайтиб, «Андижоннефть» конида ишлай бошлади. Ота-онаси, устозлари дуосини олганлиги, ўзи ҳам захматқаш, тиришқоклиги учун кам бўлмади: ҳадемай бош геологлик лавозимига кўтарилди ва бу вазифада роппа-роса беш йил ишлади. Ана шу давр мобайнида вилоятнинг, водийнинг шарқий, жанубий ҳудудларида бир неча литологик (чўкинди тоғ жинсларига хос) нефть ҳавзалари топилишига ташкилотчилик қилди. Ўзбекистонда шундай конлар бўлиши мумкинлиги исботланди. Қидирув жараёнларида Зокиржон Машрабов номзодлик диссертацияси мавзuida ҳам тадқиқотлар олиб борди.

Яна бир нарсани эслаб ўтиш жоиз: Зокиржон Машрабов «Андижоннефть» бошликлиги пайтида хизмат вазифасини «бир оз» суиъстемол қилган ҳолда, яъни чўнг маҳкамаларнинг махсус фармонисиз Кулла – Андижон йўлини қуриб ишга туширади. Бунинг учун, албатта, ҳайфсан билан «тақдирланади». Умуман олганда, Зокиржон аканинг таваккалчилиги, дадиллиги баъзида ўзига панд берса-да, халққа фойда келтирарди. «Андижоннефть» бошқармасига бошлиқ даврида ҳам катталар таъбири билан айтганда яна «ўзбошимчалик» билан шаҳарга туташ Ҳакан қишлоғига ичимлик суви олиб келгани учун ҳам жазога – қаттиқ ҳайфсанга мустаҳиқ этилади. Лекин йиллар ўтиб, ҳайфсанларнинг юмшоғи ҳам, қаттиғи ҳам номаи аъмоллар дафтаридан ўчиб кетади, эл-юрт фаровонлигига хизмат қиладиган ўн чақиримдан зиёд йўл ва аҳолини обихаёт билан таъминлаган сув қувурлари эса умрбод фойдага қолади.

* * *

У 1966 йили Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари ҳудудларида фаолият кўрсатувчи «Жаркўрғон

нефть» бошқармасига бошлик килиб юборилди. Худди ана шу йилларда, бир туман билан иккинчи туман оралиғи Андижон вилоятининг у четидан бу четига-ча бўлган масофадан ҳам йироқ йўлларда чиникди, соғинчларни, қийинчиликларни, зерикашни енгишни ўрганди; бу воҳа табиати айрим жойларини ҳисобга олмаганда, Фарғона водийси, хусусан, ота юрти Андижонга нисбатан камбағалроқдай туюларди: довдарахт, гуллар кам эди, очик, бепоён далалар, шамол кўп эди. Одамларнинг феъл-атвори ҳам бошқачароқ – тўпорироқ, соддароқ, дангалчироқ, самимийроқ эди. Улар билан ҳадемай кадрдон бўлиб кетди. Кейинчалик икки йиллик умри ўтган ана шу ҳадсиз кенгликларни, Бойсун тоғларини, юрагида меҳри, кўзларида сиймоси колган ҳамжамоаларини, орттирган дўст-ёрларини соғиниб, қўмсаб эслаб юрди, гоҳ хаёлан, гоҳ ўнгда улар билан дийдор кўришмоққа интиларди...

Мутахассислар, раҳбарлар, геологлар учун ҳаёт катта бир дарёга ўхшайди: унинг тўлкинига бир тушган киши, ўз инон-ихтиёридан чиқиб, ана шу долғалар азмига бўйсунушга мажбур бўлиб қолади. Зокиржон Машрабов ҳам мутахассис, ҳам раҳбар, ҳам геолог эди; ҳаётининг мана шундай – уни қайдан олиб, қайга элтишини билмайдиган асов тўлкинлар гирдобида кечиши унга олдиндан аён эди: ўзи шу соҳани танлаган, ота-онаси унга фотиҳа беришган эди...

Икки йилдан сўнг уни Ўзбекистон Министрлар Совети (ҳозирги Вазирлар Маҳкамаси)га, оғир санат бўлими бошлиғига ўринбосарликка олишди. Айни шу йили илмий фаолият борасида ҳам бир довондан ошди: диссертацияни ёқлаб, геология-минералогия фанлари номзоди деган илмий даражага эга бўлди.

1970 йили «Андижоннефть» бошқармасига бошлик бўлиб, ўз яқинлари бағрига қайтдию кўнгли анча ором топди. Аммо Зокиржон Машрабов бир жойда

узоқ турмаслик, юрт кезиш, геологлик-сайёхлик ҳаёт тарзига айланиб қолганини билса-да, келажакда уни не-не йўллар, сафарлар кутаётганини эҳтимол ўша маҳалларда ўйламагандир. Балки, ана шу юртма-юрт кезишлар, мусофирчиликлар унда ўз элига меҳримуҳаббатининг ортишига, эътиқод даражасига айланишига сабаб бўлгандир? Бу ҳақда кейин...

Тўрт йил ўтиб, вилоят пахта тозалаш бирлашмаси бошлиқлигига кўтарилди. Яна тўрт йилдан кейин Андижон шаҳар ижроия кўмитасининг раиси этиб тайинланди.

1985 йили Ўзбекистон Фанлар академияси Сейсмология институтининг Шарқий Ўзбекистон (Фарғона водийси) бўйича раҳбари бўлиб ўтди. Балик сувга талпингандек, Зокиржон ака ўзининг севимли касби – геологиядан кўнгил узолмас, бошқа юқори лавозимларда ишлаган пайтларида ҳам ҳаммиша жабҳадаги янгиликларга кизиқиб, бу борада олиб бориладиган илмий-тадқиқот ишларида имкон қадар қатнашиб туриш пайида бўларди. Шу боисдан ҳам Андижон шаҳар ижроия кўмитаси раислигидан бўшаганда (бўшаш тафсилотлари кейинроқ баён этилади) унга тавсия қилинган вази-фаларга кўнгли чопмай юрди. Унинг бу кайфияти, ўз касбига иштиёқининг кучлилигидан хабар топган Ўзбекистон Фанлар академиясининг Сейсмология илмий-текшириш институти директори, геология-минерология фанлари доктори, академик Ғани Мавлонов телефон орқали Зокиржон акани қидиртиради. Зокиржон ака кўнгирак қилганида директор у билан учрашиш истагида эканлигини айтади. Машрабов, албатта, катта олим, устознинг бу хоҳиши, эътиборидан мамнун бўлиб Тошкентга учади. Ғани Орифхонович Зокиржон акани билар ва унинг геология соҳасидаги салоҳиятини, раҳбар сифатидаги ташкилотчилиги, ташаббускорлиги ва бошқа фазилатларини кадрларди, уни Фарғона водийсида геосейсмо-

логия ишлари бошқарувига раҳбарлик лавозимига мўлжаллаган эди. Зокиржон ака бундай таклифни рад этолмасди, аксинча, бажонидил рози бўлди.

У энди яйраб-яшнаб ишларди. Фарғона водий-сидек табиати гўзал, ҳавоси тоза, катта ҳудудда гидреосейсмологик кузатувлар, сейсмостанциялар, магнитометрия, муҳандислик геологияси ва бошқа йўналишлар бўйича илмий-текшириш ишлари олиб бориларди. Табиатан серҳаракат, креслода эрталабдан кечгача, баъзида ярим тунгача кадалиб ўтиришдан, кўнғирокбозликдан, арзгўйлардан, ўзидаги ва юқори идоралардаги бир неча соатга чўзиладиган мажлислардан зада бўлган Зокиржон ака ўзини озод кушдай сезарди. Бошқарув марказининг ўз шаҳри – Андижондалиги нур устига аъло нур эди.

Бу вақтга келиб, собиқ Иттифокда анча-мунча ижтимоий эркинликлар, янги тузилмалар юзага кела бошлади. Янгилик тарафдори, изланувчан Зокиржон акада ҳам Андижонда мустақил корхона ташкил этиш фикри туғилди. Албатта, ҳар қандай янгилик ўз-ўзидан, осонликча юзага чикмайди. Маҳкамаларда қоғоз титкилаб ўтирадиган бюрократлар ҳамма замонда ҳам ташаббуслар, ихтиролар, кашфиётларга тўғаноқ бўлиб келган. Зокиржон ака ҳам пойтахт ва Андижондаги тегишли ташкилотлар орасида хийла елиб-югурди ва 1989 йили Ўзбекистон Фанлар академиясининг Фарғона водийсидаги хўжалик ҳисобида фаолият юритувчи илмий ишлаб чиқариш марказини тузиб, уни Андижон вилояти ижроия кўмитасида рўйхатдан ўтказишга муваффақ бўлди. Янги жамоа таркибини шакллантириб, ишга киришди. Маълумки, ҳар қандай иншоот қурилиши олдидан ўша жойда геологик тадқиқот ўтказилиши шарт. Айниқса, юқори сейсмик ҳолатга эга бўлган ҳудудда бу нарса ўта муҳимдир. Андижон эса кўп ва кучли zilзила содир бўлиб турадиган юқори сейсмик минтақа ҳисобланади. Тўғри, ҳали техника ва бошқа восита...

лар етарли эмас эди. Секин-аста кимё лабораторияси, кейинроқ тупрокнинг физик-механик хусусиятларини ўрганувчи лаборатория ташкил этилди. Вақт ўтиши билан пармалаш ускуналари олиб келинди ва тўлақонли муҳандислик-геологик тадқиқотлар олиб бориш имкониятлари вужудга келди. Марказга мутахассислар, ёшлар жалб этилиб, Фарғона водийсининг соҳа бўйича эҳтиёжи тўла қондирила бошланди.

Жамоа топогеодезик, муҳандислик-геологик қидирув ва сейсмогеофизик йўналишлар бўйича тадқиқотлар олиб бориб, халқ хўжалигининг ривожланишига самарали ҳисса қўшиб, эътибор қозонди.

Марказ қиска муддатларда 300 га яқин муҳандислик-қидирув ишларини бажаришга муяссар бўлиб, қурилиш майдонларининг ҳолатини аниқлаб берди, Андижон, Куйганёр, Ҳаққулобод, Шаҳрихон шаҳарлари, Бўз тумани маркази сейсмомикрорайонлаштирилди ва ушбу лойиҳалар Ўзбекистон Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси томонидан тасдиқланди.

Мустақиллигимизнинг дастлабки йилларида ишлаб чиқариш маркази давр тақозосига кўра хусусийлаштирилиб, муҳандислик-геологик ишлаб чиқариш бирлашмасига айлантирилди ва у «Мадор» номи билан аталди.

Оз ишдан коникмайдиган, бир соат, бир дақиқа бекор ўтиришни хоҳламайдиган, бунақа иш тарзига кўникмаган Зокиржон Машрабов югуриб-елиб, 1992 йили Бобур номидаги халқаро жамғармани ҳам ташкил этди.

Дарвоқе, Зокиржон аканинг геологик фаолияти тафсилотларининг ўзи бир неча жилдли китобга сигмайди, унинг дунёдаги аҳолиси энг зич шаҳарлардан бири Андижондек кўҳна, муаммолари кўп ва мураккаб шаҳар раҳбарлиги йилларидаги эзгу ишлари ҳақида ҳам ҳар қанча ёзса арзийди. Лекин биз, асосан, Зокиржон аканинг серқирра фаолиятини унинг ўзи учун ҳам, ўзгалар учун ҳам ғоят қадрли ва муҳим

кирраси хусусида муфассалроқ сўз юритишни ният қилдик. Зокиржон Машрабовнинг биз санаган бошқа «қирралари» бевосита унинг хизмат вазифаси, лавозими билан боғлиқ эди, дейиш мумкин. Лекин Бобур мавзуи, Бобур ишқи, Бобур номини абадийлаштиришга оид барча ниятлари, саъй-ҳаракатлари унинг дил амри, юрак нидолари, шахсий орзулари эди. Андижонда, бутун Ўзбекистонда, балки бутун жаҳонда ҳам Бобур асарларини севиб ўқийдиган, унга меҳру муҳаббати юксак, Бобур ва бобурийлар салтанати даврида бунёд этилган жаҳоншумул аҳамиятга молик илмий-тарихий, маданий мерослар, ўлмас обидалардан ҳайратга тушиб, ич-ичидан тасанно айтадиган инсонлар кўпдир. Бирок бошқа даъвогарлар бўлса, мени маъзур тутсинлар, илло, менинг назаримда ўз юргидан мосуво этилган, ўз халқи ёдидан мажбуран чиқарилаётган Заҳириддин Муҳаммад Бобурни ўз ота-она юртига қайтариб келиш, унинг муборак исми шарифини бемалол, бор овоз билан фахрланиб айтиш, Бобурнигина эмас, унинг биз яхши билмайдиган ўғиллари, нева-чеваралари – Ҳиндистондек бепоён мамлакатда 330 йилдан зиёд ҳукмронлик қилиб, ҳинд элини ёвлардан химоялаб, тинч-омонликда сақлаб келган подшолар – Ҳумоюн, Акбар, Жаҳонгир, Шохжаҳон, Аврангзебдан тортиб, то Баҳодиршоҳ II – Зафаргача бўлган бобурийларни ҳам халқимизга яхшироқ танитиш, хусусан, ёшларимизда буюк аждодларимизга, энг аввало, зиёлиларимизга нисбатан меҳр-муҳаббат уйғотиш, дунёда шундай юртдошлари ўтганлигидан фахрланиш туйғуларини уларнинг қалбига сингдиришга энг кўп жонқуярлик қилган инсон – бу Зокиржон ака бўлса керак. Балки шунинг учун ҳам икки гапининг бирида ифтихор билан «Бобур бобомиз», «Темурий бобокалонларимиз» дер ва менинг наздимда у шундай дея олишга, Темурий – бобурийларга эвара бўлишга, улар билан фахрланишга ҳақли бир зотдир.

Меҳр илдизлари

Хўш, асли касби геологлик, асосий соҳаси ва фаолияти раҳбарликдан иборат Зокиржон Машрабовда Бобурга қизиқиш кандоқ пайдо бўлдию, не сабабдан у одам бу улуғ ҳамюртимизга бағишланган маърифий кечаларда фаол иштирок этиб, маърузалар қилиб, унинг юбилеи муносабати билан амалга оширилиши кўзда тутилган тадбирларнинг жонкуяр ижросига айланиб қолди, деган савол туғилиши табиий, албатта.

– Аслида, – дейди Зокиржон аканинг ўзи бу борда, – Заҳириддин Муҳаммад Бобурга ҳурмат, эътиқодим илгаридан бўлса ҳам, унинг номини абадийлаштириш, бобурийлар шону шавкатини уларнинг асл ватанида ҳам тиклаш фикри менда 1980 йилларда туғилган эди. Тўғриси, тан олишим керак, Бобурнинг ғазаллари билан айтиладиган қўшиқлар менга ёқарди, «Бобурнома»ни варақлаб чикқанман, лекин Бобурнинг шахсий ҳаётига бирдан астойдил қизиқиб қолишимга ҳурматли адибимиз Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романи сабаб бўлди.

Ҳа, Зокиржон Машрабов аввалги лавозимларда бўлгани каби Андижон шаҳар ижроия қўмитасининг раиси вазифасида ҳам бадиий асарлар ўқиб турарди. Тўғри, у пайтда, амалдорлар орасида китоб жавонларини асосан рус тилида чоп этилган китоблар билан безаш урф эди. Зеро, жавондаги китобларнинг ўқилиш-ўқилмаслиги кейинги масала эди. Зокиржон ака эса она тилида битилган бадиий асарларни доимий мутолаа қилиб турарди. Ҳамкасб-қадрдонлари Юнусали Пиримқулов, Жўра Мамажоновлар билан сайёҳлар сафида Ҳиндистонга отланишганида Зокиржон ака Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романи чоп этилган ва ўша даврларда катта адабда тарқаладиган, халқимизнинг, хусусан, зиёлиларнинг энг сеvimли журнаliga айланган «Шарк

юлдузи»ни ўзи билан ола кетган экан. Мана шу фактнинг ўзи кишида яхши таассурот қолдиради. (Мен бир вақтлар ўттиз олти кишидан иборат сайёҳлар гуруҳини бошқариб, Венгрия, Чехославакия мамлакатларига борганимда, ҳамсафарларимнинг биронтасида китоб кўрмаган, хорижий юрт шаҳарларида уларнинг ўзларини асосан тижорат дўконларига уришганига гувоҳ бўлиб, ҳайрон қолган ва хийла изза тортган эдим.) Айниқса, ўша замонларда ўзбеклар учун бағоят сеҳрли ва дилтортар юрт бўлган Ҳиндистоннинг, журналистика таъбири билан айтганда, диққатга сазовор жойлари, шаҳарлари бисёр эди: Дехли, Бомбей, Жайпур, Кашмир, Агра... Ҳайратлар бир олам, ҳамроҳлар ўз таассуротларини ўртоқлашиб қизгин суҳбатлашишар, баҳслашишар, Зокиржон аканинг хаёли эса Ҳиндистонда салкам уч ярим аср ҳукмдорлик қилган бобурийлар сулоласининг асосчиси, лирик шоир, серкирра олим, жасоратли саркарда ва бағоят олийжаноб инсон Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг жабру жафоларга тўла қисматидан ҳикоя қилувчи романда эди. Меҳмонхоналарда фурсат топди дегунча журналга ёпишар, ҳатто автобусларда ҳам уни қўлдан қўймас эди. Бобур Мирзонинг ўз ватани Андижон ва бобо юрти Самарқанд ўртасидаги сарсон-саргардонликлари, ғалаба нашидаси-ю мағлубият аламлари, яқин кишиларнинг хоинликлари, суюкли эгачиси Хонзодабегимнинг аччиқ тақдири, Ҳисор йўлидаги дарбадарликлар, шоҳлик рутбасидан-да воз кечиб, ялангоёқ, товонларини қиррали тошлар, тиканлар чака қилиб тоғу дашт кезишлари, музтарликлар Зокиржон аканинг юрагини эзар, бечора подшоҳнинг рўшнолик кўрган дамлари тасвирланган лавҳаларни излаб-интиқарди. Ниҳоясида эса шоҳ ва шоир Бобур Мирзо хаёти яхлит олинганда армонлардан, афсус-надоматлардан, ватан соғинчи, ота юрт ҳажри-фироқидаги беҳисоб алам-изтироблардан иборат эканлиги унинг дилини

пора-пора қилди. Машхури жаҳон обида Тожмаҳал зиёратидан чиқишгач, муҳаббат, садоқат ёдгорлиги мудом аксланиб турадиган ҳовуз қирғоғида, мрамр супанинг бир чеккасида ўтирганча, асарнинг охири саҳифаларини ўқиркан, Бобур Мирзо ҳаётининг сўнгги кунларида тўнгич ўғил, фарзанди аржуманди Хумоюн Мирзо билан бўлиб ўтган шарқона суҳбат, шоҳнинг кўзи очиклигида тожу тахтни ўғлига инъом қилиши, фарзанди қобил, содикнинг эса азбаройи падари бузрукворига бекиёс меҳри-муҳаббати туфайли, шарқона, ўзбекона одоб-андиша тақозосига кўра ота мансаби – подшоликни сидқидилдан рад этиши ҳақидаги сатрларни ҳайрат ва ҳаяжон билан ўқир экан, кўзёшларининг журнал варақларини хўл қилаётганига ҳам эътибор бермас эди. Зоқиржон акага ўшанда ота-ўғилнинг самимий муносабати, ўзаро ҳавас қилгулик меҳрибонлиги, оталик ва фарзандлик бурчларининг юксак ифодаси қаттиқ таъсир қилган ва Эркин Воҳидовнинг «Келажакка мактуб» деган шеърини эслаган эди...

Шеърнинг мазмуни тахминан шундай эди: қай бир шоҳ тож-тахт талашиб, ўз фарзандини қилич билан чопиб ташлаб, қўлини қонга бўяйди, қай бир шоҳ эса оламдан ўтмай туриб тожу-тахтини ўғлига инъом этади... Буларнинг бири – Иван Грозний, иккинчиси Заҳириддин Муҳаммад Бобур эди...

Ўшанда Бобур Мирзонинг ҳақиқий темурийзода эканлиги, истеъдодли саркардалиги, адолатли ҳукмдорлиги, сабот ва матонати, шарқу ғарб олимлари, муаррихлари, адибларини ҳайратга солган, тан бердирган бошқа қатор фазилатлар эгаси эканлигига Зоқиржон аканинг имони комил бўлган ва шундай буюк инсон ўзининг миллатдоши, ватандоши эканидан қалбида ифтихор ҳислари жўш уриб кетган, фақат унинг ўз юртида ҳақиқий баҳосини олмаётгани, етарли кадр топмаётганига ич-ичидан таассуфланган эди. Худди ана шу лаҳзаларда сафарда бўлса-да,

Бобур Мирзо номини биринчи галда унинг киндик қони тўкилган Андижонда абадийлаштириш, адабий фаолиятини чуқурроқ ўрганиш ва тарғибот қилиш, ўз ворисларига етказиш йўллари, чораларини ахтариш, бунинг учун ўзининг бутун куч ва имкониятларини ишга солишни, керак бўлса, ўз лавозимидан ҳам фойдаланишни, бу ниятини сафардан қайтиши биланок амалга оширишга киришишни дилига тугиб қўйди.

Зокиржон ака ишни Бобурнинг 500 йиллик юбилейга тайёргарликнинг қай аҳволдалиги, юбилей муносабати билан белгиланган тадбирлар ижроси билан кизиқишдан бошлади. 1983 йили ёз ойида Андижон шаҳрида «Бобур лирикаси ва маком кечаси»ни ташкил этди, унга узок-яқиндан, Тошкентдан таникли шоир ва ёзувчилар, санъаткорларни таклиф қилди, кечани ўтказишда Андижон шаҳар ижроия кўмитаси раиси сифатида ўзи бош-кош бўлди.

Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг фавқулодда истеъдодидан ҳайратга тушган, машаққатлар, армонларга, надоматларга тўла бесарамжон ва беором ҳаётидан мутаассир бўлган ва уни жон-дили билан севиб қолган ёш қаламкаш Хайриддин Султон бу улуғ зот боши узра қора булутлар қуюклашаётган бир даврда у ҳақда хикоялар, қиссалар битишга жазм қилган, тўғрироғи, журъат этган эди. Эндиликда Бобурнинг энг жонқуяр, фидойи, собит тарғиботчиларидан бири, таникли ёзувчи шундай хотирлайди:

«1983 йил, 16 июль Андижон.»

Ҳафтанинг бошида Андижонда Бобур Мирзонинг 500 йиллик тўйи муносабати билан шеър ва қўшиқ кечаси ўтказилиши ҳақида хабар келди. Севикли шоиримиз Абдулла Орипов билан мен шу тадбирга таклиф этилдик.

Бу пайтга келиб, Бобур ҳазратларининг номи атрофида тагин қора булут айланиб қолган эди. Яъни, навбатдаги шўро раҳбарларидан бири миллий маънавият ва қадриятларга қарши «салиб юриши»

эълон қилган, табиийки, биринчи зарбага Бобур Мирзо дуч келган эди.

Шундай бир вазиятда Андижон шаҳрида ҳазрати Бобур таваллудини нишонлашга журъат этилиши таҳсинга сазовор бир жасорат эди.

Шу боис ҳам Абдулла ака иккаламиз таклифни мамнуният ила қабул қилиб, жазирама иссиққа қарамай машинада йўлга чиқдик ва оқшом чоғи Андижонга кириб бордик.

Алқисса, эртаси кун кечқурун Андижоннинг ўша машҳур ёзлик боғида, афсонавий Семург қуш ҳайкали ёнида бобурона файзли бир анжуман ясалди. Фаргона водийсининг тўрт томонидан келган оташнафас ҳофизлар Бобур Мирзо қўшиқларини ҳарорат билан куйладилар, шоирлар байту газаллар ўқидилар.

Шу оқшом кейинчалик ниҳоятда машҳур бўлиб кетган «Анда жоним қолди менинг» қўшиғи илк бора янгради.

Халқ бу каби нафис бир мажлисни кўпдан соғинган экан, бутун вужуди қулоқ бўлиб сомеълик қилди.

«Бугун ҳазрати Бобур Андижонга, сизларнинг ҳузурингизга қайтиб келгандек бўлди», дея лутф қилди Абдулла ака ва бу фикр, дарҳақиқат, ўша жамоат кайфиятининг яққол ифодаси эди.

Бобур Мирзо тўйининг тўйбошиси – эллик ёшлар чамасидаги, оқ-сарик юзли, хатти-ҳаракатларидан гайрат ва қатъият ёғилиб турган бир киши этиборимни тортди. Бу одам улкан издиҳомни моҳирона бошқарар, қиёфасида ниҳоясиз шодумонлик акс этар – баайни ўз отасининг тўйини ўтказаетгандек жонсарак ва масрур бир кайфиятда юрар эди.

Бу киши Андижон шаҳар ижроия қўмитасининг раиси Зокиржон Маширабов экан.

Анжуман аввалида у «Бобур – буюк шоир ва олим» деган мавзуда маъруза қилди. Маърузани ботиний бир эҳтиром билан қироат қиларкан, дилидаги ҳаяжони шундоққина сезилиб турарди.

Унинг Бобур Мирзо ҳақидаги ҳар бир сўзи, ҳар бир ҳаракатида «тадбир» эмас, тақдирнинг нафаси зуҳур этарди.

Ярим кечага қадар давом этган бобурхонлик адогига етгач, шаҳар ижроқўмининг салқин боғида бир пиёла чой устида Бобур Мирзонинг ноёб фазилатлари ҳақида сўз борди. Ижроқўм бува «Ёшлик» журналида «Саодат соҳили»ни¹ ўқиган экан, суҳбат асноси нозик бир зарофат ила эслатиб ўтдилар.

Эртаси куни Абдулла ака билан самолётда Тошкентга қайтдик. Андижондаги оташин бобурпараст Зокиржон акани иккимиз ҳам дам-бадам эслаб юрдик».

Ушбу жўшқин хотираларга фақат шуни илова қилиш керакки, ёзувчи эхтирос билан таърифлаган кечада таникли ҳофизлар Фаттоҳхон Мамадалиев, Толибжон Бадиновлар ҳам Бобур ғазаллари билан айтиладиган мумтоз ашулалари билан юракларни сел қилган эдилар. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Маҳмуджон Қодиров халқ шоири Абдулла Орипов лутфига жавобан саҳна – минбарга Бобур сиймосида чиқиб: «Мен Андижонга – ўз юртимга қайтиб келдим» деган сўзлари билан ҳаммани ҳаяжонга солган эди. Бобур ғазалига «Насруллои» оҳангида куй басталанган «Баҳор айёми» ашуласини Шерали Жўраев илк бора шу окшом куйлаб, Бобур ва кўшик ихлосмандларининг олқишларига сазовор бўлган.

Ана шу кечада Зокиржон аканинг ижроқўм раиси сифатида эмас, балки Бобур мухлиси, унинг фидойи тарғиботчиси сифатида ҳаяжон ва эхтирос билан қилган маърузасини андижонликлар ҳали-ҳали хотирлашади.

Дарҳақиқат, Зокиржон Машрабов ўша биргина тадбир баҳонасида кўплар қатори Абдулла Орипов ва Хайриддин Султонлар қалбида ўзига нисбатан ай-

¹ Мазкур сатрлар муаллифининг Бобур Мирзо ҳақидаги киссаси.

рича эътибор уйғотган эди, бу эътибор меҳрга, уларни бир-бирларига боғловчи риштага айланди. Кейин улар турли сабаблар билан бот-бот учрашиб турадиган бўлишди. Хайриддин Султон экспедиция аъзоси сифатида дастлабки сафарда қатнашиб, Бобур Мирзо, Зокиржон Машрабов, сафар тўғрисидаги таассуротлари, кузатишлари, тавсифларини «Бобурийнома» номли йирик ҳажмли, мазмундор, бадий бўёқларга, лутфларга, мутойибаларга бой китобида ифода этди, Абдулла Орипов эса Бобур ва Зокиржон ака, уларнинг азиз юрти Андижон ҳақида ажойиб шеърлар битди:

*Дунёга доврүк солдинг доим нозик таъб бўлиб,
Бобурингни изладинг Зокиржон Машраб бўлиб.*

Аввалроқ Андижоннинг Эски шаҳар худудида шаҳар тарихини ўрганиш учун археологик қазилма ишлари олиб бориш масаласи Зокиржон Машрабов томонидан кўтарилган, лекин бу хайрли мақсадни амалга оширишга маблағ масаласи кўндаланг бўлган эди. Шаҳар раҳбари лавозимини эгаллагач (1985 йилга қадар) Археология институти раҳбарияти билан шартнома тузиб, шаҳар ижроия комитети бюджетидан ҳар йили 25 минг сўмдан маблағ ажратиб берди. Шу тариқа Андижонда археологик кидирув бошланди. Бу ишга Зокиржон ака шаҳар ижроия комитети раиси сифатида мутасаддилик қилар, геолог сифатида эса ўзи ҳам бевосита иштирок этар эди.

– Мақсад – Самарқанд, Бухоро, Хива каби қадимий шаҳарлардан бўлмиш Андижоннинг ҳақиқий ёшини аниқлаш эди, – дейди Зокиржон ака. – Ахир Андижон Бобур давридагина эмас, аввалдан пойтахт, марказ эди, демак, унинг асл ёши биз билган, тахмин қилгандан анча катта бўлиши керак.

Ўша маҳалда Археология институтининг директори академик Аҳмадали Аскарров эди. Самарқанд вило-

ят ижроия комитетида учрашиб қолиб, суҳбатлашиб ўтирганимизда у киши: «Зокиржон ака, сизнинг ташаббусингиз ва ҳомийлигингизда Андижоннинг 1750 ёшани тасдиқлайдиган далилларга эришдик, яна икки-уч йил каттиқ иш олиб борсак, шаҳарнинг икки, мумкин, икки ярим минг йиллигини нишонласак ажаб эмас», деган эди суюнчилаб...

Матбуот хабарларига қараганда, ўшанда қазилма ишлари икки йўналишда бошланган эди. Биринчи – аркнинг жанубий қалъа девори – Ташкилот кўчаси бўйлаб 500–600 метр, Бобур номидаги вилоят кутубхонаси ғарброғида. Иккинчиси – ҳозир Бобур музейига айлантирилган собиқ Ҳожар ноиб мадрасаси ҳовлисида (Дехқон бозори ёнида). Қазилма чоғида Бобур давридаги шаҳар айнан ана шу ҳудудларда ўрнашганлигини исботловчи ашёлар, қолдиқлар топилган, Аркнинг, унинг атрофини ихоталовчи қалъа деворларининг ҳам XIV асрда барпо этилгани аниқланган.

Қалъа деворларининг тузилиши унинг шаҳарни муҳофаза қилиш мақсадида қурилганидан далолат берарди.

Собиқ Ҳожар ноиб мадрасасида олиб борилган қазилма ва тадқиқотлар пайтида катта арк қолдиғи бўлмиш иккита маданий қатлам, сирланган бўёқлар билан нақшланган меъморчилик плиталари чиққан. Улар бу ерда ҳам арк ичидаги каби пухта иншоотлар бўлганлигини тасдиқлар эди. «Бобурнома»да эслатилган Эсондавлат бегим (Бобурнинг буви-си)га қарашли Қўштегирмон чорбоғи, боғ ёнидаги кўрикхона ҳозирги Андижоннинг шимоли-шарқий қисмида, бугунги Қўштегирмон маҳалласи ўрнида жойлашган. Эҳтимол, Бобур даврида ўша ерда тегиримонлар бўлиб, жойнинг номи шундан келиб чиққандир, деган тахминлар айтилган.

Орадан йиллар ўтиб, Бобур халқаро фонди Археология илмий текшириш институтининг кейинги ди-

ректорлари Т.Ширинов, Ш.Пидаевлар билан ҳам шартнома тузиб, илмий изланишларни давом эттирди.

Бобур таваллудининг 510 йиллиги муносабати билан «Арк ичи»ни қайта тиклаш баҳонасида ўша худудда ҳам археологик қидирув ишлари ўтказиш керак, деган таклиф ўртага ташланди. Чунки, тарихий аҳамиятга эга бўлган бу жой ҳам тарихчи олимлар, зиёлилар, умуман, юртимиз тарихи билан шуғулланувчи кишиларни ўйлантириб келаётган муаммо эди. Бу ердан Андижон шахрининг ёшани аниқлашга ёрдам берадиган янги ашё ва далиллар чиқиб қолса, деган умидлар билдирилди. Шунингдек, қидирув натижасида деворни тиклаш ёки ўз ҳолича унинг тарихий аҳамияти ва қимматини халқимизга, юртдошларимизга, хорижий меҳмонларга ва келажак авлодга етказишдек муҳим масала ҳам ҳал бўлиши мумкин эди.

Мозийга қайтиш

«Арк ичи»нинг қайта тикланиши

«Бобур лирикаси ва мақом кечаси»дан кейин Зокиржон ака вилоятнинг кўзга кўринган шоир-ёзувчилари, тарихчилари, зиёлилари ва бошқа дахлдор кишилар билан маслаҳатлашиб, Темирчилик маҳалласидаги эски масжид-мадрасани – «Арк ичи»ни қайта тиклаш режасини тузишди. Бунинг қисқача тарихи бундай:

Тарих ва адабиёт ихлосманди Валижон Дадажонов бир иш билан Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг вилоят бўлимига кирган эди, бўлим масъул котиби, таникли шоир Олимжон Холдор билан суҳбатлашиб ўтириб қолишди. Мавзу айланиб-айланиб Захириддин Муҳаммад Бобурга тақалди. Ўша пайтда (1982 йили) Бобур таваллудининг 500 йиллигини нишонлаш тўғрисида ҳукумат қарори чиққан бўлиб, қарорда шоирнинг ватани Андижонда унинг

музейини барпо қилиш, илмий-амалий анжуман ўтказиш каби бандлар бор эди. Вилоятда ана шу ишларни амалга оширишга тайёргарлик бошланиш арафасида эди.

Олимжон Холдор мана шулар ҳақида гапира туриб, Бобурнинг уй-музеи куриш мўлжалланаётгани, лекин унинг номи билан боғлиқ тайинли бир жой йўқлигига таассуф билдириб ўтди.

– Шундай жой бор-ку, – деди Валижон Дадажонов.

– Қаерда бор? – деб сўради Олимжон Холдор чеҳраси очилиб.

– Эски шаҳарда.

– Эски шаҳарнинг қаерида?

– Шундоқ Темирчиликнинг этагида, бозорнинг кун ботиш томонидаги дарвозага етмай, ковун сотадиган жойнинг чап бикинида.

– У ерда қанақа тарихий иншоот бор? – яна таъкидлаб сўради Олимжон Холдор, чунки айти шу масалада унинг боши жуда қотиб турган эди.

– Ҳа, ўша ерда «Арк ичи» деган жой бор. Тўғри, ҳозир у ерда мадрасадан бир нечта ҳужра қолган, холос, вайронасифат бўлиб ётибди. Лекин таъмирлаш мумкин. Тайёр музей бўлади-қолади.

Олимжон Холдор аввалига ажабланди: наҳотки Андижон шаҳрида шунча яшаб, ишлаб, Бобур Мирзо даврига оид ўша кўхна ёдгорликни билмаса, кўрмаган бўлса? Тўғри, Эски шаҳарда «Арк ичи» деган маҳалла борлигини биларди, лекин айнан «Арк ичи»нинг қаердалигидан беҳабар экан. Лекин ҳозир, муҳими, музейбоп ҳудуд ҳақидаги фикрнинг юзага келиши эди.

Дадажонов Ўзбекистон Маданият вазирлигига қарашли вилоят тарихий ёдгорликларни сақлаш давлат инспекциясининг бошлиғи эди, шунинг учун унинг гапига ишонса бўларди.

Олимжон Холдор бу янгиликни эртага шаҳар ижроия комитетида бўладиган йиғинда айтишни дилига тутиб қўйди.

Эртасига, жума куни эди, Олимжон Холдор барвакт, соат етти ҳам бўлмай, шаҳар ижроия комитети биноси олдига етиб келди. У ерда Андижон Тиллар институти ректори, шоир Ҳайитбой Азимий, Педагогика институти профессори, шоир ва адабиётшунос Ҳошимжон Раззоқов, математик-шоир Амонулло Валихонов, Тарихий ёдгорликларни таъмирлаш устанонасининг бошлиғи Мажидхон ака Турсунов ва яна бир неча киши тўпланиб туришган эди. Соат роппароса еттида шаҳар ижроия комитетининг раиси Зокиржон Машрабов ҳозир бўлди.

Раис ҳузурида Бобур таваллудининг 500 йиллигини қандай нишонлаш ва унинг уй-музейини барпо қилиш ҳақидаги масала муҳокама этилди. Маълум бўлдики, Зокиржон Машрабов Олимжон Холдор суюнчиламоқчи бўлган янгиликдан аллақачон хабар топган экан.

– Ҳозир ҳаммамиз битта машинага ўтириб борамиз-да, Арк ичини кўрамиз, қолган гапларни ўша ерда кенгашамиз, – деди у.

Кичик автобусда Темирчиликка боришди. Ҳақиқатан бу деярли ҳамма биладиган, лекин эътиборни тортмайдиган, хароб бир ховлига ўхшаган жой, бозорнинг овлок бир бурчаги эди. Икки томондаги бир неча хужра, ўртадаги ховуз қолдиғи чиндан ҳам бир вақтлар бу масканнинг дурустгина мадраса бўлганидан далолат берарди. Тўғриси, бу собиқ аркнинг атрофи ҳам носаришта эди, бунинг устига бозордаги бесарамжон одамларнинг шовкин-сурони, босқону болғаларнинг гурсиллаган овозлари эшитилиб турарди. Лекин нима кипти, гавжум макон, раста, устахоналар таъмирланиб эпақага келтирилса кўча ҳам, теварак ҳам ўз-ўзидан ободонлашади. Энг муҳими, ахир, Фарғона музофотининг пойтахти Андижоннинг маркази шу ер, бинобарин, подшо Умаршайх Мирзонинг саройи шу атрофда бўлган. Бобур ҳам тахминан шу депарада туғилган деб фараз қилинади-ку, – деган мулоҳазалар кечди Зокиржон

Машрабов кўнглидан. У таъмирлов бўйича мутахассис ва мутасадди Мажидхон Турсуновга юзланди.

– Сиз нима дейсиз?

– Жуда тўғри фикр, ўтмишда, Бобур даврида шаҳарнинг киндиги шу жой эди. Шунинг учун ҳам бу ер «Арк ичи» маҳалласи дейилган. Эҳтимол Арк ичи айнан мана шу мадрасанинг ўрнида бўлгандир.

– Бу масала энди тарихчиларимизга ҳавола, лекин, ҳарқалай, Бобур бобомизнинг шу мавзеда, шу ҳудудда туғилганига ишонса бўлади, – деди Зокиржон ака шарт-шарт гапириб. – Хуллас, сизнингча, бу ерни таъмирлаб обод қилса, Бобур уй-музейига айлантурса бўладими?

– Албатта бўлади, – деди Мажидхон ака.

Шу пайт бозорнинг кун ботиш тарафидаги маҳалладан, қовун бозори рўпарасидаги илонизи кўчадан чиқиб келишаётган таниқли шоира Эътибор Охунова (унинг ота-оналари ўша маҳаллада яшашарди) билан журналист ва шоир Холдоржон Қурбонбоевлар таниш одамларни кўриб, шу томонга юришди.

– Келганингиз яхши бўлди, опа, мана шу эски масжид-мадраса Арк ичининг ўрни экан, – деди Зокиржон ака салом-алиқдан кейин. – Бобур бобомиз шу жойда туғилган экан, шунинг учун шу ерда Бобур уй музейини тикламоқчимиз. Демак, газетада шундай деб ёзсангиз, айти муддао бўлади.

Эътибор опа ҳам, Холдоржон ака ҳам бу янги хабардан, бу катта тарихий воқеадан ниҳоятда хурсанд бўлишганини изҳор этишган эди, Зокиржон ака янада ҳаяжонланиб кетди. У тагин Мажидхон акага юзланди.

– Демак, қачондан бошлаймиз таъмирлашни?

– Душанбаданок ишга киришамиз, Худо хоҳласа.

– Йўқ, – деди Зокиржон ака, – бунақа муҳим ишнинг бир кун бўлсаям эртаси яхши. Бугундан бошлайсиз. Менинг ўринбосарим Барчиной Каримжоновна шу ерда штаб бошлиғи бўлиб сизга кўмаклашади. Ҳамма сизга ёрдам беради. Техникани, мана, мен ет-

казаман. Нима муаммо туғилса Барчиной орқали менга айтаверасиз. Аммо фурсат жуда зик, тез ҳаракат қилишимиз лозим. Иш вақти эрталаб еттидан. Музей битмагунча «оддих» йўқ...

Лекин кўпчилик ўйлаганидай Арк – қалъа деворларини қайта тиклаш, қуриш, у ерни музейга айлантириш, обод қилиш енгил кўчмади. Ҳар жиҳатдан тиғизлик, кўча ва йўлларнинг торлиги ўзига хос бир қатор муаммоларни келтириб чиқарди. Энг катта, энг асосий бош қотирма шунда эдики, «Арк ичи» атрофида ўн бир хонадон яшарди. Уларни кўчириш, кўчириш учун хонадон эгаларининг айтган жойидан тайёр уй-жой ёки участка учун ер бериш, ҳуллас, бошпана билан таъминлаш зарур эди. У маҳалларда «дом»лардан бир хонадон ёки уй-жой қуришга ер олиш учун одамлар бир неча йиллаб навбатда турар ва тегишли маҳкамаларга қатнаб бир неча чорик йиртарди. Зокиржон ака ҳаммасини бўйнига олди.

Бирок хонадонларни кўчириш ҳам жўнгина иш эмас эди. Ота-бобоси яшаб ўтган ҳовли-жойини, киндик қони томган масканини, қўни-қўшнилари билан кадрдон бўлиб, шу тарзда чуқур илдиз отиб кетган маҳалласини, савдо-сотик, бозор-ўчар ва бошқа жиҳатлардан ўзига қулай ҳудудни қайси одам осонликча ташлаб чиқиб кетади?! Ўн битта ҳовлида ўрта ҳисобда бештадан бўлса – эллик бешта одам яшайди – бу эллик беш хил феъл-атвор дегани.

Ҳуллас, ўн бир хонадоннинг уйлари бузилиши ва эгалари кўчирилиши лозим эди. Ўн бир ҳовлида йигирма беш оила яшарди, улардан ўнтаси уй қуриш учун ер участкаси, саккизтаси квартира (кўп қаватли уйлардан) билан таъминлашларини, қолган етти оила эса тайёр уй-жой қуриб беришларини талаб қилишарди. Улар ҳақ эдилар, тинчгина яшаб турган гўшаларидан кўзғатилган, ҳаловати бузилган, елкаларига бир дунё ташвиш юкланган мўмин бандаларнинг шартга тенг талабларини бажармасликнинг,

эҳтиёжларини кондирмасликнинг иложи йўқ эди. Аммо Андижондай ихчам, аҳоли зич ва уй-жойларга ҳожатманд, муҳтожлар кўп бир шаҳарда бирданига ўшанча сўровни кондириш жуда мушкул муаммо эди!

Мана шу ва бошқа сабабларга кўра «Арк ичи»ни тиклаш сурилиб, чўзилиб кетди.

Алоҳида суҳбат...

1981–1982 йилларда Андижон меъморий шаҳар-созлигида бирмунча ўзгаришлар содир бўлди. Бош лойиха асосида марказий майдон тубдан қайта қурилди. Уч қаватли ва етти қаватли маъмурий бинолар қад ростлади. Аммо негадир аср бошларида қурилган меъморий обида – «Ок уй» (Савдо маркази) бузиб ташланди. Бош майдон учун монументал иншоот режалаштирилди. Бажарувчи қилиб шаҳар ижрокўми раиси Зокиржон Машрабов тайинланади.

Салкам қирқ тонналик ёдгорлик – ҳайкаллар мажмуини Москвада куйдириб келиш керак, бу эса ҳазилакам иш эмас эди. Машҳур ҳайкалтарош Лев Михайлович Кербил билан шартнома тузилади. Ҳайкалтарош ишга тушади, Зокиржон аканинг Москвага қатновлари бошланади. Андижонда ўрнатилажак ёдгорликнинг хажми, бўйи шу қадар улкан эдики, Кербилнинг баланд, хайҳотдай устахонаси шифти ҳам унга пастлик қилиб қолади. Зокиржон аканинг боши қотиб турган бир пайтда Москвага республиканинг ўша пайтдаги раҳбари бориб қолади. Зокиржон ака унга учрайди ва юрак ютиб муаммони айтади. Биринчи секретарь Кербилнинг устахонасига ташриф буюради, аҳволни ўз кўзи билан кўргач, ҳайкалтарош билан келишади-да, устахонани очиб, томини кўтариш юзасидан Зокиржон акага топширик беради. Зокиржон ака шаҳардан таъмирловчи ку-

рилиш ташкилотини топиб, унга Андижон шаҳар иж-роия кўмитаси бюджетидан пул ўтказиб беради.

Бу орада Зокиржон ака Лев Михайлович билан Митиши шахрига, санъат асарларини бронзадан куювчи заводга ҳам бориб, масалани гаплашиб келишади. Кейин ўзи яна бир неча марта боради, завод билан, унинг маҳсулотлари билан танишиб юради, хаёлида эса ўзига топширилган вазифа ижроси... Иттифоқо, ёдига андижонлик ёш ҳайкалтарош Рашид Сулаймонов томонидан гипсдан ишланаётган Бобурнинг ҳайкали тушади-ю, уни ғалати бир фикр чулғаб олади. Бу ҳайкални ҳам бронзадан куйдиришнинг иложи йўқмикин? Зокиржон ака завод директори Иванов билан танишиб, анча сирдош ҳам бўлиб қолган эди.

– Бизда Заҳириддин Муҳаммад Бобур исмли улўф бир мутафаккир ўтган, – дея гапни узоқдан бошлайди Зокиржон ака. – У Гёте, Пушкинлар билан бир қаторда эъзозланадиган шоир, қолаверса, давлат ар-боби. У Андижон фарзанди...

– Ҳа-ҳа, эшитганман, – дея Зокиржон аканинг гапни бўлади завод директори, – халиги, Ҳиндистонда узоқ йиллар ҳукмронлик қилган император Бобурни айтяпсиз-да.

– Ҳа, худди ўша, – деб тасдиқлайди Зокиржон ака. – Ўша инсоннинг ҳайкали ишлаб кўйилувди, шуни ҳам бронзага олиш керак эди-да...

– Марҳамат, – деб розилик билдиради Иванов.

Зокиржон ака ўзида йўқ қувониб кетади. Миннатдорчилик маъносида директорнинг кафтига кафтини кўяди.

– Раҳмат сизга, олийжаноб инсон экансиз.

Лекин Зокиржон аканинг суюнчи узоққа чўзилмади. Ивановнинг ваъдаси майдан сархушликдаги тантилик эканлигини ўйламаган экан. Кейинги гал кўришганида у Зокиржон акага: «Сиз айтган ишга Маданият министрлигидан ижозат керак экан», дейди.

Машрабов бир неча кун кутиб, Маданият вазири-нинг ўринбосари (унинг фамилияси ҳам Иванов эди) қабулига киришга муваффақ бўлади. Яна Заҳириддин Бобурни билганича таъриф-тавсиф этади, таникли рус шоирларига қиёслайди, унинг мумтоз адабиётимизда алоҳида ўринни ишғол қилишини таъкидлайди. Кенг фикрли Иванов «иккинчи» ҳам шох ва шоир Бобурнинг кадрлашга муносиб улуғ зотлардан эканлигини эътироф этиб, Зокиржон аканинг саъй-ҳаракатларини маъқуллайди.

– Фақат, – дейди у, – бунинг учун юқорининг рухсати бўлиши зарур. У ерда Ўзбекистон бўйича масъул ходимга учрайсиз. Менимча, бу унчалик муаммо эмас.

Зокиржон ака масъул ходимни топиб, у билан ҳам учрашади. Бу иш у ўйлаганчалик жўн эмаслигига имони комил бўлади. Лекин у аҳд қилган нияти, бошлаган ишини қийинчиликдан, машаққатдан чўчиб ора йўлда чала қолдириб кетадиганлардан эмас эди. У Андижонга қайтар экан, хаёлида ҳар хил режалар тузиб келади. Вилоят партия комитетининг иккинчи секретари Шендрик нимагадир Зокиржон акани ўзига анча яқин олиб юрарди.

– Бу масалада сенга ёрдам беришга кўзим етмайди. Лекин принципда қаршилигим ҳам йўқ, – дейди иккинчи котиб. – Менга қара, – дейди у яна. – Ўзкомпартиянинг янаги йили нишонландиган 60 йиллиги муносабати билан тузилган тadbирлардан хабаринг бор, менимча, ўша дастурга бир банд киритиш керак, зарур бўлса, сени қўллаб-қувватлайман.

Зокиржон акага шугина маслаҳатнинг ўзи кифоя эди, у яна тегишли мутасаддилар билан келишиб, тadbирларга «Таваллудининг 500 йиллиги муносабати билан Ўрта асрнинг буюк шоири ва мутафаккир олими Заҳириддин Муҳаммад Бобур туғилиб ўсган жойлар ободонлаштирилсин ва унинг бюсти ўрнатилсин»

деган банд кириттиради-да, ундан кўчирма олиб, яна Москвага парвоз қилади. Лекин у пойтахтга қанча тез етган бўлса, шунча тез орқасига қайтади. Хужжатда яна бир ишқаллик бор эди: бронзадан куйилиши керак бўлган Бобур ёдгорлиги бюст эмас, ҳайкал эди. Зокиржон ака юқорида зикр этилган банддаги «бюст» сўзи ўрнига кўп музтарлик ва ўтинчлар билан «ҳайкал» деб ёздириб, яна Марказга чопади. Маданият вазирининг ўринбосари Иванов хужжатларга имзо чекиб, уларни вазирликнинг ҳайкалтарошлик бўлимига чиқарган пайтда Зокиржон аканинг қандай ҳолатга тушганини тасаввур қилиш мумкин: у худди отасининг ҳайкалини ўрнатишга ижозат олгандай, энг тансиқ ва табарруқ орзуси ушалгандай ўзида йўқ эди.

– Москва вазирликлари ва маҳкамаларида ҳам иш битириш осон бўлмади, – деб эслайди Зокиржон ака. – Энди айтса бўлаверади – «коробка» кўтаравериб қўлларим қавариб кетган. Охири, Маданият вазирлигининг бўлим мудирини Валентина Безобразова деган аёл ёрдамида Бобур ҳайкалини Митиши шаҳрида куйдирадиган бўлдик.

Шу тарика маҳобатли ҳайкал-гуруҳи соясида Бобуршоҳ сиймоси ҳам бронзада гавдаланди.

Зокиржон Машрабов иш силлиқ битаётганидан хурсанд эди. Бироқ кувончи узоққа бормади. Ҳайкал тайёр бўлганда Бобур шаънига яна ҳар хил номуносиб гаплар айтила бошланди.

Монументал иншоот зўр тантаналар билан Андижоннинг бош майдонидан жой олган бўлса, Бобуршоҳ ҳайкали яширинча Мажидхон ака идорасининг омборхонасига туширилди ва шу овлоқда бир неча йил, то истиклол нурлари таралгунга қадар банди бўлиб ётди.

– Лекин ўшангача шаҳарда Бобур бобомиз руҳини шод этадиган анча-мунча ишлар қилишга эришдик, – дейди Зокиржон ака. – Заҳириддин Муҳаммад Бобур Андижонни тарқ этиб чиқиб кетаётиб, Ўш

йўлидаги адирда хуфтон намозини ўқиган экан. Шунда ўнг томонга қараганда шаҳарда лип-лип ёниб турган чирокларни кўрган ва намоздан кейин мулозимлари хузурида «Худо хоҳласа, Андижонга қайтсам, шу ерда бир ажойиб иншоот барпо этай...» деб орзу қилган экан. Ўша йиллари Боғишамолни меҳнаткашларнинг дам олиш масканига айлантириш тўғрисида махсус қарор чиқарилади ва ободончилик, қурилишларга туманлар ҳам жалб этилиб, ҳудудлар бўлиб берилади – катта сафарбарлик бошланди. Мен Андижон шаҳар ижроия кўмитасининг раиси сифатида шу оммавий тадбирни ҳам бошқаришим керак эди. Турли-туман вазиятларга қарамасдан ҳаракатни су-сайтирмадик. Осма сим йўли тортдик. Тўғриси, жуда катта кийинчиликлар билан юзага келди бу. Массивда ёшлар учун 500 ўринли оромгоҳ иншоот барпо этилди. Булардан ташқари, Бобур туғилган даҳада унинг уй-музейини тикладик, Қўтанарик бўйида Андижон шаҳар ижроия кўмитасининг янги биноси, у билан ёнма-ён шарқона услубда хашаматли чойхона ишга туширилди. Ўзим қурилишлар тепасида турдим. Шуларни ўйласам, кўнглим анча таскин топади. Бироқ Бобур бобомизнинг ҳайкали узок йиллар «хибс»да ётганини эсласам юрагим эзилади...

Зокиржон ака ўша йиллардаги яна бир хайрли амалидан мамнун бўлиб юради. Унинг болалиқдан санъаткорларга ихлоси, шифокорларга ҳурмати баланд эди, бу фидойи инсонларга яхшилик қилиш, уларга мурувватлар кўрсатишни дилига тугиб юрарди. Андижон шаҳар ижрокўмлигида ана шу ниётларини рўёбга чиқариш учун фурсат, имкон туғилди. Аниқроғи, лавозимидан фойдаланиб, ана шу соҳаларнинг халққа хизмати сингган бир неча вакилига уй-жой бериб, гўё зиммасидаги оғир масъулиятдан халос бўлгандай енгил тортган эди.

Мансаб ва ғовлар

Бобур Мирзонинг Афғонистон пойтахти Кобул шаҳридаги мақбарасининг харобага айланганидан радио орқали хабар топгандан бери тинчини йўқотган Зокиржон Машрабов 1983 йилнинг ёз кунларидан бирида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси Сарвар Азимовга қўнғирок қилди.

– Кобулга тўрт-бешта устани олиб ўтиб, Бобур мақбарасини баҳоли қудрат таъмирлаб қўйсақ, дедим...

У пайтда Ўзбекистоннинг бир вилоятида экспедиция тузиб, хорижий мамлакатларга ўтиш ғоят мушкул – ойга чиқиш билан баробар гап эди, чунки бундай масалалар фақат Москва – марказ орқалигина ҳал этиларди.

Раис бир муддатли сукутдан сўнг шундай мулоҳаза билдирди:

– Жуда ажойиб ташаббус, яхши гап. Албатта, Бобур бизнинг улуғ юртдошларимиздан бири, уни кадрлашимиз керак. Лекин хабарингиз бор, Афғонистонда жанг кетяпти. Ўзбекистон ҳукумати ҳам, Москва ҳам у ёққа ўтишингизга рухсат бермаса керак, вақтлар келиб, имкон бўлиб қолар...

Умуман олганда, уюшма раиси ҳақ эди. Лекин Афғонистонда вазият қанақалигини Зокиржон ака ҳам яхши биларди. Бироқ Заҳириддин Бобурдек ажойиб шоир ва мутафаккир олим (шоҳлигини кўйиб турайлик), бир умр рўшнолик кўрмаган инсоннинг мусофир юртда мунғайиб қолган, айтишларича, камтарингина мақбараси ҳам мададга, шафқатга зор бўлиб ётса-ю!...

Ҳа, масаланинг иккинчи, янада афсусли, аламли жиҳати ўзагини узувчилар томонидан манглайига «боскинчи шоҳ» тамғаси ёпиштирилган зотга бўлган ихлос ва эътиқоди, ҳис-туйғуларини намоён этишнинг имкони ҳам йўқ эди ўша даврларда. Шу сабабли у Андижондаги Бобур номи билан боғлиқ

жойлар ҳолатини ўрганиш, таъмирлаш чораларини излаш, шу аснода шаҳарни ободонлаштириш борасида режалар тузишга киришди. Шу фикрлар қатори Эски шаҳардаги Девонабой марказий масжидини, ораликдаги фаолияти тайинли самара бермаётган фабрикани олиб ташлаб, Жоме мадрасаси билан қўшиб юбориш ғояси туғилди. Афсуски, Зокиржон Машрабовнинг давр сиёсатига зид бундай қалтис таклифини маъқуллайдиган валломатнинг топилиши амри маҳол эди. Ваҳоланки, инсоф билан айтганда, шаҳардаги бу энг йирик ибодатгоҳдаги шарт-шароитлар санитария-гигиена талабларига мутлақо жавоб бермас эди. Шаҳар ташкилотларининг мусулмончилик удумларига қалбан, пинхоний хайрихоҳроқ раҳбарларини масжидга тўплади-да, уларни аҳвол билан гаништиргач, кўнглидаги ниятни айтди. Зокиржон акани кимдир дилдан, кимдир тилда қўллаб-қувватлади, баҳоли кудрат ёрдам кўрсатишга ваъда беришди. Кейин Машрабов «Фарғонанефтгазмонтаж» бошқармаси бошлиғи Игорь Павлович билан боғланиб, масжидга газ олиб келишга кўмаклашишни сўради, артезиан қудуқларини пармалаш ташкилотини жалб этди. Хуллас, иссиқ-совуқ сувли 40 та таҳоратхона куриб битказилди. Жоме масжид-мадрасаси ўз вақтида хона-хужралари бошқа юртлардан кўчиб келганларга «квартира» қилиб таксимлаб юборилган, унинг ҳовлиси чўчкахонага айланиб қолаётган эди. У ерда яшовчиларга (40 та хонадон эди) ер участкаси, уй бериб, бошқа жойларга кўчирилди ва бу маскан Адабиёт ва санъат музейига айлантирилди... Зокиржон ака эса мазкур ҳудудда қурилиш-таъмирлов ишларини ташкил этиб қўйиб, «Арк ичи»ни ростлашга киришиб кетган эди.

1983 йилнинг кеч кузи эди. Зокиржон акани вилоят партия комитетига чакириб, унинг устидан юқорига юмалоқ хат ёзилганини айтишади. Шикоятда шаҳар ижроия қўмитаси раиси амалини суиистеъ-

мол қилишда, яъни режадан ташқари қурилишларга маҳаллий бюджет маблағини соғуришда, энг асо- сийси, ҳукумат сиёсатига зид равишда, диндорлар- га шарт-шароит яратиб, уларнинг тегирмонига сув қуйишда айбланган эди. Масалани ўрганган таш- қилий бўлим бошлиғи Геннадий Святков Зоқиржон акани шу иш юзасидан бюрога тайёрланган қарор лойихаси билан таништиради. Ўшанда ҳар бир ҳарфи бигиздай кўринган ва ҳали-ҳамон кўз олдидан кет- майдиган лойиха матни тубандагича эди: «Лавози- мини суиистеъмол қилиб, ўзбошимчалик билан мас- жидда қурилиш-таъмирлов ишларини амалга ошир- гани учун Андижон шаҳар ижроия комитети раиси З.Машрабов партия сафидан чиқарилиб, вазифасидан бўшатилин...»

Ишнинг бунадай чаппасига айланиб кетишини кутмаган Зоқиржон аканинг устидан бир пақир со- вук сув қуйиб юборилгандай бўлди. Лекин ўзини тезгина қўлга олди. Қарор лойихаси остига: таниш- дим, даъвои-достоним йўқ, деб имзо чекди. Ўша кунни жума, бюро йиғилиши келаётган сешанбага мўлжалланган эди.

Зоқиржон ака тўғри уйга қайтди. Бюродан кейин дабдурустдан совук хабар билан кириб бормаслик учун оиласидагиларга гапнинг учини чиқариб, улар- ни руҳан тайёрлайди, «ювсштиради». Душанбада кунни бўйи қўли ишга бормаи, идорасидаги ўзига те- гишли коғоз-дафтарларни йиғиштиради, қўл остида- ги кўнгил яқинларни ҳам огоҳлантириб, яхши-ёмон гаплар учун улардан узр сўрайди. Лекин баъзида шундай фавқулудда ҳодисалар рўй бериб, ҳаёт чарх- палаги бутунлай бошқа томонга айланиб кетадики, унинг сир-асрори тагига етишга оддий бандаларгина эмас, уларнинг ердаги улкан раҳнамолари ҳам ожиз- лик қилиб қоладилар.

Кечкурун, Зоқиржон ака энди уйга кетаман деб турганида кечки почтани олиб киришади: газеталар,

хатлар... Улар орасидаги шахсан Шароф Рашидов имзолаган, марказком мухри туширилган конверт Зокиржон аканинг эътиборини тортади – бунақа нома, одатда, юкори ташкилотларга келарди. Ҳайрон бўлиб, хатжилдни очадию, ЎзКПМК тадбирларига шоша-пиша кўз югуртираркан, нигоҳи ўзининг исми-фамилиясига тушиб, юрак уриши тезлашади. Тадбир бандини қайта-қайта, хижжалаб ўқийди ва Аллоҳнинг иноятими, кароматими, англолмай туриб қолади. Ўзбекистонга жаҳондаги 80 та давлатдан ташриф буюрган 120 нафар меҳмоннинг мусулмонларга яратилган шарт-шароитни кўриш-ўрганиш мақсадида Андижонга ташриф буюришлари кўзда тутилгани қайд этилган ва Андижон шаҳар ижроия кўмитасига, шахсан кўмита раиси Зокиржон Машрабовга мазкур дастур бўйича чора-тадбирлар кўриб туриш вазифаси топширилган эди!

Ё, тавба, демак, Девонабой масжидидаги санитария-гигиеник ҳолатларни эпакага келтириб қўйиш ўйини унинг калбига Яратганнинг ўзи солган экан-да.

Зокиржон ака суюнишни ҳам, қуюнишни ҳам билмай, нажотбахш (бунақалиги ҳақида ҳали ўйлаб ҳам улгурмаган эди) хатга тикилиб турганида, бирдан телефон жиринглайди. Зокиржон ака кўзини ҳали ҳам қоғоздан узмаган ҳолда чап қўлини столдаги телефонга узатади.

– Ало, Зокир Машрабович! – гўшакдан эшитилган сипо, жиддий ва шиддатли бу овоз идеология бўйича котиб Мирза Хўжаевич Мухитдиновники эди. Зокиржон ака «мен...» дегач, у давом этади. – Биз биринчи котиб билан маслаҳатлашдик. Сизнинг сидкидилдан ишлаётганингизни инобатга олиб, масалангизни бюродан колдирдик, энди хушёррок бўлинг!..

Гапнинг моҳияти маълум эди. Зокиржон ака ўзини тутолмай, «Мен ҳам олдим ўша қарорни», дейди. Мирза Хўжаевич кулиб юборади.

Умуман, ўша даврларда раҳбар бўлиб ишлаш ниҳоятда кийин эди. «Анонимка» – «имзосиз хат» де-

ган балои азим бор эди. Кимнингдир устидан иғво-туҳмат нома битилса, унинг муаллифи кимлиги, қандай мақсадда ёзилганини суриштириб ўтиришмас, шак-шубҳасиз, иғвога нишон бўлган мансабдор фаолияти тит-пит қилиниб, бир нимага илаштирилиб, шикоят эгасининг талаби мумкин қадар қондириларди. Бошқа тўсиқ-ғовлар ҳам кам эмас эди.

Зокиржон ака зиёлининг фарзанди, ўзи ҳам санъатга, гўзалликка, айрича бир меъморий нақш-жиҳозларга ҳавасманд бўлганидан ҳаёлида романтик ўйлар туғилар, жумладан, идорасининг биқинидан шалдирабгина оқиб ўтадиган Кўтанарикда бир чархпалак айланиб туришини, унинг кўрачаларидан шаршара бўлиб қуйиладиган сувдан бир кунда ўнлаб, юзлаб киши кириб чиқадиган идора олдидаги майдонда майса-гиёҳлар, ҳар турли ўсимлик ва дарахтларнинг яшнаб-яшнаб кўкка бўй чўзишини, ажойиб бир хиёбон тусини олишини жуда-жуда хоҳларди.

Чархпалак битгач, караса, унинг бир ўзи кўкқайиб, ярашиксиз тургандай туюлди. Ариқнинг нариги бетига миллий услубдаги бир чойхона тикланса қандай бўларкин? Нуруний отахонлар оппок ятакларда, кўк чойни ўгириб, гурунглашиб ўтирса...

Лекин ҳар қандай эзгу-ниятлар билан амалга оширилган иш дунёқарашни, эътиқоди ўзгача кимсалар наздида бўлакча маъно касб этиши мумкин-да! Чойхонага шарқона зеб берган нақшли пештоқларнинг эскиликни, ўтмиш урф-анъаналарини қўмсаш тарзида баҳоланишини, «Шаҳар ижроия кўмитаси биқинида қоп кўтаргану калиш судраганлар ҳам бемалол кираверадиган бекорчихона нима қилади?!» деган таъналарга қолишини, тўғриси, Зокиржон ака ўйламаган эди.

Шаҳар ижроия кўмитасига мўлжалланган бино ҳам анча машмашаларга сабаб бўлди. Нега бошқалар эски, одми идораларда ўтирадию, З.Машрабов янги, катта, пурвиқор иморатни эгаллаб олади, деган савол-

нинг илмоғи айрим мансабдорларнинг қалбини тирнай бошлаган эди. Бинони тортиб олишга пинҳона уринишаётганидан хабар топган Зокиржон ака ҳали поли ҳам қоқилмаган хонага иш столларини кўчириб келтиради-да, биринчи котибга кўнғирок қилади.

– Солижон Мамарасулович, сизнинг розилигингиз билан кураётган янги идорани битказдик, бугун кўчиб ўтямиз. Ўзимнинг ва ходимларимизнинг миннатдорчилигини сизга етказиб қўймоқчиман.

– Жуда шитобсиз-ку, табриклайман! – Вилоят раҳбарининг шу сўзлари кифоя эди.

Ўроқда йўк, машоқда йўк, хирмонда ҳозир бўлмоқчилар шу тариқа доғда қолишади. Улар эртасига «Бизга ҳам, унга ҳам йўк» мақолини шиор тутишиб, янги жойни болалар поликлиникасига бериш керак», деган таклиф билан биринчи котибнинг ҳузурига киришади.

– Ие, хабарларингиз йўкми, у ерда Зокир Машрабович иш бошлади-ку, – дейди биринчи котиб. – Кўп меҳнат сарфлашди, ўзларига буюрсин, болалар поликлиникаси учун бошқа жой топамиз.

Танбеҳона жавобни эшитиб, аламзадаларнинг қўлтиқларидан тарвузи тушади. Тўғри, бир қарашда Зокиржон аканинг хатти-харакати «шоҳидамас, баргида...» деган иборани эслатарди. Лекин унинг «меҳрибонлари» «югурганники эмас, буюрганники» деганларидай, Зокиржон акани ўз режаси, заҳматлари, ғоялари самарасидан бенасиб қилишмоқчи эди-да. Вақтлар ўтиб, ўша «дўстлар» мазкур иншоотларнинг ўз даврида ҳам, ҳозир ҳам ўзига хос киёфада Андижонга кўрк бағишлаб турганини, Зокиржон Машрабовнинг қайсар ва журъатлилиги шаҳар ва халқ манфаатига хизмат қилганини эътироф этишган бўлсалар ажаб эмас. Кейин аввалги гина-кудуратлар ҳам унутилиб (зеро бу гина-кудуратлар шахсий эмас, идоравий мансабга дахлдор, шу боис улар ўткинчи характерга эга эди), издаҳомларда, тадбирларда бир

товоқда ош ейишар, эслаб, мийиғларида ё ошқора кулишарди. Ахир ҳаммаси ҳам ўша давр ва сиёсатдан келиб чиққан ҳолда ўз эътиқоди ва қарашларини тўғри деб билишар ва тан олиш керакки, қаттиқ меҳнат қилишарди – ўзларига топширилган вазифа ва топшириқларни сидқидилдан адо этишарди, фақат айрим қалбакилик ва кўзбўямачиликлар тўридан, тўрачилик ва буйруқбозлик исканжасидан чиқиб кетишолмасди, ўзаро келишмовчилик ва зиддиятлар юзага келишига асосий сабаб шу эди. Тўғриси, Зокиржон Машрабовнинг хизмат фаолиятидаги дадил силжиш ва юксалишлар айримларнинг таажжубини (балки ғайирлигини ҳам) оширарди. Нуқул иши юришиб, омади чопаверадиган бу одамнинг ҳали у соҳага, ҳали бу соҳага бошлиқ қилиб кўтарилиши боисини англашолмасди чоғи. Зокиржон ака ўйлаб кўрса, бу таажжуб-у ҳайронликлар илдизи анча нарида экан. Ўзбекистон Министрлар Совети оғир саноат бўлими бошлиғи ўринбосарлигидан «Андижоннефть» бошқармасига бошлиқ бўлиб қолиб, ўзининг қалбга яқин соҳасида яйраб ишлаётган эди, бундан бошқа ва ё юқориқ мансабга ўтишни орзулагани, ҳатто ҳаёлига ҳам келтиргани йўқ эди. Бирдан вилоят пахта саноати бирлашмасига тавсия қилиб қолишди. Бу Зокиржон аканинг етти ухлаб тушига ҳам кирмаган иш эди. Рад этди. Уч ой тайсаллаб юрди. Кадрнинг «юқори»нинг тавсиясидан бўйин товлаши, эътироз билдириши ўша замонларда ножоиз, ўзининг тақдир нарвонига арра солиш билан баробар саналган. Бироқ пахтачилик Зокиржон ака учун мутлақо бегона жабҳа эди. Тўғри, бепоён пахта далалари билан туташ мавзеда туғилиб ўсган, ғўзанинг қандай ўсиб-ривожланиши, қандай шона тугиб гуллашини кўрган, пахта ҳам терган, аммо булар пахтачилиكنинг сиртки томони, холос. Республиканинг асосий даромад манбаи саналган пахта хомашёсини тайёрлаш, сотиш жараёнлари, йилдан-йилга ортиб бора-

ётган режаларни, мажбурият ва кўшимча мажбуриятларни бажариш асносидаги муаммолар ва нозик, қалтис ҳолатлар тўғрисида орқаворотдан эшитиб юрган бўлса-да, шу ва бошқа кўп сиру синоатлардан беҳабар эди. Буни, яъни кадр билан соҳа ўртасидаги номувофикликни катталар ҳам англашарди. Улар кадрнинг соҳавий билим ва малакасини эмас, кўпроқ раҳбарлик қобилияти, бошқариш салоҳиятини эътиборга олишарди. Афтидан, бу тажриба ўша даврларда ўзини оқларди.

Қолаверса, катталарнинг оғзидан чиққан гап – отилган ўк мақомида бўларди. Зокиржон Машрабовни энг катта раҳбарнинг олдига олиб киришди. У киши эса Зокиржон аканинг қўлини маҳкам қисиб, фақат битта гап айтди: «Сизга омад тилайман!» деди. Эътирозга ўрин, сўз сиғадиган хонаси қолмаган эди.

Зокиржон ака ҳадемай янги соҳанинг ҳам ўзига хос хусусиятларини ўзлаштириб олди, энг асосийси, пахта тозалаш саноати иктисодиётини чуқур ўрганди, иккинчидан, меҳнат жамоаларида каттиқ интизом ўрнатди, фойда-зиённинг ҳисобини олишни йўлга қўйди. Ободончиликка алоҳида аҳамият берди, шу тарика соҳа кўрсаткичлари яхшилана борди ва Ўрта Осиёда энг баланд поғонага кўтарилди.

Зокиржон аканинг номзоди Андижон шаҳар ижроия кўмитаси раислигига қўйилганда, «бирданига катта шаҳар раҳбарлигини эпполмайди, кийналади, шунинг учун биронта туманда икки-уч йил ишлаб тажриба орттирса...» деганлар ҳам бўлди. Лекин бундай таклиф ҳам инобатга олинмай, Зокиржон Машрабовга Андижон шаҳар ижроия кўмитаси раислиги раво кўрилган эди.

Қора булутлар соясида

Ўз замонида ўз ватанидан ғанимлар, ношукур, кўрнамаклар томонидан юзсизларча, андишасизларча, шафқатсизларча қувилган Бобур Мирзониинг жисмигина эмас, унинг номи, ижодий мероси ва бошқа ишларининг ҳам ўз юртига қайтиши нечоғлик кийин бўлгани яқин ўтмишимиздан ҳам маълум. Бу улуғ ҳамюртимизга муносабат доим ўзгариб турди, унинг шоҳлиги ҳамиша шоирлигига, мутафаккирлиги, маърифатпарварлигига соя солиб келди. Собик шўро тузуми барча улуғларимиз каби Бобуримизни ҳам ўзимиздан пинҳон тутиш, бизга уни яқинлаштирмаслик, унингдек жаҳон аро машҳур ватандош, ўтмишдошларимизни яхшироқ билиб олмаслигимиз, азалдан маънавий ва руҳан бой халқ бўлганлигимиз билан фахрланишимизга йўл қўймаслик, изн бермаслик учун жон-жаҳди билан тиришди. Қизил империя манфур сиёсатини амалга оширмок ниятида худбин, калтабин, амал, манфаат йўлида ҳар қандай эътиқодини, миллати, халқининг шаъни-шавкатини қурбон қилиб юборишга тайёр бўлган кимсалардан фойдаланди. Улар эса, келажак авлод олдида жавоб беришларини хаёлларига келтиришмади, чунки улар Доғистон халқ шоири Расул Ҳамзатовнинг «Сен ўтмишга тўппончадан ўк отсанг, келажак сенга замбаракдан ўк отади» деган ҳикматини ўқишмаган эди.

Хуллас, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг тирклигида ранжу балолардан чиқмаган олтин боши беш юз йилдан кейин ҳам ҳамма даврларда яшайдиган Аҳмад Танбаллар, Узун Ҳасанлар, Али Дўстлар томонидан отилган маломат тошларидан азият чекаверди.

1980 йилларда ҳам Бобур «ҳаёти»да кўп зиддиятли, огир даврлар бўлди. Унинг тожи узра гоҳ куёш чарақлар, гоҳ қора булутлар соя солиб, момақалдирик гулдурадди.

Бобур Мирзо ҳаётини ўрганиш, унинг номини, хурматини жойига қўйиш билан боғлиқ муаммолар, можаролар, зиддиятлар тарихчи олим, адабиёт фидойиси Сайфиддин Жалиловнинг «Бобур ва Андижон» китобининг «Мурод васлинг эрур, айла ёд Бобурни...» деб аталмиш хотима қисмида мухтасар акс эттирилган:

«Заҳриддин Муҳаммад Бобурдай улуг инсон номини ўзи таваллуд топган шаҳарда абадийлаштириш борасида узоқ йиллар ҳеч иш қилинмай келди. Дастлаб бу масала 1958 йили, яъни Бобур таваллудининг 475 йиллиги муносабати билан кўтарилган эди. Ўшанда жумҳуриятимиз Фанлар академиясининг вице-президенти, ажойиб ташилотчи, довлар олим Иброҳим Мўминов ташаббуси билан илк бор Андижонда академиянинг кўчма илмий сессияси ташкил қилинган эди. Сессия уч кун давом этди. Унда таниқли шахслардан Қори-Ниёзий, Воҳид Зоҳидов, Хадича Сулаймонова, Муҳаммаджон Йўлдошев, Фафур Ғулом, Яҳё Ғуломов, Рашид Набиев, Ҳамид Сулаймонов, Порсо Шамсиев, Ҳоди Зариф, Сабоҳат Азимжонов, Ҳамидулла Ҳасанов, Азиз Қаюмов, Абдулаҳад Азизов ва бошқалар қатнашиб, илмий маърузалар қилишган. Ўшанда Андижонда бир умрга эсда қоларли тарихий учрашувлар, бобурхонликлар ўтказилган эди.

Меҳмонлар билан хайрлашув куни Андижон вилоятининг ўша пайтдаги раҳбари Р.Қурбонов Бобурнинг 25 йилдан сўнг, яъни 1983 йили бўладиган 500 йиллик юбилейигача Андижонда амалга оширилажак тадбирлар режасини қисқача баён қилган эди.

Минг афсуслар бўлсинки, бу тадбирлар қозғоғда қолиб кетди. Раҳбарлар алмашди, сиёсий вазият тез-тез ўзгариб турди. Бобур «ёддан кўтарилиб» кетди. Аммо пахта, пилла, гўшт, мева-чевалар етказиб бериш режалари бир дақиқа ҳам унутилмади.

«Ўтмишни идеаллаштиришга қарши» ҳақиқий са-
либ юриши бошланиб, оқсоқол олимимиз Иброҳим
Мўминов ҳам қаттиқ азият чекди ва охири юрак
хасталиги дардига гирифтор бўлди. Оқибатда Бо-
бур номини абадийлаштириш масаласи яна орқага
сурилди.

Аммо бир мунча вақт ўтгач, вилоят партия
қўмитасига биринчи котиб бўлиб келган Бектош
Раҳимов ташаббус кўрсатиб, Андижон давлат пе-
дагогика институти (ҳозирги университет)га Бо-
бур номини бериш ҳақида институт илмий кенгаши
қарор чиқаришини тавсия қилди. Ректорат томони-
дан камина ва шоир О.Валихоновга Бобур ҳайкалини
тайёрлаш учун буюртма бериш топширилди.

Уша 1973 йили Ўзкомпартия Марказқўмининг
мафкуравий ишлар котиби Андижонга келганда
тасодифан бу хатти-ҳаракатлардан воқиф бўлиб
қолади ва мазкур иш ташаббускорларини (авва-
ло ректорни) «босқинчи Бобурни тушунмаслик»да,
сиёсий калтафаҳмликда айблаб, жаҳл билан бу
қарорларни бекор қилади. Шу-шу бўлди-ю, Бобур но-
мини яна тилга ололмай қолдик...

Ниҳоят, орадан 9 йил ўтгач, яъни 1981 йили, икки
йилдан сўнг Андижонда Бобурнинг 500 йиллик юби-
лейи тантана билан нишонланиши ҳақида хушхабар
тарқалди ва орзулар қайтадан ниш урди. Юбилейга
тайёргарлик ишлари қизиб кетди...

Бироқ Марказқўмдан Бобур юбилейи тантана
қилинмасин, барибир Бобур босқинчи, уни кўтар-
кўтар қилиб бўлмайди, деган мазмунда кўрсатма
бўлиб, 20 апрель куни Охунбобоев номидаги вилоят
театри биносида бир ярим соатгина илмий анжу-
ман ўтказилди. Академиянинг вице-президенти Эр-
кин Юсупов бошчилигида келган олимлар тушликдан
сўнг яна Тошкентга қайтиб кетдилар. Андижонда
бошланган барча ишлар чала қолди...»

Ушбу битикларга Зокиржон ака шундай аниқлик
киритади:

– Бир куни идорада ўтирсам, тезда биринчи қаватга тушасиз экан, деб қолишди. Тушсам, фойеда республиканинг ўша пайтдаги идеология бўйича котиби кўргазма тахталарини томоша қилаётган киши бўлиб турибди. Мен билан совуккина кўришдию, биринчи саволи шу бўлди:

– Нима учун Андижон шаҳрида ҳар мингта боладан 32 таси ўляпти? Горисполком қаёкка қараяпти?

Мен жавоб бериб улгурмасимдан котиба опа яна сўрокка тутди:

– Сизга ким ҳуқуқ берди боскинчининг ҳайкалини куйдириб келишга?!

– Ҳеч ким... Адабиётга, Бобурга ҳурматим туфайли... – дедим.

– Сиз билан обком бюросида гаплашамиз, – деди Марказкўм котиби дағдага билан ва шартга бурилиб чиқиб кетди...

Ўзингники ўзагингни узади, деганлари шу-да! Захириддин Мухаммад Бобур боскинчи эмиш-а! Бу қандай бедодлик ва калтабинлик! Ахир Бобур Мирзо хинд ўлкасидаги майда-майда, таркок қабилаларни бирлаштириб, бепоён мамлакатни идора этувчи ягона, қудратли бир давлатни барпо қилган бўлса! Забт этган юрти халқининг моддий ва маънавий бойликларини талаб, ташиб кетмаган бўлса! Унинг она тилини қисиб, ўз тилини ихтиёрий-мажбурий тарзда жорий этмаган бўлса! Аксинча, элда аҳилликни вужудга келтириб, инсон учун ножоиз, бемаъни урф-одатларга барҳам бериб, юртни обод айлаган бўлса! Ахир, ўша халқнинг ўзи уни «боскинчи» деб атама-са, аксинча, мамлакат даҳоси Жавоҳарлаъл Неругача миннатдор бўлиб, унинг фаолиятига юксак баҳо берса, «дилбар шахс» деб улуғласа!..

Дунё тан олган машҳур ёзувчи Чингиз Айтматов бир ижодий суҳбатда шундай деган эди: «...Яқинда ҳиндистонлик бир олим ва ёзувчи билан суҳбатлашдим. Биз Бобур тўғрисида гаплашдик, аниқроғи, мен унга:

«Сизлар Бобурга қандай қарайсизлар?» деб савол бердим. «Биз Бобурни Ҳиндистоннинг асл фарзанди сифатида улуғлаймиз. Гарчанд у дастлаб бизга фотиҳ сифатида келган эса-да, кейинчалик у бизнинг умумтараққиётимиздаги катта кучга айланди. Бобур асос солган Буюк мўғуллар империясининг цивилизацияси халқимизнинг тарихий ривожига бениҳоя катта улуш қўшди», – деди у фахр билан...

Шундай гаплардан кейин Бобурнинг ички ғанимларига карата: «Эй, нодон! Эй, нобакор! Бунақа китоб-журналларни-ку варақлаб ҳам қўймайсан, ха, лоақал, ўзинг ёмонлаётган, қора чаплаётган буюк инсонлар ҳақида дунё жамоатчилиги қандай фикрдалигини саводсизлигингни бировга гуллаб қўймайдиган «ишончли» одамларингдан бир сўраб қўй!..» деворинг келади-да...

Хуллас, «опа» ўз сўзининг устидан чиқди.

Зокиржон Машрабовга муносиброқ иш топилиши анча қийин бўлди. Ҳали у, ҳали бу вазифани таклиф этиб кўришарди. Лекин Зокиржон акага бу вазифаларнинг кўлами тор, аҳамияти майда туюларди. Чунки у ҳар доим кенг кўламли ташкилот ва корхоналарда кенг қулоч ёзиб ишлашга, ёзилиб меҳнат қилишга ўрганган эди. Майда ишларни тасаввур қилганида этаги ва енги калта, тор чопон кийиб олган забардаст одам кўз олдида келарди.

Бир гал унга вилоят нефть маҳсулотлари корхонаси бошлиқлигини тавсия қилишди.

– Йўқ, – деди Зокиржон ака. – Агар лозим кўрсанглар «Андижоннефт»ни беринглар. Ўзимни меҳнатим синган жой. Ишлаб чиқариш соҳаси.

Бу иш лозим кўрилмади.

– У ўрин банд, – дея таассуф билдиришди.

Худди ана шу кунларда Зокиржон Машрабовни ЎзФА Сейсмология илмий-текшириш институти директори Ғани Мавлонов йўқлаган эди, бу ҳақда аввалги боблардан бирида муфассалроқ зикр этилган.

Нажотбахш шабадалар

Ҳа, не машаққатлар билан куйдириб келинган ҳайкал коронғи ҳужрада «банди» бўлиб яқин беш йил ётди. Бобурнинг ҳайкалигина эмас, унинг номи ҳам банди қилинган эди. Бу орада бошқа ишга ўтказилган Зокиржон ака ҳам вазият такозосига кўра сукут саклаб юрди. Лекин у Бобур Мирзо номини абадийлаштириш билан дахлдор орзу-ниятларини асло ёддан чиқармади, буюк аждодининг бир кун келиб «озодликка» чиқишидан умидини узмади. Чунки у сиёсатнинг, хусусан, мафкура соҳасидаги қарашларнинг эврилиб туришига ўз ҳаётида анча-мунча гувоҳ бўлган эди.

Дарҳақиқат, саксонинчи йилларнинг охирларида, собиқ Иттифок парчаланиш арафасида сиёсий парокандалик авж олиб, мустақилликнинг нажотбахш эпкинлари эсиб, ҳар бир миллат, халқнинг жонкуяр зиёлилари яна кўзғалиб қолишди. Улар матбуотда, минбарларда ўз халқларининг тарихий, маданий мерослари, ўз миллатига мансуб машҳур тарихий шахслар – мутафаккир, фозил кишилар ҳаёти ва ижодини ўрганиш, тарғиб қилиш, уларнинг муборак номларини эъзозлаш борасида дадил-дадил чиқишлар қила бошладилар.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур боши устидаги қора булутлар ҳам секин-аста сийраклаша бошлади. 1988–89-йиллар Ўзбекистон ҳукуматининг қарорига кўра Бобур таваллудининг 510 йиллигини нишонлашга тайёргарлик, асосан, шоир ватани Андижонда бошланиши керак эди. Бир қарашда шундай бўлди ҳам. Яъни, юбилейга тайёргарлик кўриш, Бобур номини абадийлаштириш ва бошқа тадбирларни амалга ошириш ҳақида гап-сўзлар, йиғинлар кўпайди. Бироқ тадбирлар, режалар қайта-қайта муҳокама қилинардию, ҳал этилиши, сўнгги, узил-кесил нукта қўйилиши қийин кечарди.

Йиғинлар Бобур таваллудининг 510 йиллигини ўтказиш бўйича юбилей комиссияси раиси, вилоят ижроия комитети раиси бошқарувида ўтарди.

Биринчи масаланинг кенгайтирилган муҳокама-ларидан бирида ўша пайтдаги вилоят партия комите-тининг биринчи котиби ҳам қатнашгани эсимда.

Хуллас, ўша пайтларда каттароқ йиғинни мили-ция ходимларининг назоратисиз, кузатувисиз ўт-казиш кийин бўлиб қолган эди. Жумладан, ҳазрат Алишер Навоий таваллуди кунига бағишлаб вилоят Ўлкашунослик музейида ташкил этилган анъанавий навоийхонлик пайтида ҳам ташқарида погонли йи-гитлар бизнинг хоҳиш-ихтиёримизсиз қўриқлаб ту-ришган эди.

Мен ҳам кўпчилик зиёлилар, адабиётчиларнинг хоҳиш-истагини ифодалаб, Андижон шаҳридаги энг йирик кўчаларнинг бирига Бобур номини бериш тўғ-рисидаги таклифни ёклаб гапирдим. Шунда обком котиби:

– Хўш, сизнингча, кўчага номини қўйиш би-лан Бобурни ҳурматлаган бўламизми? – деди менга қараб.

Собик Иттифок парчаланиш арафасидаги паро-кандалик муносабати билан муз кўчган ўша даврда раҳнамолардан ҳам ҳайикиш урфдан чиққан, пой-тахтдан бошланган бу «жасорат» тўлқинлари вило-ятларга ҳам етиб келган, ана шу тўлқин айни ўша дамларда менга ҳам журъат, ғойибона бир дадиллик ато этган эди:

– Ҳа, номини кўча ё бошқа жойга қўйиш ўша одамни ҳурматлаш, улуғлаш белгиси бўлмаса, нима учун шаҳар, туман, кўчаларга Лениннинг номи бе-рилган? – дедим.

Табиийки, гапим вилоят раҳбарига ёқмади. У менга қарши нимадир дейиши аниқ эди. Лекин шу лаҳза катта залнинг олдинги каторида – кўзга таш-ланадиган жойда ўтирган муҳтарам «аллома»лардан бири вазиятни юмшатмоқчи бўлдими, қўл кўтариб,

обком котибидан бир соняга изн беришни сўради ва ўрнидан туриб менга савол берди.

– Хўш, мухтарам Қамчибек, кейинги пайтларда сиз раҳбарлик қилаётган Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси вилоят бўлими Андижонда яшаб ўтган ижодкорларнинг хотира кечаларини нимага жуда кам ўтказяпти?

Бу савол менга «Нега хотинингга ковуш олиб бермадинг» деган латифани эслатди, лекин вазият гапни кулгига олишни тақозо қилмас эди.

Сарсон муаммолар

Хуллас, юқоридаги масала хоҳловчи ва ёқловчилар кўпчиликни ташкил қилгани учун ижобий ҳал бўлди, яъни собиқ Жданов проспектига Бобур номи берилди.

Энди кун тартибида Андижон шаҳрида Бобур номида боғ барпо этиш муаммоси турарди. 1990 йилнинг феврали бошида вилоят ижроия комитети «Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 510 йиллигини нишонлашга тайёргарлик ва уни ўтказиш тўғрисида» қарор қабул қилди. Қарорга юбилей комиссияси ҳайъати таркиби ҳам илова қилинган бўлиб, унга асосан вилоят ижроия комитети раиси Эргаш Раҳимов – комиссия раиси, вилоят партия комитети ва ижроия комитети раиси ўринбосарлари Олимжон Комилжонов, Қаноат Асранкулова юбилей комиссияси раиси ўринбосари ва камина масъул котиб бўлиб сайланган эдик.

Комиссия аъзолари рўйхатида Ўзбекистон Фанлар академиясининг кўп тармоқли илмий ишлаб чиқариш маркази директори Зокиржон ака Машрабов ҳам бор эди.

Комиссия томонидан сал кам тўрт йилга, яъни юбилей санаси – 1993 йилгача мўлжалланган 41 банддан иборат тадбирлар режаси тузилган, унда ўзбек

мумтоз адабиётининг атоқли намояндаси Захириддин Муҳаммад Бобур номини абадийлаштириш, ҳаёти ва ижодини ўрганиш, тарғиб қилиш, унга дахлдор деб эътироф этилган жойларни ободонлаштириш билан боғлиқ жуда кўп ва муҳим ишларни амалга ошириш кўзда тутилган эди.

Ушбу тадбирлар апрель ойининг бошларида вилоят ижроия комитети раиси, Бобур юбилейини ўтказиш комиссияси раиси томонидан тасдиқланиб, тегишли ташкилотлар ва масъул шахсларга тарқатилди.

Мазкур режаларнинг аксарияти Бобур таваллудининг 500 йиллигини ўтказиш бўйича Зокиржон Машрабов ва бошқа мутасаддилар томонидан тартибланган тадбирларда ҳам бўлган, лекин юқорида айтилган сабабларга кўра улар рўёбга чикмай қолиб кетган эди. «Архитектура ёдгорлиги – «Арк ичи» мажмуаси биносида «Бобур уй-музей»ни ташкил этиш», «Бобурнинг ҳайкалини яратиш ва Андижон шаҳрининг энг кўзга кўринарли жойига ўрнатиш», «Андижон шаҳри атрофидаги янги ерлардан 15 гектар ерда боғ ташкил этиш ва унга «Бобур боғи» номини бериш, унинг энг кўркам ўрнида Бобурнинг оқ от минган ҳайкалининг ўрнатилишини таъминлаш», «Бобур қабрини зиёрат қилиш учун вилоят делегациясини тузиш ва уни Кобулга юбориш, рамзий хоқини олиб келиш ва «Бобур боғи»да макбара қурилишини ташкил этиш», «Андижон шаҳридаги ўрта асрлардан буён мавжуд бўлган «Тўққиз арик»ни очиш, таъмирлаш...» каби тадбирлар шулар жумласидан эди. Комиссия аъзолари тез-тез тўпланиб, муҳокама қилишар, лекин юқоридаги йирикрок режалар юзасидан бирон-бир аниқ тўхтамга келинмас эди. Айниқса, Бобур номидаги боғ яратиш муаммоси жуда узоқ чўзилди. Ана шундай йиғинларнинг бирида Зокиржон Машрабов Богишамол дам олиш мавзеини ободонлаштириб, Бобур номини бериш фикрини билдирди. Чунки кейин-

ги пайтларда қаровсиз қолган Боғишамолни дастлаб боғ-роғ, гўзал бир дам олиш масканига айлантиришда Зокиржон аканинг ҳам кўп хизмати сингган эди. Мен ҳам азбаройи масала чуваланиб, ҳал бўлмаётгани учун шу таклифни қувватлаб гапирдим.

Шу йиғинда яна Бўстон мавзеига қайтилди. Комиссия ҳам мажлис раиси эътирозли фикрларни рад этиб, ҳамма нарсанинг иложи бор, бугундан бошлаб ўша жойни узил-кесил ўрганинглари ва иш бошланглар, тамом, деди.

Кейинги йил баҳорида бўлса керак, Бўстон мавзидан «Бобур боғи» учун ажратилган ерга мевали, манзарали кўчатлар ҳам ўтказдилар. Лекин тўғриси, жой кўпчиликка ёқмаётган эди, чунки пасттекистик, ёнбағирликлардан иборат бу ерда кўркам истирохат боғи бунёдга келишини тасаввур қилиш қийин эди.

Дарҳақиқат, кўчатлар экилди-ю, ҳаракат яна тўхтади... Юбилейга эса атиги бир ярим йилча вақт қолган, фақат боғ эмас, бошқа режалар ҳам қоғозда сарғайиб, ўз ечимларини умидсизлик ва интизорлик билан кутмоқда эди...

«Зиндон»дан чиққан ҳайкал

Тўғри, орада яхшигина ишлар ҳам қилинди. Жумладан, Андижон шаҳридаги энг узун, энг катта, энг кўркам иккита кўчанинг бирига, бир неча жамоа хўжалиги, ўқув юрти, муассасаларга Бобур номи берилди. «Тадбирлар»даги баъзи бир бандлар, масалан, яқин ўн йиллардан бери сурилиб келаётган, масаланинг моҳияти ва ишнинг ҳажми, кўламига қараганда чиндан ҳам кўп қийин муаммолар гирдобадаги вазифа – «Арк ичи» мажмуасида Бобур уй-музейини ташкил этиш, Темирчиликдаги «Быткомбинат» цехлари ва «Плодоовошторг»га (ўша пайтларда ном, атамалар шунақа, русча ишлатиларди!) қарашли дўконлар, биноларни кўчириш, ўрнига ху-

нармандчилик растасини таъмирлаб, очик музей ташкил этиш ишлари 1990 йили фавқулодда тезлаштириб юборилди. Ўзбекистоннинг янги раҳбари Ислом Каримовнинг ташаббуси билан Бобурнинг шоҳ асари, бутун жаҳон тарихчилари, адабиётшунослари, жуғрофияшунослари, табиатшунослари учун бебаҳо манба бўлиб хизмат қиладиган қомусий «Бобурнома» китобининг ёзилганига 460 йил тўлишини республика миқёсида кенг нишонлаш, бу тантанага хорижий мамлакатлардан олимлар, адиблар ва бошқа расмий меҳмонлар таклиф этиш бўйича тadbирлар белгиланди. Ташриф буюражак меҳмонларга эса Бобур номи билан боғлиқ масканларни, жумладан, Андижоннинг ўзига хос, тарихий нуқтаи назардан ижобий таассурот қолдирадиган жойларини кўрсатиш кераклиги аён эди.

Ҳарқалай, ўша йил ёзида Бобур қадамжолари билан боғлиқ ишлар секин-аста юриша бошлади. Хунармандчилик маҳалласида белгиланган таъмирлаш ва ободончилик ишлари бошланди.

«Арк ичи»нинг ташки деворлари тикланиб, музей ҳам қад кўтариб қолди. Бу ишни Зокиржон аканинг таклифи билан Фарғона водийси бўйича тарихий ёдгорликларни таъмирлаш бошқармасининг устахонаси бошлиғи Мажидхон ака Турсунов бундан бир неча йил аввал бошлаган, аммо айрим сабаблар билан тўхтаб қолган эди, яна ўзи давом эттириб, ниҳоясига етказди.

Зокиржон ака Андижон шаҳар партия комитетининг биринчи котибига кўнғироқ қилиб, Бобур уй-музеи битганлигини хабар қилди ва Бобурнинг ҳамон зах омборда ётган ҳайкалини ўз жойига, яъни ўша музей ҳовлисига қўйсақ... – деди ўсмоқчилаб.

Котиб: «Шаҳар ижроия комитети раисига топширганман бу ишни», – деб масъулиятдан ўзини тортди. Зокиржон ака раисга кўнғироқ қилувди, у «Шуғулланаяпмиз», деди. Орадан беш-ўн кун ўтказиб,

яна биринчи котибга сим қоқди. Яна аввалги гаплар такрорланди. Жавоблардан кўнгли тўлмаган Машрабов: «Келинг, шу ишни менга топширинг», деди. «Яхши, ўзингиз бошлаган ишни ўзингиз охирига етказиб кўя қолинг бўлмаса», деб мулоқотга нукта қўйди котиб.

Зокиржон ака идорасидан етти кишини сафарбар қилди. Улар иккита кўгарма кранни ёллаб, катта қийинчилик билан уч ярим тонналик хайкални девортомдан ошириб, музей ховлисига туширишди. Зокиржон ака бу ишларга раҳбарлик қилиб, йўл-йўриқ бериб турди. Иш битгач, суюнчисига палов дамлаб, йигитларнинг кўнглини олди.

Ўша пайтда Зокиржон Машрабовнинг қувончи бепоеъ эди! Кўкси осмон қадар баланд эди. Узоқ йиллар «зиндон»да ётган улуғ бобомиз сиймоси ниҳоят бандиликдан озод этилиб, ёруғликка чиккан, кўёш юзини кўрган ва ўзининг хурмат супасини топган эди! Фақат, хайкалда Бобурнинг бошини куйи солиб, чархи кажрафторнинг шеваларидан ҳайрону лол бўлиб ўтирган маъюс ҳолати акс этган эди! На чора, асли ҳаётда ҳам у кўп рўшнолик кўрмаган, маъсуд дамларидан кўра маҳзун онлари кўп бўлган жафокаш шох, тақдир тақозоси ила юртма-юрт кезган, ватан соғинчидан бағри яра, кўнгли ярим шоир эди-да!

Китоб тўйи

Ёз этаклари кузга кириб, Ҳунармандчиликда ишлар яна кизигандан кизиб кетди. Эски шаҳар аҳли бундай тез суръатдаги бузиш-қайта қуришларни умри бино бўлиб кўрмаган эди. Икки-уч ой ичида маҳалла ҳам, йўллар ҳам таниб бўлмайдиган даражада ўзгариб кетди. Қинғир-кийшиқ тор кўчанинг икки бетидаги ҳар хил шакл, ҳар хил тус, ҳар хил кўринишдаги дўконлар, бошқа бинолар ўрнини бир андозадаги файзли, шарқона устахоналар эгалла-

ди. Хуллас, чинакам Темирчилик растасига, Хунармандлар маҳалласига айланди.

Ҳадемай мезон оғи эшик қоқди. Таажжубки, Бобур юбилейлари ҳамиша кийинчилик билан, сурилиб-судралиб ўтарди. «Бобурнома» китобининг юбилейига тайёргарлик эса миллий мустақиллик шарофати, мамлакат Президентининг ташаббуси билан фавқулодда шиддатли тус олди. Юбилей анжуманлари халқ сайлига айланиб кетди.

Андижондаги маросимлар 23 октябрь, сешанба куни бошланди.

Эрталаб, соат тўққиз яримда аэропортда ҳозир бўлдиқ.

Тайёрагоҳ пештоқидаги ўзбек, инглиз, рус тилларида ёзилган шиорлар куёш нурида товланиб кўринарди. Шу шиорларнинг ўзиёқ Андижон ҳаво йўллари дарвозасига, шаҳар остонасига ўзгача бир рух, шодиёна манзара бағишлаган эди.

Махсус рейс билан учган самолёт соат ўнға яқин Андижон заминига кўнди.

«Бобурнома» асарининг 460 йиллик юбилейи муносабати билан юртимизға қадамранжида қилган тошкентлик ва хорижлик ижодкор, олимларни – Бобур бобомизнинг меҳмонларини карнай-сурнай, гуллар билан кутиб олиб, вилоят Кенгаши идорасига олиб бордиқ. Кенгаш раҳбарияти ҳузурида танишув ва қиска суҳбат бўлди.

Кейин Хунармандчиликка ўтдиқ. Ҳар турли миллий асбоб-анжомлар билан савдо қилувчи дўконлар бир хил пушти рангға чиройли қилиб бўйланган, кўчалар озода, оқ яқтак устидан шойи чорси боғлашиб, андижонча дўппи кийган темирчи-хунармандлар ўз пештахталари ва дастгоҳлари ёнида ишчан вазиятда эдилар, уларнинг айримлари тавозе билан меҳмонларни «хуш келибсизлар», деб қутлашарди. Раста ниҳоятда гавжум ва ўзгача файзли эди. Кўчанинг икки томонига Бобур сиймоси ўйиб ишланган миллий ёғоч сандиқлар териб қўйилганди.

Меҳмонларни йўл-йўлакай Бобурга армон бўлган Андижон қовуни билан сийладилар.

Аркка, Бобур музейига яқинлашганимиз сари халойиқ қалинлашиб борар, карнай-сурнай садолари авжга чиқарди. Азбаройи одамнинг кўплиги, тикилинчлигидан меҳмонларни «Арк ичи»га аранг олиб кирдик.

Арк ичи ҳам бутунлай ўзгариб кетган: доира шаклидаги музей ҳовлисининг ўрталиғидаги куни-кеча шип-шийдам турган ерлар бўлақларга бўлиниб, гуллар экилган, йўлақларга плиталар ётқизиilib, қизғиш кум сепилган эди.

Асосий тантаналар шу жойдан бошланди.

Зокиржон ака не азоблар билан ёмон кўзлардан яширин равишда қуйдириб келган ва ўзи бош бўлиб ўрнатган Бобур хайкали устига оқ мато ёпиғлик эди. Унинг тантанали очилиш маросими бўлди.

Вилоятнинг катта-кичиклари, шаҳар раҳбарлари шу ерда.

Оддий меҳнаткашлар, хусусан, зиёлиларнинг юзу кўзида қувонч, ифтихор ифодаси зоҳир эди.

Таникли артист Муҳаммадали Абдуқундузовнинг Бобур сиймосида чикиши тантанага ўзгача руҳ бағишлади, ҳаммани ҳаяжонлантириб юборди. Гўё Бобур тирилиб, ўз ватани, ўз юртига келгандай...

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримкул Қодиров ва бошқалар Бобур ижодий мероси, унинг ғоят чигал ва мураккаб қисмати, бугун унинг боши устида гўё қуёш чараклагани, бу қуёш ҳарорати асрий музликларни парчалаб, эритиб юборгани ҳақида тўлқинланиб гапирдилар.

Миллий безакли хона ва айвонларда, охорли атлас кўрпачалар тўшалган нақшли чорпоялардаги нончой, Андижон заминида етиштирилган мева-чевалар билан тамадди асносида шеърхонлик бўлди, Бобур ғазаллари билан айтиладиган кўшиқлар янграб турди. Мудом нола чекиб мунгранадиган ғижжаклардан бугун жўшқин оханглар тараларди...

Аркидан чиқилгач, Қўшарик даҳасида бунёд этилиши режалаштирилган Бобур хиёбони кираверишида қад кўтаражак Бобур ҳайкалининг тошсупаси очилиши муносабати билан қисқа митинг бўлди.

«Олтин водий» кафесидаги тушликдан сўнг меҳмону мезбонлар тўрт гуруҳга бўлиниб, бобурхонлик учрашувларини ўтказиш учун турли ташкилот ва корхоналарга йўл олдилар.

Бизнинг гуруҳимиз 2511-автокорхонага борди. У ерда карнай-сурнай садолари остида кизикчилик, «от ўйин»ларини бошлаб юборишган эди (Ҳайдовчилар ҳам жуда шинаванда, адабиётга ҳавасманд, кизикувчан халқ бўлади-да).

Тоҳир Малик бошқарган чой устидаги бобурхонлик жуда кизгин ўтди. Ўзбекистонга, шу жумладан, Андижонга илк бор ташриф буюрган афғонистонлик ўзбек шоираси Шафика Ёркиннинг ёкимли лутфлари, ўша пайтларда ёниб ижод қилиб юрган шоир Шавкат Раҳмоннинг (жойи жаннатда бўлсин) гўзал, ўтлиғ шеърлари, бошқаларнинг дил сўзлари йиғинни файзиёб қилиб юборди.

Соат 17.00 да вилоят театрига келдик. Атрофга одам сиғмайди. Кўчаларда дор ўйинлар, бошка томошалар кўрсатилмоқда эди. Бобур ва унинг «Бобурнома»си шарофати билан бўлаётган бу сайлу томошалар ғоят шуқуҳли, ғоят ибратомуз эди. Андижон халқи ўз Бобур Мирзоси билан чинакамига ошқора ифтихор ила қувонмоқда! Менимча, ушбу кун Бобур Мирзонинг руҳи ҳам илк бор шод, ўз элидан мамнун ва масрур эди...

«Бобурнома»нинг 460 йиллигига бағишланган илмий-бадиий кеча икки ярим соат давом этди. Дил сўзлари қўшиқларга, қўшиқлар рақсларга уланди.

Умуман, ўшанда бемалол, «Бобурнома»нинг Андижондаги тантаналари юқори савияда ўтди, дейиш мумкин эди. Айниқса, афғонистонлик меҳмонлар ҳайратланишиб, халқ тўйи бўлиб кетди, дея эътироф этишди.

Эртасига эрталаб, соат ўнларда меҳмонлар «Бобурнома» тантаналарини давом эттириш учун қадимий Самарқандга жўнаб кетишди.

Ўшанда Тошкентдан, Москвадан, Покистон, Германия, Афғонистон, Қозоғистон, Тожикистондан жами йигирма беш нафар шоир, адиб, бобуршунос олимлар келишган эди. Улар орасида Афғонистон Фанлар академиясининг вице-президенти Асадулло Ҳабиб, Ўзбекистон Фанлар Академиясининг академиги, бобуршунос олима Сабоҳат Азимжонова, профессор Фозила Сулаймонова ва бошқа таниқли кишилар, улуғ меҳмонлар бор эди.

Мамлакатимиз пойтахти азим Тошкентда бу азиз меҳмонлар Ўзбекистон Президенти томонидан катта ҳурмат-эҳтиром билан қабул қилиндилар.

Ушбу қувончли, бетакрор, шарафли маросимлар замирида, шубҳасиз, Зокиржон Машрабовнинг хизматлари катта эди.

Ва ниҳоят...

Бобурнинг толеига, бобуршунослар, Бобур муҳлислари, Бобур юртдошлари бахтига, барча Ўзбекистон халқи бахтига маънавиятимиз, кадриятларимиз осмони бирдан чараклаб, қора, ола булутларнинг қолган-қутганлари ҳам тумтарақай тарқаб кетди – 1991 йил 31 август куни Ўзбекистон мустақил давлат деб эълон қилинди, меҳнатқаш омманинг, хусусан ижодкорлар, зиёлиларнинг асрий орзу-армонлари ушалди!

Жисму жонимиз хур бўлди!

Богларимизда қисиниб-қимтиниб чиркиллайдиган қушу паррандалар, дов-дарахтлар бамайлихотир қанот қоқиб, барг ёзишиб, эркин-эркин нафас олди!

Амир Темур, Бобур боболаримиз «босқинчи» деган сохта тавқи-лаънатдан, таъна-маломатлардан, иншоаллоҳ, тоабад халос бўлди!

Ана шу лаҳзадан кўп чигаллар ёзилиб, мушкулотлар равон бўла бошлади.

Худди шу йил кузида, мустақиллик шарофати билан Андижонда Бобур мавзуи яна қўзғалди ва вилоят ижроия кўмитаси қошида тузилган Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 510 йиллик юбилейга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш комиссиясининг 1992 йил учун махсус иш режалари ишлаб чиқилиб, ижро учун яна мутасадди ташкилотларга, масъул шахсларга юборилди. (Айрим масалалар ҳамон тадбирдан тадбирга, режадан режага, дастурдан дастурга ўтиб келмоқда эди.)

Айни шу вақтда комиссия аъзолари рўйхатининг охирироғида бўлган Зокиржон Машрабов бекиёс ғайрат-шижоат ва фидойилик кўрсатди.

Аслида, Зокиржон ака мажлисларда кам катнашарди. Балки у аввалига мазкур соҳага бевосита дахлдор бўлмагани учун истиҳола қилиб, четроқдан кузатиб, кутиб тургандир. Масалалар чўзилавериб, ишларнинг учи кўринавермагач, сабри чидамай майдонга чикқандир.

Ҳа, аслида Бобур таваллудининг 510 йиллигини нишонлашга тайёргарлик ва уни ўтказиш юзасидан Андижон вилоят ижроия комитети, юбилей комиссияси томонидан 1990 йил 11 апрель куни тасдиқланган 41 банддан иборат «Тадбирларда» ҳам Зокиржон Машрабов исми-шарифи масъул шахс сифатида қайд этилмаган эди.

Зокиржон ака бу борада ташаббусни, масъулиятни ўзига олганидан кейингина ишлар юришиб кетди. Чунки унинг масалага аралашуви муаммоларнинг фавқулодда ечим топишини тезлаштириб юборарди. Умр бўйи раҳбарлик лавозимларида ишлаб келаётган бу ташкилотчи инсон қайси масала қаерда, қачон, кимлар билан ҳал бўлиши мумкинлигини, яъни ишнинг қўзини яхши биларди. Иккинчидан, у муайян масаланинг ечимига монелик қилиб турган энг қийин

кисмини ўз зиммасига оларди – масалан, муаммонинг асосий калити – ҳомийликни ёки ташкилотчиликни...

Зеро, у дангалчи, ушлаган жойини узиб оладиганлар хилидан. Хаёлига бир фикр келиб, кўнглида бир ният тугилиб қолса, то ўша ниятини рўёбга чиқармагунча ўйлайверади, имкон ва чора излайверади, бошқаларнинг эътиборига ҳавола қилиб кўради. Шу жараёнда режаларини обдон пишитиб олади-да, кейин унга дадил қўл уради.

Фикри-ёди Бобурда қолди...

Унинг фикри-зикри Бобур ва унинг табаррук номи, хотирасини эъзозлаш, қутлуғ изларини тавоф қилиш бўлиб қолган эди. Айниқса, ўзи қутмаган жойда, бегона юртларда Бобурни гапиришса, эслашса, макташса, ниҳоятда хурсанд бўлиб, фахрланиб кетар, бошлаётган ишларининг хайрли ва фойдали эканлигига ишончи ортарди.

1991 йилнинг кузида хизмат сафари билан Хитой Халқ Республикасига борган Зокиржон аканинг хотираларини ўқиб, ўша пайтдаёқ ишни зимдан пишириб кўйганига амин бўласиз.

«Пекин шаҳрида ўтган гавжум суҳбатимиз давомида, профессор Чу Фаргона водийси ҳақида гапириб, шоҳ ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобурни эслади. У киши «Бобурнома»нинг инглиз тилида чоп этилган нусхасини ўқиган экан. Бу улуг зотнинг табиатишунослик, география ва геология илмига қўшган ҳиссаларини эслаб ўтди. Мен ҳаяжонланиб кетдим. Мағрурланиб айтдим: ҳа, тўғри, аجدодларимизнинг порлоқ руҳи авлодларни ҳозир уйғотмоқда. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Фаргона водийсидан, бизнинг Андижонда тугилган ва дастлаб шу юртнинг подшоҳи бўлган, дедим. Ўрта асрнинг буюк алломаси, шоири, ҳамшаҳар бобомиз ҳақида, тугилган маҳалласида унинг ҳайкали ва уй-музейини ташкил

қилганлигимиз тўғрисида, 510 йиллик таваллудини ўтказиш учун Андижонда «Бобур изидан» номли экспедиция тузилаётганлиги хусусида гапириб бердим. Суҳбатимизга бошқа олимлар ҳам қўшилди. Мен бўлажак автоэкспедиция маршрутини Ўзбекистон, Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон ва Непал, Ҳималай тоғлари орқали Хитой ўлкасидан ўтишини айтдим. Хитойлик дўстлар экспедиция улар ҳудудига ўтгандан кейинги хизматларни ўз зиммаларига олишга тайёр эканликларини билдиришди.

Шу билан бирга, Туркистон халқларининг сермазмун тарих саҳифаларидан ўрин олган Заҳириддин Муҳаммад Бобур бобомиз давридаги Буюк Ипак йўлини тиклаш мақсадида Андижон – Ўш – Ўзган – Қашқар орқали карвон ташкил қилиб, савдо-сотиқ ишларини давом этказиш бўйича олиб борилган музокараларга ҳам гувоҳ бўлдим».

Зокиржон ака ўша сафардан қайтгач, вилоят раҳбариятига Бобур номида халқаро жамғарма тузиш таклифи билан чиқди. Унинг наздида бу улуғ сиймо юбилейини ўтказиш ва унинг номини абадийлаштириш билан боғлиқ барча масалаларни жамлаб, улар билан бевосита, махсус шугулладиган бир уюшма ё ташкилот бўлмаса, ҳар замонда бир тўпланиб, ўз мулоҳазаларини билдириб қўйиб, яна тарқалиб кетаверадиган комиссия ҳайъати билан иш битмайдиганга ўхшарди. Аслида ҳам шундай бўлаётган эди.

Албатта, жамғарма тузиш фикри Зокиржон Машрабовнинг хаёлига бирдан келгани йўқ. Узоқ ўйлаб юрди. У адабиётчи ё тарихчи бўлмаса... Нотаниш соҳа ичига кириб олиб, ўралашиб қолмасмикинман, мақсадимни амалга ошира оламанми, агар ўйлаганларим рўёбга чиқмаса, раҳбарият, зиёлилар, эл-юрт олдида ноқулай аҳволга тушиб қолмайманми, деган андишалар, гумонлар ҳам йўқ эмас эди. Унинг ниятлари, нигоҳлари анча олисларга – хорижий мамлакатларга – Заҳириддин Муҳаммад Бобур, умуман, тему-

рийлар қадами етган юртларга қаратилган, режалар камрови ҳам шунга яраша кенг эди.

Вилоят раҳбарияти, Бобур юбилейини ўтказиш комиссияси бу амалий таклифни қўллаб-қувватлади.

* * *

Бобур номидаги боғ учун жой топишда ҳам шундай бўлди. Юқорида айтганимиздай, бу борадаги тортишувлар, баҳслар жуда кўп ва узоқ давом этди. Кўпчилик Бобурга янги боғ яратиш керак, деган фикрда эди. Лекин бу кийин масала эди, чунки тор ва аҳоли тигиз шаҳарнинг ичида ҳам, атрофида ҳам маданият ва истироҳат боғибоп кенгрок, кўнгилдагидай холи жой йўқ эди! Бобурнинг бувиси Эсон Давлат бегимнинг чорбоғи бўлган, дея тахмин қилинган Кўшариқ даҳаси ҳам тилга олинар, «Бобурнома»нинг 460 йиллиги муносабати билан ўша жойда Бобур хиёбони барпо этиш ва унинг кираверишига ҳайкали ё бюстини ўрнатиш учун тошсупа ҳам қўйилган эдию, кейин негадир бу гап кун тартибидан чиқиб кетди.

Бўстон мавзеидан ажратилган ёнбағирлик ер ҳам кўзланган мақсад учун талабга жавоб бермас эди.

Зокиржон ака, юқорида айтганимиздай, кейинги пайтларда қаровсиз қолаётган Боғишамол дам олиш масканини Бобур боғига айлантириш тарафдори, ташаббускори эди. Чунки Бобурнинг 510 йиллигига оз вақт қолган, янги ерга дарахт экиб, зарур бинолар қуриш, боғ вужудга келтириш учун камида беш-ўн қовун пишиғи керак. Катта микёсдаги ишлар, тадбирлар эса ҳамиша тикилинч, «бўл-бўл!» билан ўтади.

Ниҳоят, Боғишамолни Бобур боғига айлантириш ҳақида бир қарорга келинди. Вилоят раҳбарияти боғ лойиҳасини ишлашга кўрсатма берди. Қурилишларга ташкилотчиликни, умуман, янги бокка мутасаддиликни Машрабов ўз зиммасига олди.

Лойиҳачилар ишга тушди. Энди Зокиржон аканинг назарида «Бобур изидан» деган илмий экспеди-

цияни тузиш учун ҳам айна кулай пайт келди. Чунки янги боғда «Бобур ва жаҳон маданияти музейи», Бобур рамзий қабрини тиклаш ҳам кўзда тутилган. Рамзий қабрга Кобулдаги Бобур дафн этилган қабр-мақбарадан тупроқ олиб келиб қўйиш, музейни эса Бобур ва бобурийларга дахлдор китоблар, қўлёзмалар, бошқа экспонатлар билан тўлдириш зарур.

Зокиржон ака бу ишларни аввалроқдан фикрлаб, хаёлида режалар тузиб қўйган эди. Аслида эса бу ниятни анча илгаридан дилига тугиб юарди.

Унинг бу орзуси ҳам мустақиллигимиз шарофати билан, Ўзбекистон ўзига алоқадор халқаро масалаларни ўзи мустақил ҳал қила оладиган бўлганидан кейин ижобат бўлди. Заҳириддин Бобурнинг кутлуғ 510 йиллик юбилейига тайёргарлик муносабати билан халқ депутатлари Андижон вилоят Кенгаши 1992 йил 30 январда Зокиржон Машрабов тузган лойихага биноан, «Бобур номли халқаро илмий экспедиция ташкил этиш тўғрисида» қарор қабул қилди ва экспедициянинг низомини ҳам тасдиқлади.

1. Ўзбекистон Республикасининг мустақил давлат деб эълон қилиниши ўзбек халқининг асрлар давомидаги эзгу орзуларини рўёбга чиқарди. Эндиликда ажодларимизнинг ўлмас руҳи авлодларни уйғотмоқда.

Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция мамлакатимизда, шунингдек, хорижий давлатлар ҳудудида ҳам фаолият кўрсатади. У Ўзбекистон Республикаси Қонунларига ҳамда ўз Низомига асосланиб, меҳр-шафқат, халқаро инсонийлик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш йўлида иш юритади.

II. «Бобур изидан» халқаро илмий экспедициясининг асосий мақсади ва вазифалари:

– Мустақил Ўзбекистон давлатини бутун жаҳонга тарғиб қилади, Туркистон ва Шарқ халқларининг буюк ажодлари (Абу Али ибн Сино, Ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Ал-Форобий, Жалолиддин Румий, Маҳмуд Қошғарий, Амир Темур, Алишер Навоий, Бобур, Бобораҳим Машраб, Фурқат ва бошқалар) босиб ўтган йўллардан бориб, кенг қўламда тадқиқот ва тарғибот ишларини амалга оширади.

– Бу улуг бобокалонларимиз қолдирган бебаҳо маънавий обидалар ўрганилади ва ўзбек халқи тарихи саҳифаларига киритилади. Экспедиция чет элларда, ватандошлар орасида илмий-маданий, маърифий ишлар олиб бориб, ўзбек ва хорижий халқларнинг ҳаёти, тили, ўзига хос бетакрор адабиёти, миллий санъати, анъанага айланган урф-одатлари, удумлари, маросимлари билан, шунингдек, ҳаёт тарзи билан танишади ва таништиради. Шу мақсадларда мутахассис олимлар, маданият ходимлари ва зиёлилардан иборат экспедиция гуруҳи жамланади. Экспедиция материаллари асосида ҳужжатли фильмлар, китоблар яратилади, халқаро илмий анжуманлар ўтказилади.

Андижонда ва Ўзбекистон Республикасининг бошқа вилоятларида, шунингдек, Бобур экспедицияси ўтган йўллардаги хорижий мамлакатларда ҳамкорликда ишлайдиган тижорат ва кичик корхоналар тузиш, экспедиция ваколатхоналарини очиб ва Ўзбекистон давлатининг қонунда тақиқланмаган бошқа тадбиркорлик фаолияти амалга оширилади. Бобур номли халқаро илмий экспедиция аъзолари инсонийлик ва меҳр-шафқат тамойилидан келиб чиқиб, Афғонистон ва Покистонда бўлган пайтида Афғон урушида асир тушиб қолган ёки бедарак йўқолган ўзбекистонлик аскар йигитларнинг тақдири билан қизиқади ва имкон доирасида уларнинг она юртига қайтишига кўмаклашади.

– Экспедиция Бобурнинг ота юртида унинг рамзий мақбарасини бунёд этади. Буюк ипак йўли ўтган Андижоннинг жанубий Хакан дарвозасини тиклаш ва археологик қидирув ишларини олиб бориб, Андижоннинг 2000 йиллик юбилейини ўтказиш тадбирчораларини кўради.

– Экспедиция Буюк ипак йўлини Бобур ватани Андижон орқали қайтадан тиклаш мақсадида карвон ташкил қилиб, Шарқий Туркистон ва бошқа хорижий давлатлар билан илмий-иқтисодий ва тижорат ишларини олиб боради.

Туркистон халқларининг улуг аجدодлари изларидан юриб, хориждаги ватандошлар билан ҳар томонлама алоқаларни йўлга қўйиш ва улар билан иш юритиш тадбирлари кўрилади.

III. Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция раҳбари ва аъзолари олимлар, зиёлилар, ишбилармонлардан ташкил топади, ўз фаолиятини илмий-техник Кенгаш томонидан тасдиқланган иш режалари асосида юргизади. Экспедицияга Ўзбекистон Республикаси ва хорижий давлатларнинг фуқаролари ҳам аъзо бўлишлари мумкин....

Кўришиб турибдики, экспедиция олдига қўйилган вазифаларнинг кўлами катта, бу ишларни амалга ошириш кўп вақт ва катта маблағ талаб қилиши аниқ, шунинг учун ҳар доим ҳам ҳомийлик кўмагига суяниш мақсадга мувофиқ эмас эди. Айниқса, халқаро микёсдаги экспедициянинг ўз иқтисодий-молиявий манбалари бўлиши зарурлиги аён бўлиб қолди. Бунинг учун Бобур номидаги хайрия жамғармасини Тошкентда, адлия вазирлигида рўйхатдан ўтказиш керак.

– Бу ишнинг қанчалар кийин бўлганлигини ёлғиз ўзим биламан, – дейди Зокиржон ака. – Ташқаридан, асосан ичкаридан қаршилиқлар кўп бўлди (бунинг сабаблари ҳам ўзимга маълум...).

Пойтахтга яна кўп қатнашга тўғри келди. Маҳкамаларнинг эшиклари олдида, қабулхоналарда соатлаб туриш, кутиш, ўтиниш – йирик бир шаҳар ижроия комитетига кўп йиллар раислик қилган, шу пайтда ҳам катта бир ташкилотнинг раҳбари бўлган одамга малол келар, ҳатто алам қиларди. «Баъзан бор-э, деворгим келарди», дейди Зокиржон ака. Маҳкамаларнинг катта-кичик ходимлари, бўлим бошлиқлари ишни негадир сансалорликка, пайсалга солишарди. Зокиржон аканинг назарида улар нималарнидир нимагадир қизғанишар, лекин нимани, нима учун қизғанишаётганини ўзлари ҳам билишмасди. Балки улар ижтимоий ҳаётимизда ҳали янгилик бўлган бундай тузилмаларнинг тартиб-қоидаларини яхши англамаганликлари учун ва буни сездирмаслик учун шундай қилишармиди...

Ниҳоят, Зокиржон аканинг сабр косаси тўла бошлаганида жамғарма рўйхатдан ўтгани тўғрисида хабар келди. У ва унинг сафдошлари эркин нафас олишди. Энди сафарга дадил жўнаса бўлаверади!

– Бу илмий сафарга бунчалик ошиққанзимизнинг сабаби, – дейди Зокиржон ака, – биринчидан, Бобур бобомиз ва унинг авлодлари яшаб, фаолият кўрсатган

юртларда бўлиб, биз учун номаълум маълумотлар, бобурийларнинг чет эллардаги ҳаёти ва меросига оид ҳужжатлар, китоблар, суратлар, қўлёзмаларни тезроқ олиб келиб ҳамюртларимизга етказиш, Бобур Мирзонинг дунё микёсидаги обрў-эътиборини уни яхши билмайдиганларга кўрсатиш бўлса, иккинчидан, Ўзбекистонимизнинг мустақилликка эришгани, унинг ўша кунлардаги янгича ҳаёти ва сиёсатини хорижий мамлакатларда тарғибу ташвиқ қилиш, шунингдек, бизга, биз тузган жамғарма ва илмий экспедиция келажагига шубҳа билан қаровчи баъзи кимсаларга мақсад ва ҳаракатларимизнинг жиддий эканини, унинг бесамар кетмаслигини исботлашдан иборат эди. Энг муҳими, Бобур бобомизнинг ўлмас сиймосини ҳар томонлама тиклаш орзуси менга тинчлик бермасди. Қалбимда бир пайтлар «Юлдузли тунлар» романи солган чўғ аланга ола бошлаган эди.

Машаққатли илк сафар

1992 йил, 19 май.

Шу тонг Зокиржон Мащрабовнинг қувонч ва ҳаяжони юрагига сиғмасди. Йўқ, шунчаки экспедиция билан узоқ сафарга жўнаётгани учун эмас, балки аввало мана шундай имкониятнинг бош манбаи – мустақиллик деган буюк неъматга етказгани учун, қачонлардан бери юрагида армон бўлиб юрган ниятларининг амалга ошаётгани учун, катта-кичик олдида сўзининг устидан чиқаётгани учун... Хуллас, бунга сабаблар кўп эди.

Эрталаб Андижон вилоят ва шаҳар раҳбариятининг вакиллари, шоир-ёзувчилар, зиёлилар Бобур уй-музеи ҳовлисига тўпландилар. Бобур экспедициясини илмий сафарга кузатув маросими бўлди. Вилоят ҳокимининг муовини, Бобур таваллудининг 510 йиллик юбилейини нишонлаш комиссияси раиси ўринбосари Олимжон Комилжонов, вилоят фахрийлар кенгаши раисаси Турсуной Каримова, таникли

шоир Олимжон Холдор, Бобур номидаги Андижон давлат университети ректори вазифасини бажарувчи, профессор Қодиржон Парпиев, Девонабой масжиди имом-хатиби Абдуллатиф кори Қосимов ва бошқалар дил сўзларини айтиб, экспедиция аъзоларига оқ йўл тиладилар.

Экспедиция бошлиғи вилоятимиз раҳбарияти ва меҳнатқашларининг уларга билдирган ишончи, яратиб берилган имкониятлар, самимий тилаклар учун миннатдорчилик изҳор этиб, бу умид ва ишонч-ни оқлашга экспедиция аъзолари астойдил ҳаракат қилмоққа бел боғлаганларини изҳор этди.

Бобур Мирзо сўнгги марта Андижондан чиқиб кетган Хакан дарвозаси олдида оқсоқоллар кутишарди. Маҳалла чойхонасида Зокиржон ака ташаббуси билан палов дамланган эди. Ош-сувдан кейин улуғ ёшлилардан дуои фотиҳа олингач, йўлга тушдилар.

Манзил олис, ниятлар катта эди! Лекин баридан ҳам масъулият юки огирроқ эди. Ахир уларнинг қандай улкан режалар билан сафарга жўнаганини эл-юрт билди, уларни кузатиш маросими халққа овоза бўлди.

Халқ эзгу ният билан бир ишга кўл урганларни ҳамиша ёқлайди, уларга сидкидилдан хайрихоҳлик билдиради, Аллоҳдан мадад тилайди. Лекин кўпчиликнинг ичида шунча оворагарчилик, қанча маблағ сарфлаб кетишяпти, қани, нима каромат кўрсатиб келишаркин, дегувчилар бўлмайди, деб ҳеч ким айтолмасди. Тўғриси, шундай кимсалар ҳам чиқди.

Экспедиция аъзолари ҳар хил ёшдаги, турлича феъл-атворли, ранг-баранг соҳадаги ўн тўрт киши эди. Чунончи:

1. Зокиржон Машрабов – геология-минерология фанлари номзоди, Ўзбекистон Фанлар академиясининг Андижон шаҳридаги кўп тармоқли илмий-ишлаб чиқариш маркази бош директори, Бобур номидаги халқаро жамғарма президенти, экспедиция раҳбари.

2. Сайфиддин Турсунов – кардиолог-врач, тиббиёт фанлари доктори, профессор.

3. Хайриддин Султонов – ёзувчи, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётининг бош муҳаррири.

4. Собиржон Шокаримов – журналист, тарих фанлари номзоди, Андижон Пахтачилик институтининг катта ўқитувчиси.

5. Рустам Шамсутдинов – тарих фанлари доктори, профессор, Бобур номидаги Андижон давлат университетининг кафедра мудири.

6. Абдуғани хожи Ҳамидов – «Эл» халқаро жамиятининг Андижон бўлими раиси.

7. Шухрат Мадазимов – экспедиция ҳомийларидан бўлмиш Андижон гидролиз заводининг директори, техника фанлари номзоди.

8. Орифжон Ураимов – «Чинобод» фирмасининг директори (Бу корхона ҳам ҳомийлардан эди).

9. Маҳмуджон Раҳимов – Андижон давлат тиллар институтининг проректори, инглиз тили бўйича мутахассис, таржимон.

10. Муҳаммад Содик қори Қосимов – Мовароуннаҳр мусулмонлар идорасининг ходими.

11. Фаррух Расулов – Ўзбекистон телевидениесининг Андижон вилоят бўйича муҳбир-тасвирчиси.

12. Адҳамжон Исмоилов – ҳофиз, Андижон мусика билим юрти муаллими.

13. Баҳромжон Зокиржонов – ҳайдовчи.

14. Рустамжон Холмирзаев – ҳайдовчи.

Албатта, экспедицияга аъзо бўлишни хоҳлаганлар кўп, лекин ҳаммасини олишнинг иложи йўқ эди. Аслида мана шу ўн тўрт кишининг ҳам кўплиги, аъзо танлашда экспедициянинг асосий мақсад ва режаларини инобатга олиш зарурлиги сафар давомида аён бўлди. Аммо барча соҳадаги дастлабки тажриба ва ихтиролар, ҳар қандай хайрли саъй-ҳаракат ҳам камчиликдан ҳоли бўлмаслиги, аксинча, кейин такомиллашиб бориши табиий. Ахир Ўзбекистоннинг чекка

бир вилоятидан Осиё китъасининг қарийб ярмини айланиб келишни мўлжаллаган халқаро илмий экспедициянинг сафарга чиқиши том маънода катта бир воқеа эди-да.

Зокиржон ака, гарчи геолог сифатида авваллари ҳам республика микёсидаги кўп экспедицияларда қатнашган бўлса-да, бу гал кўнглида хийлагина ташвиш ва хавотир ҳам йўқ эмас эди.

– Иштиёқмандлар орасида экспедициямиз сафарини шунчаки саёхат, чет элларни кўриб келиш учун қулай имконият, деб ўйлаганлар ҳам йўқ эмас эди назаримда, – дейди Зокиржон ака ўша кунларни эслаб. – Улар йўл азоблари, иклим, табиий шарт-шароитларнинг кескин ўзгаришини, биз расмий делегация сифатида эмас, эркин илмий экспедиция бўлиб йўлга чиқаётганлигимизни эътибордан четда қолдиришган эди. Яъни, боражак хорижий юртларда бизни карнай-сурнай, гуллар билан кутиб олиш ва бошқа имтиёзлар кўзда тутилмаган эди. Чегаралардан ўтиш, меҳмонхоналарга жойлашиш, кўриб, ўрганишимиз лозим бўлган тарихий обидаларга кириш учун ижозат олиш ва бошқа ташкилий масалалар билан ҳам ўзимиз шуғулланишимиз, ўзимиз ҳал этишимизга тўғри келарди. Булардан бошқа кутилмаган муаммоларга ҳам дуч келишимиз мумкин эди. Шундай муаммолар ҳали кўп юрмасимизданок қаршимизда кўндаланг бўлишини, тўғриси, ўзимиз ҳам билмаган, ўйламаган эдик...

Экспедиция аъзолари улуғ аждодимиз кадамжоларини зиёрат қилишни Бобур Мирзо қаттиқ муҳаббат қўйган ва бу муҳаббати эвазига кўп ранжу балолар чекишига сабаб бўлган кўхна Самарқанду Бухородан бошладилар. Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Хўжа Аҳрор Валий, Хожа Баҳовуддин Накшбандларнинг қабрларини зиёрат этдилар.

Экспедициянинг асосий мақсади бобурийларга абадий ватан бўлиб қолган Ҳиндистонга бориш, уларнинг у ердаги ҳаёти, фаолияти ва қолдирган ме-

росларини ўрганиб, маълумотлар тўплаб қайтиш эди. Ҳиндистонга Афғонистон ва Покистон орқали ўтиш мумкин эди. Лекин ўша пайтда Афғонистонда сиёсий аҳвол қалтислиги, кескин жанглар бораётгани учун улар айланма йўллардан кетишга мажбур бўлишди.

Дастлаб Эронга ўтиш учун Душанбедан виза олинди. Мамлакатимиз яқиндагина мустақил бўлгани учун ҳали пойтахтимизда кўп давлатларнинг элчи-хоналари иш бошламаган эди. Бундан ташқари, экспедиция дастурида «Бобур аждодлари – теурийлар қадами етган юртларга бориш, улардан қолган тарихий ёдгорликлар ва илмий маълумотларни ўрганиш» деган банд ҳам кўзда тутилган эди.

Тўрт кун деганда Туркменистон худудидан ўтиб, Божгирон чегара божхонаси орқали Эрон Ислом Республикасига киришди. Ўтмишдан аёнки, бу кўхна мамлакатда кўп жангу жадаллар юз берган. Яна шу нарса ҳам маълумки, жангларнинг айримлари Бобур Мирзонинг бобокалони, Соҳибкирон Амир Темур номи билан боғлиқ. Бу муҳорабалар тарихга «Амир Темурнинг Эронзамин устига қилган икки йиллик юришлари» (1384–85-йиллар), «Амир Темурнинг Эронзамин устига қилган уч йиллик юришлари» (1386–88-йиллар) деган атамалар билан муҳрланган.

Заҳириддин Бобур Шайбонийхон билан тўқнашувларда мағлубиятга учраб юрган кезларида ёрдамга келган Эрон шоҳи Исмоил Сафавий Шайбоний қўшинларини Марв ёнида тор-мор қилиб, Бобур Мирзога йўл очиб берган, кейинчалик унинг ўғли Ҳумоюн Мирзо ҳам Эрон шоҳи Таҳмасп ҳузурида бир муддат паноҳ топган.

Экспедиция аъзолари ана шу тарихий воқеалар ва далиллар изидан юриб, Машҳад, Нишопур, Сабзавор, Техрон, Ҳамадон, Табриз каби шаҳару қишлоқлар орқали Туркияга етиб боришади. Қадимий ва файзли шаҳарлардан бўлмиш Кўнёда тасаввуф илмининг улкан намояндаларидан ва тарғиботчиларидан бири,

шоир, файласуф олим мавлоно Жалолиддин Румий макбарасини зиёрат қиладилар.

Сафар дастуридан бошқа мамлакатларга мазкур давлатларнинг Анқарадаги ваколатхоналаридан виза олиш кўзда тутилган эди. Бу масаланинг ечими қийин кечиб, икки кун Туркия пойтахтида қолиб кетишади. Сурия, Йорданияга рухсат олишга муваффақ бўлишгач, яна йўлга тушадилар ва 10 июнь куни Саудия Арабистони заминига кадам қўйишади.

Экспедициянинг Маккаи мукаррамага кириб бо-риши бутун дунё мусулмонлари дини исломнинг бешинчи фарзи бўлмиш ҳаж зиёратини адо этиш учун йигиладиган кизгин ва жўшқин паллага тўғри келган эди. Бобур изларини тавоф айлаш ниятида йўлга чикқанлар бу иноятни улуғ аждодимиз шарофатидан деб билдилар, Оллоҳга шукроналар келтириб, ҳаж амалларини адо этмоққа киришадилар.

– Ахир Бобурийлар тарихини ислом динидан ажралган ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди-ку, – дейди Зокиржон ака.

Яна бир бахтли тасодиф шуки, экспедиция аъзолари Маккада Тошкентдан ҳажга борган кўплаб ватандошлар, жумладан, Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Орипов билан учрашадилар. Абдулла ака Зокиржон Машрабов ва Хайриддин Султон билан, экспедициянинг бошқа аъзолари билан кўришиб, уларнинг жасоратидан ҳайратга тушади, бундай олийжаноб тадбирни мустақиллик неъматини, дея баҳолаб, ўзида йўқ қувонади, уларга куч-қувват, сабр-тоқат тилайди. Дилбар шоиримиз ўша пайтдаги таассуротлари ва дил сўзларини кейинчалик «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида мухтасар қилиб, шундай ифодалайди: *«Маккаи мукаррамада, Мино водийсида бўлган пайтимизда истеъдодли ёзувчи укамиз Хайриддин Султонов ва унинг андижонлик бобуришunos дўстларини кўриб қувониб кетдим. Улар улуғ бобомиз Заҳириддин Муҳаммад Бобур изидан юриб, бир қанча*

мамлакатлар ҳудудида илмий-ижодий ишларни амалга ошираётган эканлар. Улар ҳам Маккада бўлиб, муқаддас ҳаж арконларини адо этиб, ҳожжи бўлдилар. Сўнгра биз билан хайр-хўшлашиб, автомобилларида яна йўлларида давом этдилар. Ўзбекистон тарихида бундоқ хайрли ва ўзига хос илмий сафар гоят ноёбдир. Унинг ўзи бир тарих бўлиб, кечимишимизда ўчмас ҳарфлар билан ёзилиб қолишига ишонаман».

Чиндан ҳам, Зокиржон ака ўша кунлари ҳаж амалларини адо этиш билан бирга, экспедициянинг кейинги сафарлари, олдиндаги мамлакатларга ижозатнома олиш ташвишлари билан ҳам банд эди.

Бошқа ҳамроҳлар Маккаи мукарраманинг «Қасри Осим» меҳмонхонасида шу азиз кунларга, Аллоҳ севимли бандаларига раво кўрадиган шундай муқаддас, табаррук зиёратгоҳларга етказганига шукр келтириб, айримлар эса ватанга қайтгач, қариндош-уруғларининг иссиқ бағрида ўтказажак «Ҳожжи келди» маросимларини хаёл қилиб ўтирган кунларда Зокиржон ака таржимонлар Муҳаммад Содик ва Маҳмуджонларни ёнига олиб Жиддага қатнар, Покистон ва Ҳиндистонга ижозатнома олиш ташвиши билан машғул эди.

Зокиржон Машрабов кўзда тутмаган муаммо, воқеларнинг жиддийроғи, улгуржиси ҳам рўй бериб қоларди. Ҳаж арконлари адо этилгач, галдаги вази-фаларни келишиб олиш учун енгилгина йиғилиш ўтказилди. Унда шерикларнинг айримлари «асосий ва-зифа бажарилди, энди юртга қайтаверсак ҳам бўлади», деган таклиф билдириб қолди. Кела-келгунча ҳам экспедиция аъзоларининг баъзиларида йўл-йўриқ кўрсатиб, бошқалар фикрини ўз мақсадлари томон буришга интилишлар сезилган, лекин раҳбар арғамчини узун ташлаб, кўйиб берган эди. Бунини ўткинчи ҳолат деб ўйлаганди. Ўша кунги машваратда юқоридаги ўртокларнинг етакчилик тизгинини маҳкам тутишга

астойдил уринаётгани маълум бўлиб қолди. Зокиржон ака чиндан ҳам аъзоларни саралашда бир оз шошганини, колаверса, одамзотнинг тили билан дили ҳамisha ҳам бир чиқавермаслигини англади.

Ахир экспедиция дастуридаги асосий вазифа Захириддин Муҳаммад Бобур ва бобурийлар изидан юриб, улар уч асрдан зиёд хукмронлик қилишган Ҳиндистонга ўтиш ва у юртда муайян ишларни амалга оширишдан иборатлиги сафардошларга қайта-қайта тушунтирилганди-ку?!

«Жуда узоқиб кетдик», «Толиқдик», «Оиламиздан хавотирлана бошладик», деган важлар айтилди. Аён бўлдики, ўша, айрим... ларга Бобурнинг ҳам, Бобур экспедициясининг ҳам унчалик кизиғи йўқ эди. Инчунун, юқорида зикр этилганидай, назарларида ўз миссиясини ўтаб бўлишган ва юртга қайтиш хаёли, иштиёки билан кун санаётганлар бор эди.

– Яхши, бугунча дам олиб, нафас ростлайлик. Эртагача ҳамма яна бир ўйлаб кўрсин, – деди Зокиржон ака ва шу заҳоти Жиддага жўнаб кетди. Ўзбекистон консулхонасига, «Ўзбекистон хаво йўллари»га учради, самолётга чипта суриштириб, битта ўрин гаплашиб қайтди.

Кейинги кун у қиска муддатлик кенгаш чақирди.

– Демак, гап бундок, – дея сўз бошлади у катъий оҳангда. – Биз экспедицияни давом эттираемиз. Ўзбекистонга қайтмоқчи бўлганларга қаршилиқ йўқ, ҳар кимнинг ихтиёри ўзида. Қани, ким?...

Табиийки, Саудия Арабистонидан қайтворишнинг ҳам ўзига яраша муаммолари бор, хоҳиш билангина ниятга эришиш осон эмас эди.

– Билет масаласи... – деб ўсмоқчилади етакчилик иштиёқманди овози хийла пастлаб.

– Сизга икки кун кейинга билет буюртириб келдим, – дея дадил жавоб берди раҳбар.

Бошқалар гап қўшишмади. Бетарафлар жим, тарафдорлар ҳам... Лекин Зокиржон ака қайтиш такли-

фини кўллаш ниятидагилар йўқ эмаслигини фаҳмлаб турарди.

Тўғри, экспедиция аъзолари ичида соҳадан йирок, касбу кори бўлак, дунёқараши ўзгача, боз устига, ёши ўтиброк қолган, узок сафарга ўрганмаганлар бор эди. Лекин бир манзилни кўзлаб чиққан махсус экспедиция битта-яримта адашиб кўшилиб қолган одамнинг хоҳиш-иродаси билан йўлнинг ярмидан қайтиб кетавермайди-да. Ахир юртда раҳбарият, зиёлилар, жамоатчилик «қани, булар нима каромат кўрсатиб келаркин» деганлар кутишяпти!

– Биз эртага йўлга чиқамиз. Покистонга, Ҳиндистонга борамиз, кейин яна орқага қайтиб, Кветтадан Афғонистонга ўтамиз, Бобур кадамжоларини зиёрат қилиб, дастурдаги бошқа юмушларни бажаргач, Термиз орқали ватанга қайтамиз, – дея экспедиция ҳукмини эълон қилди Зокиржон ака. – Шу соатдан бошлаб, ҳар иккала ҳайдовчи ҳам фақат менинг буйруғим билан юради ва тўхтайтиди. Хоҳламаганига жавоб, тўрт томони қибла!

– Майли, мен Карачидан учиб кетаман, ўша жойгача сизлар билан бориб олай, – деди шу ердан қайтиш даъвогари бўшашиб.

Шундагина тарафдорлари унинг ёнини олишди.

Зокиржон ака ҳам оёғини тираб туриб оладиганлардан эмас эди, майли, деди. Одамнинг юзи иссиқ, ҳамроҳни ёлғиз ташлаб кетиш ҳам дуруст эмас.

Бу жараён, албатта, осон кечмади, баланд-паст гаплар бўлиб ўтди. Лекин ҳарқалай, умумий битимга келинди ва Эрон ҳудудидаги Бандар Аббосга қараб йўлга чиқилди. Зеро, уларга бу ердан, яъни Саудиядан Бирлашган Араб Амирликларига ўтишга рухсат теккан эди.

Зокиржон ака ўшанда кечиримлилик йўлини танлаб тўғри қилганига кейинчалик амин бўлди. Маккаи муқаррамада уни хийла эсанкиратган ҳамсафар Ан-

дижонга қайтишгандан бир неча кун кейин хузурига келиб узр сўради. Ўзининг ноҳақлигини тан олди.

Лекин Дубай портида уларнинг тарвузи яна кўлтиқларидан тушди. Шу ердан кемага ўтириб Карачига етиб олишлари керак эди. Лекин бандаргоҳдан Покистонга кема қатнамаслиги маълум бўлди. Эроннинг Аббос бандаргоҳи оркали ўтиб кетиш мумкин эди, бироқ у ерга фақат уч кундан кейингина чипта бор, дейишди. Экспедиция аъзолари эса қаттиқ чарчаган эдилар, бунини эшитиб, қалбларини умидсизлик, тушкунлик ҳислари чулғаб олди. Шу ердаги бир масжид даргоҳида тўрт кун қолиб кетишди – ишсиз, мақсадсиз, фақат кутиш, кутиб толиқиш билан тўрт кун ҳавога учди. Оламда мақсадсизликдан, фаолиятсизликдан кўра азобли нарса йўқлигига шу вақт ичидан хўп ишонч ҳосил қилдилар.

Бандар Аббос портида эса уларни бошқа бир кўнглисизлик кутарди. Бу нохуш вазиятни экспедиция аъзоси, ёзувчи Хайридин Султон шундай тасвирлайди: *«Соҳилга тушишимиз билан одатдаги завғолар бошланди: Халил бандаргоҳида машиналаримизнинг юки бор ҳам дейилмабди, йўқ ҳам, шунинг учун маҳаллий маъмурлар дарҳол «Тойота»ларимизни махсус саройга элтиб банди қилдилар. То бизнинг шахсимиз аниқланиб, «номаи аъмолимиз» ўрганилгунча машинага яқин ҳам боролмаймиз. Шундоқ устимиздаги кийим бошу, сочиқ-совунларимизни олишга ижозат бўлди, холос.*

Тагин умидсизлик, тагин тушкунлик. Яна бесамар сарғайиш...»

Умуман олганда, бир-бирига ўхшаган бундай савдолар экспедиция аъзолари бошига кўп бор тушди. Энг алам қиладигани, ёзувчи таъкидлагандек, «бесамар сарғайиш» эди. Кун ўтган сари озиқ-овқат захираларининг ҳам чўғи пасайиб борарди – ҳаммасидан ҳам шу нарса Зокиржон акани қаттиқ ташвишга со-

ларди. Ахир маблаг тугаб қолса, бегона юртда кимга сарғаяди? Ким, қайси саховатпеша уларга мурувват қўлларини очади? Ахир улар озчилик ҳам эмас, ўн тўрт киши-я!..

Яна, Хайридин Султоннинг куйидаги хотираларига эътибор қилинг:

«29–30 июнь. Бандар Аббос. «Амин» меҳмонхонаси.

«Золимларга ўзинг инсоф бер, Худо!»

Уч кундирки, шу илтижо тилдан тушмайди.

Уч кундирки, шу намчил бандаргоҳдан қутулиб кетолмаймиз.

Дастлаб Эрон ҳудудига ўтгандаги қийналганларимиз ҳолва экан, бу сафаргиси ниҳоятда ошиб тушди.

Бечора «Бой ота!» (яъни Зокиржон ака – Қ.К.).

Ҳар бири чойшабдай-чойшабдай (!) келадиған (сўзимнинг ҳеч муболагаси йўқ – сафардошларим тасдиқлашлари мумкин, чунки бутун сафаримиз тафсилотларини унутиб юборишимиз эҳтимол, аммо Бандар Аббосни ўла-ўлгунча унутмаймиз!) олтига қозонни кўтарганча шаҳарнинг у бошидан-бу бошига бўзчининг моқисидай зир югурадилар. Турли-туман идоралардаги амалдорларга имзо чектириш, муҳр бостириш учун соатлаб эланиб ўтирадилар. Бизлар эса... бандаргоҳ ташқарисидаги куйиб-ёниб ётган бостирмача тагида, қайноқ темир ўриндиқларда жизганак бўлиб, бир муждага зор бўлиб кунни кеч қиламиз... Иссиқ ва бекорчиликдан силламиз қуриб, бағоят тажанг бўла бошладик...»

Ҳарқалай, ўшандай пайтларда Зокиржон аканинг дунёдай кенг қўнглидан нималар кечганини тасаввур қилиш мумкин! Ҳар қандай ҳолатда ҳам жавобгарлик оила бошлиғининг зиммасида туради-ку. Экспедиция раҳбарининг масъулиятини ўлчашга тошу тарози етмас. Яхшиямки, Зокиржон ака аъзоларини хорижий мамлакатларда ҳукумат бошлиқларини беш юлдузли

меҳмонхоналарнинг соҳиблари кучок очиб кутиб туришмаганидан қайта-қайта огоҳлантириб қўйган эди. Унинг ўзи эса геологик кидирувларда кўп юргани учун йўл азоблари, сафар машаққатларини яхши билар, тоғ-тошли сўкмоқларда чиникиб кетган эди.

Раҳбар зериккан, тушкунликка туша бошлаган шерикларининг руҳини кўтариши, олдинда яхши кунлар борлигини айтиб, уларга далда-таскин бериши ҳам лозим эди.

Тўғри, ҳамроҳларни ҳам тушуниш керак. Уйдан чиқишганига қирк кун бўляпти. Умрида оиласи, фарзандлари бағридан бу қадар олис кетмаганлар, бунча узоқ ва захматли йўл юрмаганлар, юраклари кескин иклим ўзгаришларига дош беролмайдиганлар бор...

Гапнинг индаллоси, янги туғилган муаммо Зокиржон ака кутганидан ҳам жиддийроқ эди. Арабистоннинг жазирама иссиқлари, ўрганилмаган иклим, чегаралардаги тараддуллару ҳадиклар, уйқусизлик, очин-тўқин қолишлар, куни бўйи машинада силкиниб юришлар экспедициянинг айрим аъзолари руҳияти ва вужудига ўз таъсирини ўтказган, ланжлик, лоҳаслик бошланган эди. Улар экспедиция етакчиси ва бошқа йўлдошлардан узр ва изн сўраб, қайтмоққа чоғланишарди. Зокиржон ака қаттиққўл, айна вақтда кўнгилчан раҳбар. Қолаверса, экспедиция мутлако ихтиёрий-кўнгилли кишилардан иборат, зеро, илмий-ижодий сафар табиати, моҳияти ҳам шуни тақозо этади.

Шундай қилиб, Эроннинг Зоҳидон шаҳрида экспедиция аъзолари иккига бўлинди – сафарни давом эттирадиганлар ва она юртга қайтадиганлар. «Тойота»нинг бирида беш киши – Абдуғани хожи ака, Сайфиддин Турсунов, Шухратбек Мадазимов, Орифжон Ураимов, ҳайдовчи Рустамжон қирк кунлик ҳамсафарлар билан хайрлашгач, Андижон томон йўл олдилар. Қалблари андак дилгир бўлиб қолган тўққиз киши эса Покистонга жўнади. Зокиржон ака

таъбири билан айтганда, жанубий Покистоннинг мураккаб ва машаққатли чўл ва тоғлик ўлкаларидан минглаб чақирим йўл босиб, бобомиз Бобур Мирзо ва унинг авлод-аждодлари қадамжолари бўйлаб асосий мақсад-вазифаларни адо этмоққа киришдилар. Кветта, Мўлтон шаҳарларидан ўтиб, қадимий Лохурга кириб бордилар.

Маълумки, Бобур Лохурда муқим турмаган, аммо гоҳ талонда, гоҳ омонда бўлиб, кўп сиёсий ғавғоларни бошдан кечирган. Тарихий тажовузларни хўп кўрган бу мустаҳкам қалъа-шаҳар узоқ даврлар бобурийларнинг асосий қароргоҳларидан бири бўлган. Бобурнинг набираси Акбаршоҳ, чевараси Жаҳонгиршоҳ ўз замонида Ҳиндистоннинг пойтахти бўлмиш бу шаҳарда ўз шараф ва номларини асрлар оша бизнинг кунларгача олиб келган, эндиликда тарихий обидалар ва ёдгорликларга айланган иншоотлар қурдирганлар, гўзаллиги ва тарихлари бир олам мазмунга эга боғлар барпо этганлар...

«Эмбассадор» меҳмонхонасига жойлашган экспедиция аъзолари пича ҳордиқ чиқариб, Лохурнинг қадимий, машҳур обидаларидан «Шоҳ қалъа»ни кўришга ошиқиб бораётганларида, зиёратгоҳни беркитишаётган эди. Ўзларини танитиб, мақсадларини айтишгач, музей ходими Нави Аҳмад тавозе билан қулфга қайта калит солди.

Бобуршуносларимиз Нави Аҳмаднинг Ўзбекистон деган мамлакатни билмаслигидан таажжубландилар, оғриндилар, бироқ йигитнинг Бобур номини эшитганидан сўнг соддадиллик ва самимият билан сўраган узрини яқдиллик билан қабул қилдилар. Нави Аҳмад «Шоҳ қалъа»ни обдан кўрсатиб, унинг тарихи ва ҳовли-худуддаги хотира, ёдгорлик жойларига айланган бинолар, кўшк, айвонларни ҳафсала билан шарҳлаб берди.

«Шоҳ қалъа» асли XIII асрда қурилган, аммо жангу жадаллар, тож-тахт талашишлар туфайли бир

неча бор вайрон бўлган. Бобурий Акбаршоҳ уни 1560 йили қайтадан тиклатган. Акбаршоҳнинг ўзи мана шу муаззам марказ – пойтахтда ўн беш йилга якин бепоён Ҳиндистонни бошқарган.

Хуллас, экспедиция аъзолари «Шоҳ қалъа», Лохур тарих музейи ва бошқа обидаларни завқу ҳайрат ила томоша қилдилар. Покистон халқи, маданий ёдгорликларни асраш мутасаддиларининг бобурийларга бўлган ҳурмат ва эътиқодидан ғоят севиниб, фахрландилар, эндиликда дунёнинг ҳамма бурчакларидан келадиган сайёҳлар ва бошқа меҳмонлар учун муқаддас зиёратгоҳга айланган мазкур обидаларнинг Бобурнинг ўз юрти Андижонда бунёд этилмаганидан ўқиндилар, афсус чекдилар. Жаҳонгиршоҳ ва Нуржаҳон бегим макбараларини кўриб, завқландилар, уларнинг муҳаббати ҳақидаги нақллар ва ривоятларни тинглаб мутаассир бўлдилар.

Миллий музейда танишиб қолишган Акифа хоним Маннон кизи уларда ажойиб таассурот қолдирди. Музей хоналаридан бирида оқ матога бобурийлар суратини чизаётган бу қиз бобурий маликаларга монанд соҳибжамол ва жуда дилбар, ёқимтой эди. Бир оз суҳбатдан сўнг у ҳам экспедициячиларга кизикиб қолди ва уларни ўз хонадонига таклиф этди. Андижонлик сайёҳлар ортиқча такаллуф қутмай, таклифни бажонидил қабул қилдилар.

Уларни Акифанинг катта бувиси самимий илтифот билан кутиб олди (Қизнинг ота-онаси ишда эди). Бу дилкаш, муҳтарама онахон ҳам Бобур ва унинг авлодлари тарихини яхши билар, уларга ҳурмати баянланд ва улардан жуда мамнун экан.

– Бобур Мирзо бизнинг юртимизга ислом нури олиб келди. Аллоҳнинг марҳамати ва у подшоҳ туфайли биз мусулмон бўлдик. Бунинг учун Бобур Мирзодан бир умр миннатдоримиз, – деди у.

Хуллас, бир ҳафта давомида Лохурда Бобур ва бобурийларнинг номлари билан боғлиқ ёдгорликлар, кутубхоналар билан яқиндан танишдилар, «Ньюс»,

«Миллат» рўзномалари тахририятларида учрашув ва суҳбатлар курдилар, экспедиция низомида кўзда тутилган бошқа ишлар билан шуғулландилар, шу баҳона уларнинг чарчоклари, хуморлари анча ёзилди, кайфиятлари чоғ бўлди.

Эндиги навбат – Ҳиндистон эди. Лекин ҳинд элчихонасидан олинган жавоб уларнинг бошидан бир пақир муздай сув куйиб юборгандек бўлди: Ҳиндистон ҳудудига автомобилда ўтишга рухсат йўқ экан. Зокиржон ака бундай бўлишини сира кутмаган, бу ҳақда ҳеч ким уни огоҳлантириб ҳам қўймаган эди. Мана энди Ҳиндистонга борамиз, деб босилган минглаб чакирим йўллар, бутун орзу-умидлар пучга чикиб ўтирибди. «Бир келса, ҳамма нарса қўшалок келар», деганларидай, бу ёқда – «шахсий таркиб»да ҳам муаммолар, ишқалликлар чиқа бошлаган – экспедиция аъзоларидан тўрт-беш киши каттик ичбуруғдан азоб чекишарди.

Ватанга қайтишдан бошқа илож қолмади. Орқага эса фақат иккита йўл бор – бири – яна келган изларидан юриш, иккинчиси – Афғонистон орқали кетиш. Орқага қайтишдан ҳамма безилларди, чунки йўл узок, яна ҳамма машмашаю машаққатларни, айниқса, Бандар Аббосдаги музтарликларни қайта бошдан кечиришни тасаввур қилиш ҳам қийин эди. Афғонистон эса...

Жанггоҳлар оралаб...

Афғонистон уруш алангаси ичида тутаб ётган бир мамлакатким, унинг ҳудудидан ўтиб олиш – оловни кечиб ўтиш демак эди. Хусусан, шўролардан куйиб, шўро давлатининг фуқароларидан аламзада бўлиб, кўзи конга тўлиб турган одамлар «экспедиция», «Бобур» деган сўзларни англашармикин, англашни хошлашармикин? Улар англаган чоғда ҳам, тоғли, хатарли йўлларда дайди ўқлардан омон қолишга ким қафолат бера олади?

Лекин ўша ёқда бошка бир умид шамчироғи милтиллаб кўринар ва уларга таскин берарди. Хўп, Ҳиндистонга ўтишолмади, энди Ватанга нима деб, нима олиб боришади? Ахир дастурда «Бобур қабри тупроғидан олиб келиб, Боғишамолдаги Бобурнинг рамзий қабрига қўйиш», деган банд бор эди-ку... Демак, таваккал қилиш керак. Бу таваккалга эса экспедициянинг ҳамма аъзолари рози бўлишлари зарур эди. Хийла мунозара ва музокаралардан кейин улар ҳам азбаройи масаланинг моҳиятини ҳис этганлари боис мойиллик билдирдилар. Шундан сўнг Афғонистоннинг Покистондаги элчихонаси ходимларининг иккиланишлари, сиёсий вазиятнинг хавотирли эканлигини эслатишгани ҳам уларни раъйдан қайтаролмади. Хулоса ва ҳукм қатъий, бошка мулоҳаза ва мушоҳадага ўрин йўқ эди.

Шу куни тунда Пешоварга кириб келишди. Эртасига эрталаб бу шаҳардаги афғон консулининг ижозати ва Маккаи мукаррамада танишишган афғонистонлик ўзбек Ҳожи Омонуллох Шамс ёрдами билан чегарадан ўтиб, Афғонистон ҳудудига кадам қўядилар. Жалолобод йўлларининг ҳар қадамида жангу жадаллар даҳшатига дуч келган сайёҳларимиз қандай ишга таваккал қилишгани, нечоғлик хатарли ҳудудга кириб қолишганини ҳис этишади, аъзои баданлари жимирлай бошлайди. Зеро, «...теваракатрофдаги вайрона иморатлар, йўл ёқасида қалашиб ётган ҳисобсиз ҳарбий техника, портлатилган кўприклар, култепага айланган кентлару овуллар, пичан ва таппи босилган томлар тепасида тумшуғи йўлга қаратиб қўйилган тўп ва пулемётлар, етти яшаридан етмиш яшаригача қурол осиб олган сирли, бегона одамлар... юракка беихтиёр ваҳима соларди. Дам-бадам кетмонсоқол, тундбашара, важоҳати кўрқинчли кимсалар йўлимизни тўсади, машинамиз ичига аланглаб назар солади. Кўрканга қўш кўринар, деганларидек, ҳар бир нарса бизга шубҳали туюлади.

Гоҳ олислардан, гоҳи эса яқингинадан гумбурлаган ўқ товуши эшитилади»¹.

Экспедиция ўша маҳалларда Гулбиддин Ҳикматёр қароргоҳи бўлиб турган Жалолободга кечга яқин кириб боради. Ана шу пайтда кулгили ҳам куйгули ғаройиб бир ҳодиса юз берадиким, у «Бобурийнома» китобида хўп кифти келтириб тасвирланган: «Шаҳар четига етиб келганимизда кўнгилсиз ҳодиса юз берди: шунча километрдан буён қилт этмай келлаётган машинамизнинг олд ғилдирагидаги баллон ёрилиб кетди. Қоронғи туша бошлаган, атроф хатарнок. Апил-тапил машинадан тушдик. Бир зумда атрофимизни бир тўда одам ўради. Уларнинг ичида қуроллиси ҳам бор, қуролсиз хангоматалаби ҳам бор. Ундан-бундан сўраб, гапга тутта бошладилар. Баъзилари машина деразасидан ичкарига олазарақ аланглаб кўйишади. Уч-тўртта ёш-яланг йигит шундоқкина олдимизда ерга чўнкайиб наша чека бошлади. Атрофни ўткир, гуркираган хид тутиб кетди. «Аз сафари ҳаж» деган сўзнинг сеҳрли кучи таъсир қилдими, бу олақурок оломон бизга даҳл қилмади. Шу пайт бамисоли мўъжиза рўй бергандек, осмондан тушдими, ердан чиқдими, лоп этиб рўпарамизда иккита хушсурат, алпкелбат йигит пайдо бўлди. Иккаласининг ҳам эгнида қордек оппоқ кўйлак-иштон, устидан қора нимча кийиб олишган. Бу вақтда бизнинг ҳайдовчиларимиз ғилдирак тагига домкрат кўйиб кўтараётган эди, бирдан қарс этдию... домкрат синиб кетди. Ана томоша! Ҳушимиз бошимиздан учиб турган эдик, бояги икки йигит меҳрибонлик билан ҳол сўради. Кейин уларнинг бири «Ҳозир!» дегандек ишора қилиб, йўлдан ўтиб кетаётган бир машинани тўхтатиб нимадир деди ва унга ўтириб жўнаб кетди. Хушқад, хушмўйлов иккинчи йигит биз билан гурунглашиб турди. Кўп ўтмай ҳалиги йигит ўша ма-

¹ Х.Султон. Бобурийнома, 223-б.

шинада домкрат олиб келди. Машина биздан уч-тўрт қадам нарида чироғини ёқиб турди, унинг ёруғида йигит баллонни кўз очиб юмгунча алмаштириб берди. Машинамизнинг тагига кириб, қандайдир мурватларини бураркан, оппок кўйлаги бир зумда қоп-қора бўлди. У эса парвойи фалак, кулимсираб турар эди. Шу пайт машинани олд томонидан жиндай кўтариб туришга тўғри келди. Зокиржон ака бошчилигида ҳаммамиз бир жону бир тан бўлиб машинага ёпишдик. «Бой ота» жаноблари буйруқ бердилар: «Қани, давайте, раз, два, взяли!» «Ҳай-ҳай, Зокиржон ака! – дедим жонҳолатда. – Бояги кўрсатмалар нима бўлди энди?!» «Э-ҳа! – деди у киши шошиб. – Кечирсинлар, проста оғзимдан чиқиб кетди...»

Вазият шу қадар нозик эдики, ҳатто кулгани ҳам журъат қила олмадик»¹.

Салгина аввал Зокиржон ака «Афғонлар билан муносабатда, ўзаро суҳбатда ҳам эҳтиёт бўлиш керак. Булар шўролардан аламзада, биздан барибир шубҳаланишади, оғзингиздан русча сўз чиқиб кетмасин», дея огоҳлантирган эди.

Худо етказган халоскорлар тунда юриш жуда хавфли эканлигини таъкидлашиб, меҳмонларга кечани «Сипангир» (Оқ тоғ) меҳмонхонасида ўтказиб, азонда йўлга чиқишни маслаҳат берадилар.

Жалолобод шаҳридаги ҳарбий касалхонага айлан-тирилган, у ёқдан-бу ёққа инқиллаб юришган ногирон ва ярадор аскарлар билан тўла меҳмонхонанинг ойналари синган иккита хонасида, уруш ваҳшатлари ва даҳшатларини ҳис этган ҳолда тонг оттиришга тўғри келди.

Атрофда отишма овозлари, қарсиллаган товушлар... Узун ва кўзи кўр тун... Тонггача нима воқеа юз беради – Худо билади.

Зокиржон ака ҳайдовчидан ва Фаррухнинг қимматбаҳо видеокамераларидан хавотирланиб, ма-

¹ Х. Султон. «Бобурийнома», 224–225-б.

шинага чикиб ётишга қарор қилди. Ташқари янада ваҳимали эди. Қани энди кўз илинса...

Шу кеча ким қандай ухлади, кимнинг қалбидан нималар кечди – факат ўзларига ва Аллоҳга аён. Раҳбарнинг кўнглида ва зиммасида эса тўққиз кишининг ҳадиги, ташвиши бор эди...

Улар эрта тонгда апил-тапил йиғиштириниб, Кобулга жўнадилар.

Асосий қисми тоғ, адирлар, довлонлардан ўтадиган йўл кимсасиз, файзсиз эди. Атрофда уруш асоратлари яққол сезилиб турарди: автомат ва милтиқларнинг ўқдан бўшаган ўқдонлари, вайрона-култепалар, ярми ёнган, қийшайиб ётган БТР ва ҳар хил русумдаги пачақ юк машиналари одамнинг юрагига ваҳима соларди.

«Тойота» шамолдек елиб пойтахтга яқинлашмоқда. Манзара бир хил: йўлнинг икки томонидаги хароба маҳаллалар, кишлоклар, тунд башарали, қалин қора соқолли эркаклар, эски либослар, чодирларга ўранган аёллар, йиртиқ кийимли болалар...

Мана, ниҳоят, Кобул – Захириддин Муҳаммад Бобурнинг меҳру муҳаббатига сазовор бўлган тарихий, машҳур шаҳар! Эътибор берган бўлсангиз, «Бобурнома»нинг бир неча саҳифасида Афғонистоннинг вилоятлари, жумладан, Кобул ва унинг туманлари меҳр билан кўп ва хўп тасвирланади; иқлим, табиати, тоғ-адирлари, чашма-булоқлари, ажойиб фасллари таърифланади. Зеро, Бобур Кобулдан айтарли ёмонлик кўрмаган, билъакс, кўп омонлик ва рўшноликлар кўрган, бу юртда ғалаба ва омадлар нашидасини сурган, ҳаётининг энг қувончли ва гаштли даврлари шу жойда, ўзи яратган бог-роғларда ўтган. Унинг суюкли фарзандлари Ҳумоюн, Ҳиндол, Гулбаданбегим (ва бошқа)лар шу гўзал шаҳарда таваллуд топишган. Балки шу сабаблар боис, Бобур Ҳиндистондалиқ пайтида Андижон каби Кобулни ҳам мудом соғиниб, қўмсаб яшади, ҳатто абадий оромгоҳининг Кобулдаги ўзи

бунёд этган богда бўлишини тилади, васият қилди... Ҳарқалай, Бобурни Кобул билан боғлаб турган ришталар бисёр ва мустаҳкам эди. Эҳтимол шунинг учун ҳам Кобул Зокиржон ака ва унинг ҳамроҳларини ўзига торгандир...

Кобулда ҳам кўналға учун биргина макон топдилар, «Сипанзар» отлиғ бу меҳмонхона ҳам ҳарбийлар учун қароргоҳга айланган, узок-яқиндан ўк овозлари эшитилар, Жалолободдагидан ҳам хатарлироқ эди. Бино олдида ҳайбатли танклар турар, томга эса ҳар томонга қаратиб пулемётлар ўрнатилганди. Кечаги тун ҳали кўз олдиларидан кетмагани учун безиллашиб, бу ердан тезроқ жўнашни хоҳлашарди.

Эрталаб эса, Зокиржон ака қиска муддатли машварат ўтказиб, ниятини изҳор этди.

– Биродарлар, демак, ҳамонки шунча хавф-хатарни била туриб Кобулга келган эканмиз, энди бир илож топиб, Бобур бобомизнинг хоки пойини тавоф қилиб, демак, унинг қабри тупроғидан олиб кетишга уриниб кўрмаймизми?

Таклиф яқдиллик билан бўлмаса-да, ҳарқалай, маъқул топилди. Чунки, таҳликалар, жисмоний ва руҳан чарчашлар асабларни хийла таранглаштиргани туфайли ўзаро анча-мунча келишмовчиликлар, англашилмовчиликлар ҳам бўлиши табиий эди.

Уларнинг ишини Парвардигор ўнглаганини қарангки, меҳмонхонада боксчи, мамлакатнинг бир неча бор чемпиони Муҳаммад Али деган йигит билан танишиб қоладилар. У Ўзбекистондаги, ҳатто Андижондаги мусобақаларда ҳам катнашган экан. Зокиржон ака уларни Бобур боғига бошлаб боришга алп келбатли ана шу йигитни бир амаллаб кўндиради.

«Тойота»да юриш хавфли эди, экспедиция раҳбари эски бир такси ёллаб, Собиржон Шокаримов ва Хайридин Султонни ёнига олиб жўнади.

Боғи Бобур дарвозаси олдида уларни қуролланган соқчилар қарши олишди. Мана шунда чиндан ҳам Муҳаммад Али аскотди.

Боғнинг баланд, баҳаво жойидаги Бобур мақбарасини ҳаяжон билан, қадамларини шу азиз тупроққа етказгани учун Тангрига шукроналар келтириб зиёрат қилишар экан, бобуршунос Ҳамидулла Ҳасановнинг куйидаги гапларини эсладилар:

«Кобулга келган ҳар кимса Бобур мақбарасини кўрмай кетмайди. Кобулликларнинг ўзлари Бобур мақбарасини зиёратгоҳ деб биладилар. Ҳар йили Наврўз байрамида – 21 март куни аҳоли Боғи Бобурга келиб, биринчи кўчатни ўтқзади. Кобулликларнинг кўчат экиш ҳафталиги шу боғдан бошланади. Бобурга шу қадар иззат-эҳтиром кўрсатган кобулликларга балли, Бобур мақбарасини сунуриб-тозалаб турган боғбонларга балли!»

Боғ ва мақбаранинг ҳозирги ҳолати олим тасвирлаган ва таърифлагандай эмас эди, албатта. Лекин зиёратчилар – Бобурнинг юртдошлари Афғонистонда ўн тўрт йилдан бери уруш кетаётган бўлишига қарамай, Аллоҳнинг марҳамати ва июляти билан мақбарага деяри зиён етмаганини кўриб ҳайратландилар, қойил қолдилар, қабр пойида Куръон тиловат қилиб, Зокиржон ака таъбири билан айтганда, бобомиз олдидаги ўз инсоний бурчларини адо этдилар. Кейин бу завқу сурурни меҳмонхонада қолишган шерикларига ҳам илинишди: ҳарбийлар билан бордилар-да, яна Муҳаммад Алининг кўмаги билан таксида уларни ҳам олиб келдилар. Атрофда совуқ урушнинг тунд кайфияти ҳукмрон, лекин андижонлик сайёҳлар учун айни лаҳзалар гўё байрам, катта тантана эди. Улар кеча оқшомгина ушалмасдай бўлиб туюлган орзу-армонларининг рўёбга чиққанидан, эзгу ниятларига етганларидан ўзларида йўқ шод, гўё ғалаба сурури ва ғурури билан сармаст эдилар. Айни дамларда улардан-да бахтиёрроқ, улардан-да омадлироқ одам йўқ эди дунёда!

Ийиб кетган Зокиржон ака соқчи-аскарларни бисотида қолган дўппи-чорсилар билан сийлади, қўмондонга эса Андижоннинг сабзиранг тўнидан кийди-

рилди. Тухфага жавобан аскарлар боғдаги марвартак тутдан милтик кўндоклари билан қокиб беришди.

– Демак, бобомиз эккан мана шу тутдаги ризқимиз бизни Покистондан қайтариб кепти, – деди рахбар хаяжонини босолмай.

Бирок қувонч билан ташвиш эгизак, деганларидай, меҳмонхонада уларни урушнинг рутубатли нафаси кутиб олди.

Ётоққа қайтишганида кеч кириб қолган эди. Яна ваҳимали, саросимали ҳолат бошланди. Кобул туни ниҳоятда қоронғи эди, бунинг устига, дераза пардаларини тортиб ётишни тайинлашди. Диккинафас бўлиб, кўзларига энди уйқу илинганда тасира-тусур отишма овозларидан уйғониб кетишди. Қайтиб ухлашолмади. Хоналардан чиқиш мумкин эмас. Қисқаси, тонг ниҳоятда қийинчилик билан оқарди...

Рахбарнинг фикри-ёди Бобур мақбараси пойидан олинган тупроқда: уни ҳалтачага солиб, ашёлар орасига маҳкам жойлаб қўйишганди. Ана шу бойлик гўё ваҳиманинг, қўрқинчнинг дамини кесиб тургандай эди. Шунданми, Зокиржон аканинг кўнгли хотиржам, айни чоғда табаррук хокни тезроқ Бобурнинг туғилган юрти Андижонга етказиш орзусида бетоқат эди. Олдинда эса уларни Мозори Шариф, тасодифий учрашувлар, кутилмаган воқеалар кутмоқда эди.

Улар яна ҳарбий қароргоҳга тўғри келдилар: «Мозори Шариф» меҳмонхонасида Афғонистон шимолий вилоятлари ислом ҳаракатининг идораси жойлашган эди. Бу ерда ўзбекистонлик меҳмонларни иш бошқарувчи Муҳаммад Наби қабул қилади, унинг воситаси ила ҳаракатнинг Мозори Шариф бўлими рахбари Элмурод Арғун, умуман шимолий Афғонистон рахбарлари Озодбек, генерал Абдурашид Дўстим ва бошқа масъул шахслар билан танишадилар, мулоқотда бўладилар. Мезбонлар Мозори Шариф аҳлининг вакилларини тўплашиб, экспедиция аъзолари билан учрашув уюштириб беришади. Йиғинда Зокиржон ака ва бошқалар Ўзбекистоннинг

янги ҳаёти, мамлакатимизнинг мустақилликка эришгани, хурриятга чиққан халқимизнинг кўтаринки кайфияти, Истиклол шарофати билан вужудга келган Бобур халқаро экспедициясининг шу пайтгача босиб ўтган йўллари ва фаолияти, бундан кейинги режалари хусусида гапириб, саволларга жавоб бердилар, Афғонистондаги мусулмон халқларига тинчлик-хотиржамлик соғинишларини изҳор қилдилар. Ўз навбатида мезбонлар меҳмонлар шаънига илиқ сўзлар айтишиб, уларни хуррият билан муборакбод этдилар, ёш, озод Ўзбекистон давлатининг келажагига ишонч билдириб, омад ва ривож тиладилар, яқдиллик билдирдилар.

Мулоқот ниҳоясида Зокиржон ака генерал Абдурашид Дўстимга афғон урушида асир тушган ёки бедарак йўқолган ўзбекистонлик 44 нафар аскарнинг рўйхатини топширди. Элчига ўлим йўқ. Генерал бу илтимосни бажонидил қабул қилди, бегуноҳ жабрдийда ўзбек йигитлари тақдири билан шуғулланиб, улар ҳақидаги маълумотларни мумкин қадар аниқлаштиришга ва бу ҳақда қайси бир йўл билан Ўзбекистонга хабар етказишга ваъда берди. Совға, тухфалар алмашинди.

Ўзбек тилида чиқадиган «Юлдуз» ҳафталик газетаси, маҳаллий телевидениенинг журналист-ҳодимлари билан бўлган учрашув ҳам экспедиция аъзолари қалбида унутилмас хотира сифатида муҳрланди. Чунки зиёлиларда, ижодкорларда бир-бирларининг дунёқарашларига, яшаш тарзлари ва иш услубларига, ўзаро ижодий ҳамкорликка қизиқиш кучли бўлади.

Ҳафтанома муҳаррири Абдулло Руин эса билимдон киши бўлиб, айниқса, Бобур Мирзони, хусусан, унинг Афғонистондаги ҳаётини яхши биларди. Бу эса бобурпарастларни бир-бирига янада яқинлаштириб, ҳамсухбатларнинг қулфи-дилини очиб юборди. Шунингдек, муҳаррирнинг гап орасида Бобур номи билан боғлиқ обидаларнинг таъмирга муҳтожлиги

ҳақида ўқиниб айтган фикрлари ҳам Зокиржон ака ва унинг шерикларида бу бобурпарвар инсонга нисбатан меҳр уйғотди.

Меҳмонлар шарафига уюштирилган зиёфат эса экспедиция аъзоларининг чарчоклари ва хуморларини ёзиб юборди. Адҳамжон Исмоилов ажойиб кўшиқлар куйлади. Маҳаллий телевидение ҳам Адҳамжоннинг ашулаларини ёзиб олди. Дарвоқе, ҳофизнинг оҳанрабо наволари бошқалар учунгина эмас, ҳамсафарлар учун ҳам ҳаёт озиғи бўлиб, йўл бўйи ташвишу маҳзунликларга чулганган кўнгиллар чигилини ёзиб дилхушлик бахш этиб келмоқда эди.

Хуллас, экспедиция аъзолари ташвишу ҳадиклар билан бошланган Афғонистон сафаридан кўп хушнуд ва масрур бўлдилар, хавфу хатар остида Бобур Мирзо қабридан олинган табаррук тупрокни бағирларига босиб, музаффарона бир кайфиятда ватанга қайтдилар.

Ватан эса ўз фарзандлари ташрифига мунтазир эди. Машхур Ҳайратон кўпригидан ўтишиб, Сурхондарёнинг Жарқўрғонига, ундан Қўконга етиб келишганида 14 июлнинг туни эди. Эрталаб Зокиржон ака Андижонга сим қоқиб, вилоят раҳбарларига хабар берди. Нонуштадан сўнг йўлга тушишди ва соат ўн бирларда Андижон шаҳридан Олтинкўл туманига кетаверишдаги чорраҳа майдонига етиб келишди. Уларни ҳамюртлар карнай-сурнай, нон-туз билан қарши олдилар.

Биз, яъни шаҳар аҳолисининг вакиллари, адабий жамоатчилик, зиёлилар қаҳрамонларимизни «Арк ичи»да, Бобур номидаги Адабиёт ва санъат музейи ҳовлисида кутмоқда эдик.

Бу ерда ҳам карнай-сурнай садолари экспедициянинг юртга қайтгани ҳақидаги шодиёна хабарни бутун вилоятга таратмоқда эди.

Ниҳоят улар чоғроқ, шарқона нақшли дарвозадан қаторлашиб кириб келишди. Музей ҳовлиси ва

кўчаларга одам сизмасди. Сайёҳлар йиғилганларнинг бир қисми – шундоқ яқинда турганлар билан бағирлашиб чиқишгунча хийла фурсат ўтди. Бу вақтда хонанда ва созандаларимиз дийдорлашув, бахтиёрлик нағмаларини хониш қилиб турдилар. Сўнг катта митинг бўлди. Вилоят ҳокимининг биринчи ўринбосари, Бобур таваллудининг 510 йиллик юбилейини ўтказиш комиссияси раиси Баҳодир Тешабоев, вилоят бош имом-хатиби Абдулатиф қори ва камина экспедиция аъзоларини Андижон заминига эсон-омон етиб келишгани билан қутлаб, юртдошларнинг соғинч ва тилаklarини изҳор айлади.

Зокиржон ака ўз сўзида аввало ана шу фахр ва миннатдорлик туйғуларини баён этиб, чет мамлакатларда кўрган-кечирганлари, экспедиция дастури ижроси жараёнидаги илк муваффақиятлар ҳақида хисобот берар экан, жумладан, шундай деди:

– Мен яна шу билан гурурландимки, қайси хорижий киши билан гаплашсак, Беруний, Улуғбек, Навоий, Бобур, Имом Бухорий деган номларни эшитгач, юзлари ёришади, лаблариди табассум пайдо бўлади. Демак, биз шундай улуғларимизнинг иззатини аввало ўзимиз жойига қўйсак, уларни ўзимиз ўрганиб-ўқисак, демак, ўзбек миллатининг қадрини янада юксалтирган бўламиз, деган хулосага келдим...

Бобур Мирзонинг Кобул шаҳридаги қабр-мақбарасидан олинган тупроқ ҳақидаги гап йиғилганларнинг олқиш садолари билан муборакбод этилди, кўпларнинг мижжаларига ёш қалқиб чиқди.

Ушбу тантаналарнинг акс-садоси Андижонда гўё бир неча кунгача янграб турди. Зеро, бу хаяжон ва тўлқинланишлар, шубҳасиз, Амир Темур ва те мурийлар, Бобур Мирзо ва бобурийлар, бошқа улуғ боболаримиз хотирасига билдирилган эҳтиром, авваллари эркин изҳор қилолмаган меҳр-муҳаббатимиз ифодаси эди.

Ўз таркибига маънавийт фидойиларини бирлаштирган Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция-

нинг узок – қарийб икки ой давом этган, 18 минг чақиримли, машаққатли биринчи сафари ана шундай якунланди. Олдинда эса ҳали жуда кўп сафарлар бор эди...

Рамзий қабр

«Бобур изидан» халқаро илмий экспедициясининг хорижий мамлакатларга сафари мустақил Ўзбекистон маданий ҳаётида жуда катта воқеа бўлди. Матбуот, радио ва телевидениеда ижодий сафар самаралари ва аҳамияти ҳақида мақолалар, суҳбатлар эълон қилинди, кўрсатувлар намойиш этилиб, экспедиция раҳбари ва аъзоларининг ҳисоботлари, хотиралари босилиб чиқди. Тележурналист ва тасвирчи Фаррух Расулов тайёрлаган уч қисмли «Бобур изидан» видеофильми халқимизда катта қизиқиш уйғотди, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва бобурийларнинг зиддиятларга тўла ҳаётлари ҳақидаги маълумотларни янги далиллар билан бойитди. Олий ўқув юртлари, турли маданий муассасалар ва корхоналарда сафар қатнашчилари билан уюштирилган учрашувлар, мулоқотлар қизғин ва ҳаяжонли ўтди.

Мазкур воқеалар Бобур таваллудининг 510 йиллигига тайёргарликнинг янада жонланишига катта туртки берди. Жумладан, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг камина раҳбар бўлган Андижон бўлими вилоят ҳокимлигининг розилиги билан «Анда жоним менинг» деган китобни тайёрламоққа киришди. Унда андижонлик ижодкорларнинг Бобур Мирзо ҳақидаги асарлари жамланганди.

Фақат бир нарсадан Зокиржон аканинг кўнгли ғаш эди. Бобур Мирзонинг Кобулдаги қабридан олиб келинган тупроқ, мана, қарийб уч ойки, унинг иш кабинетида хокисор бўлиб ётарди. Табаррук хокнинг «жойи» борасида айрим раҳбарлар билан бир фикрга келиш чўзилиб кетди. Баъзилар тупроқни

«Бобур ва жаҳон маданияти» музейига экспонат сифатида қўйиш керак, дейишарди. Зокиржон аканинг нияти эса бутунлай бошқа эди. Бобур боғида худди Кобулдаги мақбара кўринишида қабр-мақбара куриш режалаштирилган-ку. Тупрок ана шу рамзий қабрга «дафн этилиши» ва узоқ-яқиндан келадиган меҳмонлар учун Бобур Мирзо руҳига Қуръон тиловат қилинадиган зиёратгоҳ жой бўлиб қолиши зарур. Ахир, мақсад ҳам шу эди-ку!..

Охири Машрабов вилоят Кенгаши раисининг ўринбосари Олимжон Комилжонов ҳузурига кирди ва гапни индаллосидан бошлади, яъни:

– Наҳотки, Бобур Мирзо қабри тупроғини унинг она ватани Андижон заминига қўйиш шунчалик мушкул бўлса?! – деди бир оз қизишиб.

– Бўлди, мен тегишли одамлар билан келишаман, индинга «дафн» этамиз, тайёргарлик кўраверинг, – деди ўринбосар ҳам дангаллик билан.

Шундай қилиб, 1992 йил 10 октябрь куни вилоятда тарихий воқеа амалга оширилди. Зокиржон аканинг таклифига кўра Боғишамолнинг Андижон шаҳри билан юзма-юз қиршовига – Бобур рамзий қабр-мақбарасини бунёд этиш режалаштирилган жойга шаҳар меҳнаткашларининг вакиллари, оқсоқоллар, зиёлилар, илм, ижод аҳли иштирокида экспедиция аъзолари таҳликали жанглар бораётган Кобулдаги Бобур қабридан олиб келишган тупрок қўйилди, яъни Бобур Мирзо рамзан ўз юрти бағрига, Андижонни сўнгги бор тарк этиб кетаётиб, ота масканига ўкинч ва зорлик билан термулиб қараган супага «дафн» этилди.

Зокиржон ака билан Собиржон Шокаримов тупрок солинган, устига бахмал мато ёпилган қутичани «лаҳад»га қўйишгунча халқ атрофлардаги курси ва ўтирғичларда сукут сақлаб ўтирди. Дастлабки тупрокни ёши улуғ оқсоқоллар тортди, кейин бошқалар, камина... Ёнимда менга доимий маслакдош, ҳамфикр, ҳамроз бўлган шоир Фозил Эмин

хам тупрок тортаётган эди, унинг киприклари намдан йилтираётганини кўрдиму, бирдан ўзимнинг ҳам кўнглим тўликиб келаётганини пайқаб қолдим. Менинг наздимда Бобур Мирзо энди, илк бор дафн этилаётгандек эди, шунданми, ҳазин, мунглиғ бир туйғулар юрагимни дилгир қилиб юборган эди.

Вилоят ҳокими Қ. Холмирзаев, Девонабой масжиди имом-хатиби Абдулатиф қори, Зокиржон ака ва бошқалар Бобур шахсияти, Боғишамолнинг келажаги – Бобур истироҳат боғи ҳақида, у ерда қад кўтаражак Бобур хайкали, Арк дарвозаси, мозийгоҳ ва бошқалар тўғрисида гапирдилар.

Куръон оятларидан тиловат қилиниб, Бобур ва бобурийлар, барча темурийлар руҳига, ҳамма ўтган улуғлар ҳақида бағишланди. Кейин шу муносабат билан Бобур хотирасига атаб эҳсон оши тортилди.

Яна Ҳиндистон орзуси

Экспедициянинг бош мақсадларидан бири Бобур ва бобурийлар уч асрдан зиёд ҳукмронлик қилган Ҳиндистонга ўтиб, буюк бобокалонларимизнинг беғона мамлакат тарихида мислсиз аҳамият касб этган фаолиятлари, бепоён давлатни идора этиш тажрибаларини, улар қурган, яратган тарихий, ўлмас обидалар, маданий мерослари, шахсий ҳаётларига оид тафсилотларни ўрганиб қайтишдан иборат эди. Шунинг учун биринчи сафар қанчалик сермашаққат, серзаҳмат ўтган бўлмасин, экспедиция раҳбари Ҳиндистон орзусидан воз кечмас, кеча билмас эди.

Хўш, Бобурнинг ўзи Ҳиндистонни осонликча забт этибдими? Унинг даври, замонида Ҳиндистон билан Кобул ўртасида доимий катнаган одамлар асфальт йўлларда, автобусларнинг юмшоқ ўриндикларида мизғиб бориб келишармиди?.. Катта мақсадли олис сафарларнинг ўзига яраша қийинчиликлари ҳам бўлади-да. Бир чўққини забт этишга аҳд қилган

альпинист то ниятига етмагунча, қайта-қайта тоққа тирмашаверади.

Хуллас, бир-икки ойлик ҳордиқ давридан кейноқ, экспедиция раҳбари яна зимдан ҳаракат бошлади. (Ҳа, одатда, Зокиржон ака бир ишнинг етмиш-саксон фоизи ҳал бўлиб, масала анча ойдинлашмагунча бировларга овоза қилмайди – шунақа «ичидан пишган» одам).

Тўғрироғи, Бобурнинг ҳар кадамда отишмалар юракка таҳлика солиб турган жанггоҳ – Кобул шаҳридаги қабр-мақбараси ёнбағридан олиб келинган табаррук тупроқни «дафн этиш» маросими, бу маросимга халқ ва вилоят раҳбариятининг эътибори, жамоатчиликнинг экспедиция фаолиятига берган юқори баҳоси Зокиржон акани тўлқинлантириб, илҳомлантириб юборган эди. Ўша жойда, ўша куни у нияти, тутган йўли ҳақ, манзур ва зарурлигига яна бир қарра ишонч ҳосил қилди, ўзида янги куч, шижоат туғилаётганини, кўнгил уммонининг янги орзулар билан тўлаётганини туйди.

«Бобур Мирзо каби барибир сени забт этаман, эй олис Ҳиндистон!» деди хаёлан ва тайёргарликни бошлаб юборди. Тараддуднинг ибтидоси юқори ташкилотларнинг розилиғи, босиб ўтилажак хорижий мамлакатлар элчихоналарининг муҳри босилган ижозатномалари эди! Пойтахт билан Андижон оралиғидаги қарийб тўрт юз чақиримли масофани гоҳ автоуловда, гоҳ самолётда неча марта босиб ўтди – Зокиржон ака охири ҳисобламай ҳам қўйди. Ҳарқалай, сал кам беш ойда сафар тадориклари, аъзолар таркиби тахт бўлди; бу гал рўйхат, ўтган ғалги тажрибалардан келиб чиқиб, ихчамроқ тузилди ва мумкин қадар экспедиция табиати инобатга олинди:

1. Зокиржон Машрабов.
2. Тарихчи олим Сайфиддин Жалилов.
3. Шоир, Бўз педагогика билим юрти директори Тўлан Низом.

4. Тарихчи ва журналист Собиржон Шокаримов.
5. Ҳиндшунос ва таржимон Ахмаджон Қосимов.
6. Тележурналист ва тасвирчи Фаррух Расулов.
7. Ҳайдовчи.

28 ноябрь, шанба куни кузатув маросими ўтказилди. Экспедицияга оқ йўл тиланди, эзгу истаклар изҳор этилди. Оқсоқоллар фотиҳа бердилар.

Кадрдон «Тойота»ни яна Ҳиндистонга қараб сурдилар. Манзил узок! Шунинг учун бу гал айланиб ўтиш тактикасидан воз кечиб, хатарлироқ эса-да, ҳар нечук таниш бўлиб қолган яқин йўл – Афғонистон орқали кетиш режалаштирилган эди.

Икки кундан сўнг Мозори Шариф миноралари кўзга чалинди. Афсуски, ўтган галги ошно-биродарлар уларни шодиёна руҳда кутиб олишолмади. Экспедиция айнан ана шу юртга етиб борганида Ҳиндистоннинг Айодҳа шаҳрида мусулмонлар билан хиндлар ўртасида низо чиқиб, мамлакатдаги сиёсий барқарорликка катта путур етказган эди.

Шу боис экспедиция фурсатни бекор ўтказмай, Шимолий Афғонистондаги маданий ёдгорликлар билан танишувга киришди. Зиёратни Мозори Шарифдаги Ҳазрати Алининг муаззам мақбараси – «Равзаи муборақ»дан бошладилар. Кейин Балхга йўл олишди. Бу кўҳна шаҳарнинг иккинчи қарра шухрат топиши ватандошимиз, оташнафас шоир Бобораҳим Машраб номи билан боғлиқлиги маълум.

Ўтган галги сафар чоғида вазият тақозо этмаганлиги ва бошқа сабаблар боис, дунё кезиб, охир диний мутаассиблар тазйиқи билан шу юртда фарёд урганча дорулбакога рихлат қилган жабрдийда ва аламдийда Машрабнинг Ишкамиш кишлоғидаги қабригача етиб бориш экспедиция аъзоларига насиб этмаган эди. Шоир қабр-мақбарасининг зиёрати мунглиқ бир таассурот қолдирди. Мақбара ачинарли аҳволда эди.

Кейин аввалги сафар чоғида танишган Абдурашид Дўстим билан учрашиш ниятида Шибирғонга

жўнадилар. Йўлларда назорат кучли эди. Бобур номи уларни ана шундай нукталардан осон олиб ўтди. Генералнинг отаси Ризо хожи Раимбой, укаси Қодиржон, шоир Муҳаммад Яҳё Ҳафизийлар билан Бобур Мирзо ва унинг авлод-аждодлари ҳақида қизгин суҳбатлар қурилди.

Мозори Шарифда яна бир ўзбек генерали Сирожиддиннинг қароргоҳида бобуршунос олимлар, шоирлар, ҳарбий-сиёсий раҳбарлар билан учрашув бўлди. Бу қутилмаган, эсда қоларли анжуманда Туркистон тарихи, ўзбек ва афғон халқлари дўстлиги борасида гап кетди. Шу ерда Бобур Мирзонинг андижонлик ватандошлари Соҳибқирон Амир Темур ва Бобур давлатларининг байроқларини кўришга, уларнинг фото нусхаларини, Амир Темур тўғрисида янги чоп этилган нодир китобни қўлга киритишга муяссар бўлдилар.

«Юлдуз» газетаси таҳририятидаги учрашувда ҳам сўз, шубҳасиз, ўзбек ва афғон халқлари тарихини уйғунлаштириб турувчи буюк алломалар – Абу Райҳон Беруний, Алишер Навоий, Заҳириддин Бобур, Бобораҳим Машрабларнинг мураккаб, машаққатли ҳаёти, ўлмас мерослари хусусида борди.

Зокиржон ака, иншоаллоҳ, афғон заминидagi қирғинбаротлар барҳам топган рўшноли кунларда Бобур номидаги халқаро хайрия жамғармаси учун улуг боболаримизнинг қабр-мақбараларини таъмирлаш имкони туғилишига умид билдирди.

Мезбонлар «Юлдуз» газетасининг таникли адибимиз Пиримкул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» ва «Авлодлар довони» романларидан парчалар эълон қилинган сонларини ҳадя этдилар.

«Мозори Шариф» меҳмонхонасида экспедиция аъзолари билан танишиш, дийдорлашиш иштиёқидаги яна бир гуруҳ афғонистонлик зиёлилар билан мулоқот бўлиб ўтди. Шарифа хоним Ёркин, Муҳаммад Яҳё Ҳафизий, Муҳаммад Назир, Ҳалим Ёркин, Абдулғаффор Баёний, бизнинг Тўлан Низом,

Сайфиддин Жалилов, Собиржон Шокаримов каби шоир, тарихчи олимларнинг ижодий мусохабалари, мушоиралари мавзуи кенг ва ранг-баранг бўлди: Ўзбекистон ва қадимий Туркистон халқларининг умумий тарихи, миллат, тил, урф-одатлар, ҳаёт ва меҳнат тарзларидаги муштараклик ва ўзига хос жиҳатлар, Бобур Мирзо ва бобурийлар...

Шу куни кечки пайт Мозори Шариф телевидение-сида экспедиция аъзоларининг чиқиши уюштирилди. Улар сафарнинг мақсад ва вазифалари, мустакил Ўзбекистоннинг истиқлол тамойиллари, маънавиятимиз, кадриятларимизни тиклаш борасида амалга оширилаётган эзгу ишлар хусусида гапиришиб, ўзларига кўрсатилаётган самимий ҳурмат, иззат-икром учун афғонистонлик дўстларга миннатдорчилик изҳор этдилар, уларга тинчлик, омонлик тиладилар.

Энди орқага қайтишдек залворли бир юк Зокиржон аканинг елкасидан босиб келмоқда эди. У Ҳиндистон орзуси рўёбга чиқмаётганидан ғоят афсусда эди. Лекин Хайриддин Султон такрор-такрор қайд этгани каби «Ал-абд йудаббир ва Аллоҳ йукадир» («Банда тадбир қилади, Аллоҳ тақдир қилади») – яъниким, қисмат Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция аъзолари пешанасига Ҳинд сари юзланишнинг иккинчи дафъасида ҳам «армон» дейилмиш бир қалимани битган бўлса, на илож!

Аммо Зокиржон ака таваккал қилиб Тошкент орқали Дехлига самолётда учишни кўнглидан ўтказиб, Ҳиндистоннинг Ўзбекистондаги элчиси Рамеш Чандрага сўнги илми билан кўнғирок қилди. Лекин элчи жаноблари ҳам бу хайрли сафарни мазкур мамлакатда вазият бир қадар барқарорлашгунча тўхтатиб туриш маъқул, ахир, эзгуликнинг кечи йўқ-ку, деган мулоҳазани билдирди.

Шу тарика Бобур Мирзо каби Бобур илмий экспедицияси иккинчи бора ҳам Ҳиндистонни «забт» этолмай, қайтмоққа мажбур бўлди. Ахир, Бобур ҳам мазкур мамлакатни бешинчи юришида ишғол қилган-ку.

Сабoқ ва янги ахдлар

Зокиржон ака келгуси ишларни янада пухта режаштириш, кўламни кенгайтириш юзасидан кўшимча чора-тадбирлар белгилаш заруратини хис этди. Шу мақсадда 1993 йилнинг февралда, Захириддин Муҳаммад Бобур таваллуд куни муносабати билан жамғарма раёсатининг йиғлишини Тошкентда ўтказишга қарор қилди. Анжуманга раёсат аъзолари, бобуршунос олим ва адиблар – Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримкул Қодиров, истеъдодли ёзувчи Хайриддин Султонов ва бошқалар таклиф этилди. Кўрилган масалаларнинг муҳим ва долзарблигини инobatга олиб, мазкур йиғин баёнини тўларoқ келтиришни лозим топдик. Кун тартибидаги масалалар Бобур номидаги Халқаро илмий экспедициянинг чет эл сафарлари ҳақида ҳисobot, Бобур таваллудининг 510 йиллиги муносабати билан Андижонда халқаро илмий конференция ўтказиш, жамғарманинг Бобур номидаги халқаро мукофотларини таъсис этиш ва бошқалар эди.

Биринчи масала юзасидан жамғарма раиси, Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция раҳбари Зокиржон Машрабов экспедициянинг Бобур ва унинг авлод-аждоглари изидан чет мамлакатларга қилган икки бор сафари, олиб борилган илмий-ижодий ишлар, тўпланган манба-материаллар ҳақида батафсил ахборот берди.

Иккинчи масала юзасидан Раёсат аъзоси, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримкул Қодировнинг таклифи тингланди. Нотиқ Бобурнинг ҳаёти, у яшаган давр, унинг илмий-адабий меросини янада чуқурроқ ўрганиш ҳамда буюк ватандошимиз номини халқаро миқёсда тарғиб қилиш учун Бобур ҳақидаги энг яхши илмий, бадиий, санъат асарлари учун Бобур номидаги халқаро мукофотларни таъсис этиш мақсадга мувофиқлигини таъкидлади.

Учинчи масала юзасидан Андижон вилояти ҳокимининг муовини, Ўзбекистон Фанлар Академияси мухбир аъзоси Акмал Қосимовнинг ахбороти тингланди. Маърузачи Бобур Мирзо таваллудига 510 йил тўлиши муносабати билан республика ҳукуматининг махсус қарорига биноан Андижонда ўтказиш кўзда тутилган халқаро илмий конференция муддати, мазкур анжуман билан боғлиқ ташкилий масалалар ҳақида тўхталди.

Тўртинчи масала – яъни, Жамғарма тасарруфига ўтказилиб, Бобур номини бериш мўлжалланаётган Боғишамол миллий истироҳат боғида юбилейга тайёргарлик ишлари қандай бораётганлиги, Бобур ҳақида яратилаётган адабий, илмий асарларга ҳомийлик қилиш, уларни тарқатиш ва тарғиб этишда яқиндан кўмак бериш хусусида Зокиржон Машрабонинг қисқача ахбороти эшитилди.

Мунозарада раёсат аъзоларидан С.Жалилов, Х.Султонов, А.Фозилов ва бошқалар сўзга чиқдилар.

Маърузачилар ҳамда муҳокама иштирокчиларининг фикр-мулоҳазаларини атрофлича ўрганиб чиқиб, раёсат Бобур номидаги Халқаро илмий экспедициянинг чет эл сафарлари, хусусан, унинг 1992 йилги фаолиятини маъқуллаш, экспедиция жараёнида Бобур ва унинг аждод-авлодлари ҳақида тўпланган илмий-адабий маълумотлар, ҳужжатлар, китоблар ва суратлар, матбуот, радио-телевидение орқали эълон қилинган манба-материаллар, кино тасмаларини илмий асосда ўрганиш учун экспедиция мулки сифатида жамғарма қошида сақлашни тавсия қилиш, экспедициянинг 1993 йилга мўлжалланган Ҳиндистон сифари режасини тасдиқлаш, Ўзбекистон ҳукуматининг Бобур таваллудининг 510 йиллиги муносабати билан Андижонда халқаро илмий конференция ўтказиш ҳақидаги қарори ижро учун фаолият дастури сифатида қабул қилиниб, мазкур тадбирни Андижон вилоят ҳокимлиги, Ўзбекистон Фанлар академияси ва Бобур

номидаги Халқаро жамоат хайрия жамғармаси томонидан 1993 йил июль-август ойларида амалга ошириш, жамғарма раёсатига конференция ўтказилиши билан боғлиқ тадбирлар режасини ишлаб чиқиш, таклиф қилинадиган олимлар рўйхатини тузиш вазифасини топшириш ҳақида қарор қабул қилди. Хужжатда, шунингдек, Бобур Мирзо ҳаёти, у яшаган давр, унинг илмий-адабий меросини янада чуқурроқ ўрганиш ҳамда буюк ватандошимиз номини халқаро миқёсда тарғиб қилиш мақсадида Бобур ҳақидаги энг яхши илмий, бадиий ва санъат асарлари учун жамғарманинг Бобур номидаги халқаро мукофотларини таъсис этиш, Бобур таваллудига атаб чоп этишга тайёрланаётган «Бобур девони», Азиз Қаюмовнинг «Бобур» рисоласи, «Шарқ машъали» журнаlining махсус сони, Х.Султоновнинг «Бобурнинг тушлари» китоби, «Бобурнома»нинг тўлдирилган янги нашри, Бобур плакати ва бошқа нашрларни чоп этиш, тарқатиш ва тарғиб қилишга имкон доирасида ҳомийлик ёрдами кўрсатиш каби масалалар ҳам акс этган эди.

Йиғилиш баёни ва раёсат қарорини дастлаб ўқиган одамга белгиланган тадбирлар давлат тасарруфида бўлмаган хайрия ташкилоти учун норел, муболағавор туюлиши шубҳасиз. Чиндан ҳам, вазифалар бағоят серқирра, залворли ва масъулиятталаб. Фақат ташкилий томонларигина эмас, молиявий жиҳатлари ҳам анча-мунча маблағ талаб қилиши аён. Аммо жамғарма раиси ўз кучи, имкониятларини чамаламай кураш майдонига чикмайдиган полвон каби, натижага ишонч ҳосил қилмай туриб мақсадни кўзламасди. Тўғри, унинг таваккалчилиги бор, лекин бу таваккалчилик ҳам унинг ғаройиб ходисаларга бой, жўшқин умри давомида кўп бора ўзини оқлаган, Зокиржон акани доғда қолдирмаган. Қолаверса, юқори мансабларда ишлаб, катта ва салобатли дастурлар асосида фаолият кўрсатиб кел-

ган одам майда ишлар доирасида ўралашиб юришни ўзига эп кўрмасди ҳам. Боз устига, Заҳириддин Муҳаммад Бобурдек дунё миқёсидаги улкан тарихий шахснинг асрлардан асрларга ўтган сари салобат касб этиб, жаҳон эътиборини ўзига кўпроқ жалб қилаётган бой ва ранг-баранг тарихий, бадий, меъморий мероси, сабоқларга бой ҳаёти шундоқ залворли режа ва дастурлар тузишни такозо этарди.

* * *

Зокиржон аканинг озурда кўнглини ўзи ниёт қилган эзгу ишлар машғала бўлиб ёритдию, у янги орзулар оғушида яшай бошлади. Мустақил Ўзбекистон ҳукуматининг Ватанга, тилга, урф-одатларимизга, қадриятларимизга эътиборининг бир ёркин мисоли ўлароқ, Андижонда Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 510 йиллик юбилейига тайёргарлик жонланиб кетган эди. Шу муносабат билан ниҳоят, вилоят ҳокимлиги 300 гектарлик Боғишамол дам олиш мавзеини Бобур миллий боғига айлантириш тўғрисида қарор чиқарди. Боғда қурилажак иншоотлар, Бобур Мирзо ҳайкаллари лойиҳаси ишлаб чиқилган, бу лойиҳаларни амалга оширишнинг асосий назоратчилиги, мутасаддилиги ўз таклифи ва ташаббусига кўра Бобур фонди раҳбарига топширилган эди. Аслида Боғишамолда Бобур номида маданият ва истироҳат боғи ва зиёратгоҳ барпо этиш фикрини каттиқ туриб химоя қилган ҳам Зокиржон ака эди! Зеро, унинг катта бир алами, армони бор эди. Бир вақтлар Ҳиндистон отаси, Бобур Мирзога «дилбар шахс» дея баҳо берган улуғ арбоб Жавоҳарлаъл Неру Ўзбекистонга ташриф буюрган чоғида Бобур туғилган, униб-ўсган шаҳарни бир кўрсам, деганда, улкан бир мамлакат раҳбарига, Бобур мухлисига кўрсатишга арзийдиган, диққатга сазовор бирон-бир жой, тарихий иншоот ё бошқа бир ёдгорлик йўқлиги боис Андижонга олиб келишолмаган эди. Зокиржон ака афсус билан мана шу воқеани

кўп эсларди. Шу гап ёдига тушса, ғурури поймол этилгандай, нафсонияти оғриб, изтироб чекарди. Бобур боғи ва шаҳар марказидаги ишлар ана шу «поймол этилган» ғурурини қайта тиклаши, унинг Андижонига шон-шараф келтирмоғи лозим эди. Жумладан, шаҳарнинг марказий хиёбонида Бобур Мирзонинг отлик ҳайкали, Бобур боғида эса яна бир шоирона ҳайкали, Арк дарвозаси, рамзий қабр-мақбараси, «Бобур ва жаҳон маданияти» деб номланажак мозийгоҳ, чоғроқ бир масжид бунёд этиш кўзда тутилганди. Ушбу мажмуадаги қабр-мақбара тарҳи шаклан Бобурнинг Кобул шаҳридаги қабр-мақбарасидан нусха олиб чизилган эди, зеро ҳар иккала боғнинг кўп жиҳатдан муштарақлиги Зокиржон акада ана шундай тарҳ яратиш фикрини уйғотган эди. Бу муштарақлик, аввало, табиат манзараларининг сўлимлиги, об-ҳавоси, иқлимларнинг мўътадиллиги, мақбара учун танланган адир қиршовларининг ўхшашлигида эди. Айни мана шу монандликнинг ўзи Зокиржон акага алоҳида кайфият, шижоат бағишларди, бу жойнинг келгусида Ўзбекистоннинг узоқ-яқин шаҳар-қишлоқларидан, хорижий юртлардан вилоятимизга меҳмон бўлиб келувчилар учун муқаддас бир зиёратгоҳга айланишига ишонарди. Бу умид ва ишонч эса уни шошилишга ундарди.

Ҳиндистоннинг мамлакатимиздаги Фавқуллода ва мухтор элчиси Делип Мехта жаноблари рафиқаси ва кизи билан Андижонга қадам ранжида қилганида Зокиржон ака уларни Бобур миллий боғига олиб чиқиб, бу ерда барпо этилажак иншоотлар ҳақида завқ билан сўзлади. Элчи жаноблари ҳам мамнун бўлиб, Бобур Мирзо ва унинг ота юртига ҳурмати рамзи сифатида Бобурнинг миниатюра суратини ҳадя этди.

Қурилишлар Андижоннинг ўзи билан, ҳайкаллар эса Тошкент билан боғлиқ, уларнинг муаллиф-ижодкорлари, хомашёлари ҳам пойтахтда эди. Яна нонушта Қўқондаю, тушлик Тошкентда...

Машрабовнинг марказга ҳафтасига икки маргалаб қатнаганларини эшитиб, бошқалар эриниб кетарди, аммо унинг ўзи асло эринмас, тайсалламас, чунки унинг қалбида эътиқод, руҳий бардамлик, ғайрат, куч-қувватнинг таги мўл эди...

Боғда қурилишларга ҳозирлик авж олган, ҳайкалтарошлар Бобур руҳияти ва сиймоси билан яшай бошлаган эдилар. Отлиқ ҳайкал муаллифи ёш ҳайкалтарош Равшанбек Миртожиев, шоирона кайфият зухур этилиши лозим бўлган ҳайкалники эса тажрибали Қодиржон ака Салоҳиддинов эди.

Зокиржон акага яна бир ўй тинчлик бермай қўйди. Бобур миллий боғидаги ҳайкал билан рамзий қабр-мақбара ўртасида қад кўтаражак мозийгоҳнинг номику жуда топиб қўйилди, салобатли ва маҳобатли атама: «Бобур ва жаҳон маданияти!» Хўш, битгач, у ерга нималар қўйилади? Андижонда Бобур Мирзо ва бобурийлар ҳаётига оид, Бобурни жаҳон маданияти билан боғловчи, жаҳон маданиятига дахлдор нималар, қандай ашёлар бор? «Бобурнома» китоби, рассомлар томонидан ишланган бир-иккита сурати бўлиши мумкин? Шуларнинг ўзи билан баланд ва катта кошони тўлдириб бўлмайди-ку. («Арк ичи» – Бобур номидаги адабиёт ва санъат музейи ўз йўлига! Ундаги ашёларни бу ерга олиб чиқиш мумкин эмас.) Бобур Мирзонинг тўйига Тошкентдан ҳазилакам одам келмайди, бундан ташқари Ҳиндистон, Покистон, Афғонистондан ва бошқа хорижий мамлакатлардан бобуршунос олим ва адиблар таклиф этилиши аниқ. Хўш, уларни бу масканга бошлаб келиб нимани кўрсатишади?..

Машрабов назарида ушбу мухташам мозийгоҳни безайдиган ва тўлдирадиган ашёлар – китоблар, қўлёзмаларни бобурийлар 332 йил яшаб ҳукмдорлик қилган Ҳиндистондан топиш мумкиндай туюлаверарди. У хорижда, шарку ғарб мамлакатларида Бобур ва бобурийлар ҳақида ёзилган илмий, бадий асарлар,

романлар кўп деб эшитган, ўқиганди. Мана шу асарларнинг Ҳиндистонда борлигига ишонарди. Бунинг устига, Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция фаолияти республика миқёсида эътироф этилиб, вилоят ҳокимлигига таниқли адиблар, олимлар, жамоат арбоблари номидан ташаккур ва истаклар изҳор этилган хатлар кела бошлаганди. Буларнинг барчаси Зокиржон аканинг юрагига кутку солиб, яна сафар тадоригини кўришга даъват этарди. Ҳайкаллардан хабар олгани Тошкентга қатнашлари асносида турли маҳкамаларга, элчихоналарга учраб, иш битиришга киришди. Унинг бахтига Ҳиндистоннинг юртимиздаги янги элчиси Делип Мехта жаноблари жуда одамохун, Бобурни яхши биладиган, яхши кўрадиган маърифатпарвар зиёли чикиб қолди.

Зокиржон акани ҳар гал қийнаётган нарса – Ҳиндистон худудига автомобиль билан ўтиш муаммоси эди. Делип Мехтанинг кўнглига қўл солиб, мана шу масалани пишитиб олди. Яъни, «Марк Твен чамадони билан» дегандай, ҳужжатларга «Экспедиция автомобили билан» деб ёздириб олишга муваффақ бўлди. Унинг хаёлида иш энди росаям пухта қилингандай эди. Лекин... Ҳа, бу ҳақда кейин...

Экспедиция раҳбари ўз аъзоларини яна бир кўриқдан ўтказиб, таркибга лозим ўзгартиришлар киритишга қарор қилди. Сафарга отланиш муддати тобора яқинлашиб келарди.

Кейинги воқеалардан қисман ўзимнинг ҳам хаба-рим бор...

* * *

Март ойининг охириги шанбаси эди шекилли. Жомакорларни қийиб, ўғиллар билан энди иш бошлаган эдик. Кун ҳали чиқиб улгурмаган, шарқ осмони энди кизариб келаётганди. Кимдир чакириб қолди. Кўчага чиксам, Зокиржон Машрабов жилмайиб турибди.

– Яна сафарга ҳозирлик кўряпмиз, – деди у саломаликдан кейин, уйга кирайлик, деган гапимга бош чайқаб. – Вилоят ҳокимлигининг розилигини олдик. Бу галги маршрутими, асосан, Ҳиндистон, Худо хоҳласа... Экспедиция аъзоларини танлаяпмиз. Бобур шоир, адиб бўлган. Демак, одатдагидай, сафимизда андижонлик адиблардан ҳам бўлиши керак. Шу масалада, демак, сиз билан маслаҳатлашгани келдим. Қисқаси, сизнинг таклифингизни билмоқчиман.

– Жуда яхши, Андижонда калби ва ижоди Бобур руҳига якин, тўғрироғи, Бобур ҳақида асарлар ёзган, ҳам сизларбоп шоир-ёзувчилар кўп, – дедим ва бириккитасини санай бошлаган эдим, Зокиржон ака гапимни бўлди.

– Тўхтанг энди. Сиз мендан ҳам фидойи чиқиб колдингиз. Биринчи сафаримизда бир-икки гаплашдик-ку, лекин менинг назаримда ўзингиз унча кизикмадингиз. Қисқаси, бу сафар ўзингиз бирга бўлсангиз. Бошқа ўртоқлар ҳам сизни тавсия қилишяпти, вилоят раҳбариятининг фикри ҳам шу...

Қисқа изоҳ: экспедициянинг биринчи сафарида андижонлик ижодкорлардан йўқ эди, шунинг учун, тўғриси, билиб-билмай Зокиржон акага нисбатан анча-мунча таъналар ҳам айтилган, бу ўпка-гиналар ичида самимийси ҳам, ғаразлиси ҳам бўлганлиги сир эмас. Баланд-паст гаплар, шубҳасиз, Зокиржон аканинг кулоғига ҳам етиб борган эди...

– Мен ўйлаб кўрай, – дедим тўғриси, ҳаяжонимни яширишга ҳаракат қилиб.

– Ана холос, кизик одам экансиз, – деди Зокиржон ака ростакамига ажабланиб.

Мен молиявий масалалардан сўз очган эдим, Зокиржон ака:

– Ўзингизга, сув-пув ичгани, совға-саломга етса бўлди, бошқаси экспедиция хисобидан. Буёғидан хижолат бўлманг, – деди.

– Уйдагилар билан маслаҳатлашай бўлмаса, – дедим ҳамон бир қарорга келолмай.

– Нимасини маслаҳатлашасиз, нима, уйдагилар йўқ, бормайсиз, дейиши мумкинми?.. Боринг, паспортни олиб чиқинг. Ўзингиз билан душанба куни Андижонда гаплашиб олаверардим, паспортингизни деб келдим, – деди Зокиржон ака «Хукм катъий, шикоятга ўрин йўқ», деган мазмунда, кейин қўшимча қилди: – Уйларингиз анча чеккада экан, сўраб-сўраб аранг топиб келдим. Аммо зўр жойлар экан, табиатнинг гўзаллигини қаранг, курортга боришнинг ҳожати йўқ экан сизга. Бунақа жойда менам адиб бўп кетардим... Бўлинг, опчиқинг паспортни...

Яшириб нима қилдим, ўзимда йўқ хурсанд эдим. Хорижий юртларга сафарга чиқишни қайси қаламқаш хоҳламайди дейсиз? Яна Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция таркибида, буюк ватандошимиз, мумтоз адиб, ҳаёти афсонавий жанглар, саргузаштлар билан тўла Бобур Мирзо юрган йўллардан... Бунинг устига, автомобилда кўнгил яқин ва соҳадош одамлар билан хангомалашиб... Яна бир ажойиб жиҳати – ўзинг кўришни болаликдан орзу қилиб келаётган ва сеҳрли, мўъжизавий бир мамлакат сифатида ҳаёлингизни мудом банд этиб юрган олис бир диёрга-я! Бунақа имконият, бунақа марҳаматни фақат тасаввур қилиш ёки тушдагина кўриш мумкин-ку...

«Муродга қасд қилиб югурган етур...»

Шундай қилиб, мен бу ёқда хаяжонланиб юравердим, Зокиржон ака эса учинчи сафарга олдинги тажрибалардан келиб чиққан ҳолда, янада жиддийроқ тайёрланиб бораверди. Ҳозирлик ташвишлари ва заҳматлари боз ора кунда Тошкентга қатнаш ва пойтахтдаги катта идоралар, элчихоналарнинг қабулхоналарида зориқиб кутишлардан, иши тушган ҳар бир кимсага шоҳ ва шоир Бобур Мирзо ва бобурийларнинг кимлиги, уларнинг мураккаб қисматлари, Бобур номли халқаро жамғарма ва экспедициянинг

мақсад ва вазифалари, уларнинг маънавиятимиз ва кадриятларимизни мустақиллик, эркинлик талаблари ва имконлари асосида ўз жойига қўйиш, юксалтириш борасида касб этажак аҳамиятини ҳижжалаб тушунтиришдан ва бошқа яна кўп ташкилий машмашалардан иборат эди.

Нихоят, югур-югурлар ортда колди, масалалар хал бўлди, муаммолар ечилди, жисман чарчаган Зокиржон ака руҳан бардам, тетик, янада серғайрат эди. Жўнаш кунимиз белгиланди.

1993 йил 22 июль, офтоб ҳаммаёкни баробар киздираётган кунларнинг бирида Боғишамол – эндиги Бобур боғида кузатув маросими уюштирилди. Шу куни эрталаб боғнинг энг баланд ва хушманзара кўксидаги ошхонада жамғарма ташаббуси билан эҳсон маросими қилиниб, жамоатчилик вакилларига ош берилди. Кейин янада юқорирокда – Андижон шаҳри гарби-шимол томонда кафтдагидай кўриниб турадиган яланг майдонда хайрлашув йиғини бўлди. Вилоят ҳокимининг биринчи ўринбосари, Бобур таваллудининг 510 йиллик юбилейини ўтказиш комиссияси раиси Машариф Юсупов экспедициянинг фаолияти ҳақида гапириб, унинг ишларига ривож ва сафарига оқ йўл тилади. Зокиржон ака ўз сўзида жамғарма ва экспедицияни кўллаб-қувватлаётган вилоят ҳокимлигига ва руҳий мадад бераётган халкимизга миннатдорчилик билдириб, ушбу сафарнинг дастури, режаларини баён қилиб берди.

Соат 8 дан 15 дақика ўтганда ёнбошига ўзбек, рус, инглиз ва араб тилларида «Бобур номли халқаро илмий экспедиция» деб ёзилган «Тойота» автомашинаси Бобур боғидан, Андижон заминидан жилиб, олис сафарга йўл олди. Японларнинг бу шинам ва қулай кичик автобуси ўриндикларидан экспедициянинг қуйидаги саккиз нафар аъзоси жой олган эди:

1. Зокиржон Машрабов. Дарвоқе, унга илк сафар чоғида Адҳамжон ҳофиз «Бой ота» деб лақаб қўйган, бу атама узукка кўз қўйгандек, ниҳоятда ўз

ўрнига тушган эди. Дарҳақиқат, экспедициянинг бутун бойлиги, мол-мулки Зокиржон аканинг тасарруфида. Йўлкирасию божхона тўловлари, меҳмонхона ҳақию ёқилғи... Ҳамма харажатлар экспедиция хисобидан эди.

2. Андижон Давлат дорилфунунининг фахрий профессори Сайфиддин Жалилов. Бу мухтарам аслида муаррихлик бобида чевар, айнаи вақтда, шарқшунос, бадииятнинг, ижодкорларнинг ашаддий мухлиси, профессионал адабиётшунослардан кам бўлмаган бобуршунос ҳамдир.

3. Собиржон Шокаримов – Зокиржон аканинг аввалги сафарларда синалган кадрдони. Бу матонатли инсон ҳам Сайфиддин акага берилган таърифга муносиб: тарих илмининг билимдони, шунингдек, маҳоратли журналист эди (охирати обод бўлсин). Сафардошлари унга, азбаройи чойга муҳаббати бекиёслиги боис «Чой ота» деган ном беришган. Мазкур «тахаллус»лардан, хусусан, Хайриддин Султон «Бобурийнома» китобида хўп ўринли фойдаланган.

4. Ўзбекистон илмий-оммабоп фильмлар студиясининг тасвирчиси, Республикада хизмат кўрсатган санъат арбоби Тўлқин Рўзиев. Шу кадар камтарин ва хокисор санъаткорга ҳам юксак унвон берилиши мумкинлигини ана шу баҳоси йўқ инсон мисолида кўриш мумкин эди...

5. Аҳмаджон Қосимов – таржимон, яъни экспедиция аъзоларининг ишонган ва суянган мададкори. Ўзбекистон радиоси хинд эшиттиришлари бўлими заҳматкашларидан.

6. Фаррух Расулов – Республика телевидениесининг Андижон вилояти бўйича мухбири ва тасвирчиси.

7. Энг асосий одам – ҳайдовчи Обиджон Солиев (хамманинг тақдири ўша кишининг кўлида-да).

8. Янги аъзо – каминаи камтарин.

Ҳаётлигида шўришу ғавғоларни бисёр бошидан кечирган Бобуршоҳ билан боғлиқ тадбирларнинг ҳам мудом қийинчиликлар билан амалга ошиши ҳақида кўп гапириб-ёзишади. Сафаримиз давомида ўзимиз ҳам бунга гувоҳ бўлдик. Йўлга чикканимиздан кейин йигирма чақиримча юрганимиздаёқ ҳамма жойи соғ ва соз «Гойота» бирдан «йўталиб», силташга тушди. Ҳайдовчи бир неча бор тўхташиб, карбюраторни тозаллади. Машина икки-уч чақирим меъёрида юради-да, кейин яна секинлаб, «йўтали» тутарди.

Кўкон шаҳридан чиқаверишда бир устахонага кирдик. Фильтр деганини алмаштиришди. Шундан кейин улов анча тузалиб қолган эди, лекин кейинроқ бошқа бир ишқал чиқди. Захира учун 300 литр солярка куйиб олинган тўрт киррали металл бочка автобусчамизнинг орқа бурчагига жойлаштирилган эди. Зомин тумани худудида кетаётганимизда салонни ноҳуш ҳид тутиб кетди. Қарасак, оёқларимиз остига мой сизиб келяпти. Бочка чокидан дарз кетган экан.

Салон ичи ёқилғи иси билан тўла, кимларнингдир боши оғрий бошлади. Муҳокама киламиз, уф тортамиз. Зарбдор тумани худудига кираверишда дуч келган бир дарвозани тақиллатдик. Ичкаридан чиққан одамга, аҳволни тушунтириб, мана шу солярка деган балодан бизни халос қилишларини ўтиниб сўраддик. У қўшниларини айтиб чиқди. Қисқаси, бакни бўшатиб беришди, эвазига бизни нон, чой, айрон билан сийладилар. Сўнг биз елкамиздан тоғ қулагандай бўш бочкани даранглатиб йўлда давом этдик.

Самарқандга етганимизда машинанинг яна «безгаги» тутиб қолди. Адаша-адаша, Жума шаҳарчасини ярим тунда топиб бордик. У ерда «Гойота» устахонаси бор экан. Таъмирхона ҳовлисига кирдигу ярмимиз машина ичида, қолганларимиз йўлақлар четидаги супасимон узун бетон тўсикларга кўрпачаларимизни наридан-бери тўшаб, озгина мизғидик.

Эргалаб корхона раҳбарлари келишгач (уларга экспедиция ва «Тойота»миз аввалги сафарлардан таниш экан), машинани мутахассислар кўздан кечира бошладилар.

Усталар кундузи билан уринишди. Тузалди, дейишади. Машинани ўн-ўн беш чақирим айлантириб келишади, яна ўша аҳвол давом этади. Қисқаси, кечга яқин «касаллик»нинг боиси топилди ва улов ростмана юрди.

Хуллас, йўлга тушдик. Энди «Тойота»жоннинг ошқозону ичаклари бўшаб колган эди. Гўзалкент тумани ҳокимиятига «озука» сўрагани бордик. Ҳоким мажлис қилаётган экан, анча кутишга тўғри келди. Тун тобора куюқлашиб борарди. Ниҳоят, Зокиржон ака ҳоким билан гаплашиб чиқди. Ҳоким «Беш қаҳрамон» жамоа хўжалиги раисига кўнғирок килиб, 50 литр солярка беришни тайинлабди. «Беш қаҳрамон»ни излаб кетдик. Ёқилғининг кечаги хорлигию, бугун азиз бўлганини қаранг, ё кудратингдан!..

Чоржўйга яқинлашганимизда Амударёдан ўтадиган паромни сув оқизиб кетган дейишди. 70 чақирим ортиқча йўл босиб, Элжин деган жойга бордик. Ниҳоят, Жайхун қирғоғига етдик. Паромда хоразмлик шўх жувонлар, йигитлар қўшиқ ва ўйинлари билан кўнглимизни анча хушнуд этишиб, нариги қирғоққа олиб ўтиб кетишди.

Шундай килиб, йўл юриб, мўл юриб, Туркманистоннинг бепоён чўл-сахроларину, шаҳарларидан ўтиб, ниҳоят, Афғонистоннинг кўхна Ҳирот шаҳрига ҳам етдик. Лекин Кушка билан Ҳирот оралиғида адабимизни едик. Қурол-яроғ, замбарак ташувчи катта ҳарбий машиналар, танк, бронетранспортёрларга мўлжалланган бу узундан-узок йўлга ораси очик, сўридай-сўридай бетон плиталар ётқизилган бўлиб, биринчидан, тез юриб бўлмас, иккинчидан, ҳар ўн қадамдаги ораликқа машина ғилдираги дўқиллаб тушганида бутун вужудимиз зарб билан силтанарди.

Алам устига аламлар

Ҳирот кўп йиллардан бери давом этиб келаётган уруш-жанглар оқибатида жудаям харобалашиб кетган эди. У маърифатпарвар султон ва шоир Ҳусайн Бойқаро ҳукмдорлик қилган, инсоният фахри бўлмиш Алишер Навоий, Камолиддин Бехзодлар униб-ўсган шаҳарга мутлақо ўхшамасди.

Зокиржон ака Ҳиротнинг ўша пайтдаги ҳокими Амир Исмоилшоҳ билан учрашиб, экспедиция сафарининг мақсадларини баён этди. Афғон урушида асир тушган ё бедарак йўқолган ўзбек йигитлари рўйхатини топшириб, уларни топишга ёрдам беришини сўради. Сухбат адоғида ҳокимга Андижон тўни ва дўпписидан кийдирди. Берган худога ёкибди, деганларидай, Амир Исмоилшоҳ ҳам бизни маъқулгина турар-жой билан сийлади.

Бирок номигина қолган Жўйи Инжил сойи бўйидаги Мусалло майдонини излаб бордиг-у, дилимиз хуфтон бўлди. Узоқ йиллик жангу жадаллар ва эътиборсизлик туфайли буюк зотларнинг мақбаралари қаровсиз қолиб, машҳур майдон вайронага айланган эди. Ҳазрат Навоий мақбарасига ўт-ўланлар босиб кетган, кўпдан бери инсон оёғи тегмаган сўкмоқдан кириб бордик. Сағана тоши синган, бурчакда ғишт бўлаклари, гувала-кесаклар уюлиб ётибди. Деворлардаги ажи-бужи ёзувларни кўриб, кўнглингиз озади... Ҳаммамиз ичимиздан зил кетдик. Зокиржон аканинг эса киприклари намдан йилтираётганини кўрдим...

Ҳусайн Бойқаро мақбараси ўрнида фақат қора сағана тоши қолган эди, холос. Раҳбаримиз нукул бош чайқар, унинг қалби каттик изтироб чекаётгани аниқ сезилиб турарди.

– Агар афғон ҳукумати рози бўлганида, Навоий билан Ҳусайн Бойқаро қабрларини Ўзбекистонга кўчириб кетардим, – деди у алам билан.

Юқоридаги аянчли ҳолат Зокиржон акага ҳам-мамиздан ҳам кўра оғирроқ таъсир қилган эди. Бу нохуш манзара унинг кўз олдидан узоқ вақтгача нари кетмаган, аксинча, кўнглида ана шу буюк миллатдошларимиз қабр-мақбараларини Ўзбекистон ҳукумати ёрдамида, Бобур номли халқаро жамғарма кучи билан таъмирлаш режаси туғилган эди. Бу қутлуғ ниятини ҳамроҳлар билан ўртоқлашгач, Амир Исмоилшоҳ биз турган жойга (бу ер Афғонистон Ташқи ишлар вазирлиги Ҳирот бўлимининг меҳмонхонаси эди) кирганида, гапни узоқдан бошлаб, яъни губернаторни анча «юмшатиб», кейин унинг кўйнига кўл солди.

Мен Амир Исмоилшоҳ лоақал орият нуктаи назаридан ҳам кутилмаган таклифга кўнмаса керак, деб ўйловдим. Лекин Зокиржон ака ҳозирги пайтда Афғонистон, хусусан, Ҳиротнинг нотинчлиги, узоқ йиллик урушлар ҳукуматнинг ҳам, халқнинг ҳам тинка-мадорини қуритиб, моддий жиҳатдан ниҳоятда танг аҳволга солиб қўйгани, мана шундай бир пайтда ҳукумат раҳбарлари кўнглига мақбаралар таъмири сигмаслигини эътироф этган ҳолда, Бобур жамғармаси айнан мана шу мақсадларда ташкил қилингани, шунинг учун у мутлако беғараз, биродарлик ёрдами кўрсатиб, умуминсоний бурчни бажариши мумкинлиги тўғрисидаги фикрларини ҳокимга аңглатди. Амир Исмоилшоҳ, аксинча, мамнуният билдириб, таъмирловчи усталар ва ишчиларга турар жой бериб, уларнинг хавфсизлигини таъминлашни ўз зиммасига олишга тайёрлигини айтди.

– Бу жуда қийин вазифа-ку, узоқ йўл, усталару ашёларни олиб келиш ҳазилакам маблағ талаб қилмаса керак, – дея аста шипшидик раҳбаримизнинг қулоғига.

– Республика ҳукуматига, мутасадди раҳбарлар олдига чиқаман! Ўзбекистон аҳолисига мурожаат қиламан: халқимиз ўзининг буюк аجدодлари қандай

ачинарли аҳволда ётганини билса, албатта ёрдам кўлини чўзади, – деди Зокиржон ака умид ва ишонч билан. Албатта, бу гапни айтиш учун ҳам одамда маънавий ҳуқуқдан ташқари, эътиқод, журъат, матонат бўлиши керак.

Ўша куни, ўша жойда бизга дахлдор иккинчи бир муаммо ҳам Исмоилшоҳ иштирокида муҳокама қилинди. Экспедиция сафарининг дастурига кўра Ҳиротдан Эронга ўтиб кетмоғимиз режалаштирилган эди. Фавқулодда бир ишқал чиқиб қолди. Бизга Эронга Божгирон чегара-божхонаси орқали ўтишга рухсат берилган экан. Хужжатларимизда Афғонистон ҳудудига ўтиш қайд этилгану, у юртдан қачон, қаеридан, қандай чиқиб кетиш кўрсатилмаган эди. Бунинг учун Эроннинг Ҳиротдаги консулхонасидан кўшимча рухсатнома олиш зарурлигини айтишди. Лекин бахтга қарши консул Техронга кетган экан. Унинг атиги икки ойдан бери ишлаётган ёш ёрдамчиси бу масалани ҳал қилолмаслигини баён этиб, таассуф билдирди.

Шу куни биз турган меҳмонхонага Эрон Ташки ишлар вазирининг ўринбосари Жалил Шамс ҳам жойлашган ва у ҳам шу ерда ҳозир эди. Маслаҳат сўраб, унга ҳам мурожаат қилишга тўғри келди. Баъзилар йўли унча яхши бўлмаса ҳам, яқинроқ деб, Қандаҳор орқали кетишни маслаҳат беришган эди, Амир Исмоилшоҳ ҳам, вазир ўринбосари ҳам бу фикрни негадир қувватладилар.

– Яхшиси, етти кишини самолётда Пешаворга жўнатайлик, машинангизни ҳайдовчига иккита соқчи кўшиб, орқаларингдан етказамиз, – деди Амир Исмоилшоҳ.

– Юқларимиз кўп, кинокамера, телекамералар, бошқа аппаратураларимиз бор, демак... совға-саломларимиз бор, – деб эътироз билдирди Зокиржон ака босиклик билан.

– Барча нарсаларингизни самолётга ортишади.

– Бунинг иложи йўқ, – деди Зокиржон ака бир оз кескинлашиб. – Машинадан бир қадам ҳам жиллолмаймиз.

Меъзбонлар ажабланишган эди, Зокиржон ака изох берди:

– Экспедициямизнинг мақсади ерда, Захириддин Бобур юрган йўллардан юриб, у жойлар ҳақида маълумотлар йиғиш, одамлар билан суҳбатлашишдан иборат.

Меҳмонхона – қароргоҳнинг биринчи каватидаги расмий учрашувлар, ҳар турли мулоқотларга мўлжалланган «Г» шаклидаги хонада бўлган суҳбатмузокара анча узоқ давом этди. Амир Исмоилшоҳ ҳам, Жалил Шамс ҳам жуда беғам ва хотиржам, шошадиган ишлари йўқдай кўринишарди.

Ҳирот ҳокими ҳали ёш – эндигина қирк иккига қирган, ўрта бўйли, кичик, аммо чуқур маъноли кўзлари кулиб турадиган истарали, босиқ одам эди. Мана шу ҳолати ва феълини кўриб, унинг юртида уруш кетаётган мамлакат раҳбарларидан бири эканлигига ишонгимиз келмасди.

Эллик-эллик икки ёшлар чамасидаги Жалил Шамс анча совуққон, лоқайд, бизнинг ташвишимизга мутлақо жон куйдирмаётгандай туюларди.

Амир Исмоилшоҳнинг Қандаҳор йўлидан юришимизга розилик билдирмагани сабабини суҳбатда қатнашган Ҳирот матбуот ва маданият ишлари бўйича раис муовини, муаррих Мавлавий Анбарий тушунтириб, Қандаҳор билан Покистон оралиғининг нотинчлиги, турли тўдалар ҳужумидан хавфсирашаётганини айтишди.

– Унда биз орқага қайтамиз, – деди Зокиржон ака ҳеч иккиланмай. – Бунақа оворагарчилик, кийинчиликларга ўрганиб қолганмиз.

Кушкага қайтиш ҳақидаги ноҳуш қарорни эшитишим билан дўқир-дўқир бетон йўлни кўз олдими-га келтириб, жамики томирларимда чумоли ўрмалай

бошлагандек бўлди. Зокиржон аканинг тайёр самолётга унамаганига, мезбонлар мурувватидан фойдаланишни хохламаганига жуда ажабландим. Менимча, ўша топда бошқа ҳамроҳларимнинг кўнглидан ҳам шундай туйғулар ва хаёллар кечган бўлиши турган гап. Лекин биз фақат ўз танзимнинг ҳаловатини кўзлаган бўлсак, раҳбаримиз ҳамманинг жонини, ҳайдовчи ва «Тойота»мизнинг тақдирини ҳам ўйлаган эди. Дарҳақиқат, самолётдан Пешаворга осонгина бориб олиб, жанггоҳлар, пистирмали тоғлар орасидан машинамиз етиб боргунча не қўйларга тушишимиз мумкинлигини тасаввур қилиш мумкин эди.

Шундай қилиб, «елкамизнинг чуқури кўрсин», дея зада бўлганимиз бетон йўлдан яна бир карра юришдан бошқа чорамиз қолмаган эди. Энг ачинарлиси, ҳар дақиқаси ҳисобли вақтимизни беҳуда йўқотмоқда эдик. Ҳиротда Эрон консулини кутиб икки кунни ҳавога совурдик. Кушка – Мари – Ашхобод орқали Божгиронга етиб боргунимизча яна икки кеча-кундуз «қулоғини ушлаб» кетди.

Сафар давомида юкоридагидай муаммо ва машаққатларга, асабларимизни қақшатган йўллар, божхоналар, одамларга кўп дучор бўлдик, лекин мен ушбу китобда булар ҳақида батафсил ҳикоя қилишни лозим кўрмадим. Биринчидан, бундай тўсқовуллар, таҳликалар, қийинчиликлар, қўноқ истаб тунлари сарсон бўлган тунларимиз тўғрисида «Ҳинд сориға» деган сафарномада анча кенг тўхталганман, иккинчидан, бу гал экспедициямиз раҳбари, Бобур Мирзонинг чинакам жонкуяр тарғиботчиси Зокиржон Машрабов фаолиятини ёритмоқни ният қилганим боис, ўқувчи эътиборини сафаримизнинг асосан мана шу фидойи инсон билан боглиқ нуқталарига қаратмоққа жазм этдим. Масалан, Божгирон божхонасидан Эронга ўтишимиз ҳам анча қийин бўлди. Менга гўё ҳужжатларимиздан бир нуқсон топиб, чегарадан ўтказмай қўйишадигандай туюлаверарди.

Зокиржон аканинг дадил ва дангаллиги, ҳеч нарсадан қайтмаслиги, умидсизликка тушмаслиги тажрибасиз ҳамроҳларни кўп ранжу ғурбатлардан сақлаб қоларди. У ўзидаги ишонч ва қатъиятни бошқаларга ҳам юктиришга ҳаракат қилар, тушкун ҳолатлардан далда бериб олиб чиқиб кетарди.

Ҳазрат Навоий ва Бобур Мирзо назари тушган, кўп улуғ инсонлар илм ва тарбият топган машхур Машҳад шаҳри бизни жозибадорлиги билан мафтун айлади. Шаҳардан сал наридаги Тус қасабасида жаҳон китобхонлари тан олиб ўқийдиган «Шоҳнома» асарининг муаллифи Абулқосим Фирдавсий номидаги боғ ва шоир макбараси кўркамлиги, салобати, зиёратчиларнинг гавжумлиги билан бизда катта таассурот қолдирди. Лекин худди жу жойда бир одам таъбимизни хира қилди. Ўзини Техрон шаҳар девонхонаси ходими Алия Шамлу деб таништирган, ўрта ёшлардаги бу кимса Ўзбекистонни билмаслигини айтганида, шахсан менинг этларим зириллаб кетди. Демак, Бобур номли халқаро илмий экспедициянинг ўз олдига мустақил Ўзбекистон давлатини тарғибу ташвиқ қилишни ҳам мақсад қилиб қўйгани бежиз эмас экан. Мана, чиндан ҳам Фирдавсий боғида бизни ўраб туришган кимсаларга Ўзбекистонни, ўзбек миллатини хийла тушунтирдик, улар гапларимизни тинглашар экан, анграйиб, кўзларидан ҳайрат учқунлари чакнаб, «Ие, ановини кўринг...» деган маънода бир-бирига қараб бош иргашарди.

Йўл азоби

Зоҳидондан чиқаверишда галати бир ҳодиса юз берди. Зокиржон ака баъзан сизга берган бирон-бир ваъдасини унутиб қўйиши мумкин, лекин унинг ана шу лафзини ёдига солсангиз, кеч бўлса ҳам сўзининг устидан чиқишга ҳаракат қиларди. Билиб-билмай экспедиция аъзоларидан биронтасининг дилига ан-

дак озор етказиб кўйганини пайкаб колса, дарҳол ўша одамнинг кўнглини олиш пайига тушиб қолади. Алиқисса, ўта босиқ, ҳамиша кувноқ, раҳматли Тўлқин ака Рўзиев (у экспедиция сафаридан қайтгандан бир неча ой кейин тўсатдан вафот этди) асабийлашиб, сигаретни босиб-босиб тутатиб қолди. Сабаби – кеча кечқурун у Машҳадни яхши томоша қилолмадик, энди Зоҳидонни бир айланиб кўрсак, деганида Зокиржон ака, майли, деган экан. Нима сабабдандир, эрталаб нонушта ҳам қилмай жўнаб юбордик. Тўлқин ака шунга бўғилиб қолган экан. Охири, шаҳарнинг ўртасидаги хиёбонга етганимизда, сабри чидмай, окшомги келишувни писанда қилган эди, Зокиржон ака, бўпти, қайтамиз, деди, бироқ Сайфиддин Жалилов домла: «Энди орқага қайтмай кўя қолайлик», деб ижирғанди. Шунда Тўлқин ака: «Нимага қайтмаймиз?!» деб юборди биринчи марта баланд ва дағал оҳангда. Шундан кейин раҳбар қайтишга қатъий амр этди. Кейин бу воқеани анча пайтгача эслаб, Тўлқин ака билан ҳазиллашиб юрдик.

Эрон божхонаси Миржавехдан Покистон божхонаси Тафтонга ўтиб, Лохур сари йўлга чиққунимизга қадар ҳам ярим кундан ортик вақт кетди. Тафтонда бизга Парвез Султон деган маъмурни кўшиб беришди. Унинг сарбонлигида Кветтага қараб йўлга чиқдик. Масофа 600 чақирим экан. Ҳадемай сўкмоқсифат, тор, нотекис, ўнқир-чўнқир кўча бошланди. Худди дарё ўзанидан юраётганга ўхшаймиз. Юз чақиримдан сўнг икки томони яп-яйдок сахрога чиқиб қолдик. Ярим кечада қишлоқсифат бир жойга етиб, маҳаллий аҳоли тилида «Кўноқхона» деб аталувчи очик майдонга кўйилган каноп тўрли темир каравотларга йўл тўшақларимизни тўшаб тарракдай қотиб ухладик. Эрталаб туриб таъбимиз жуда тиррик бўлди. Кечаси қоронғида пайқамаган эканмиз – атроф хароб ва ниҳоятда ивирсиқ эди. «Меҳмонхона» – майдон ўртасидан ўтган саёз бетон ариқчадан бир эмас, учта

искирт малларанг кучук қатор бўлиб, чапиллатишиб сув ичарди. Оғизни чайқамай, қўлни хўллаб юзларга наридан-бери сурдик-да, чой ҳам ичмай жилвордик.

Биз йўл танобини тортиш, ёқимсиз манзаралардан ўзимизни чалғитиш учун Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ганимлар ва аламлар ичра кечган ҳаёти, унинг беқиёс шон-шавкати ҳақида суҳбатлашиб борардик. Олмониядаги йирик шаҳарлардан бири Веймарнинг жуда кўп жойлари машҳур немис шоири ва мутафаккири Гёте номи билан боғланган. Бизда, мустақиллик шарофати билан энди айрим билим масканларига Бобур номи берила бошланувди, шундан ҳам хавотирланиб, «кўпайиб кетмаяптими?...» дегуви-чилар чиқиб қолди.

Зокиржон Машрабов бундай ходисалар ҳақида ёниб-куйиб сўзлар, Бобур шаънига отилган маломатларни бамисоли ўзига қаратилгандек оғир оларди.

Мен бу ажойиб инсон билан илгари турли муносабат билан, масалан, пойтахтдан Саид Аҳмад ва бошқа таниқли адиблар Андижонга келишганида, йиғинларда кўришиб, сўрашиб турардим-у, лекин кўп суҳбатдош бўлмаганман. Анча йиллар Тошкентда яшаганим учун унинг Андижон шаҳрига раҳбарлик қилган даврда амалга оширган ишларидан бохабар эмас эдим. Бобур номини тилга олиш ҳам гуноҳи азим саналадиган пайтларда унинг ҳайкалини узоқ Россияда тайёрлатиб келганини эшитганман (бу ҳақда юқорида ҳикоя қилинди). Қаҳрамонликка баробар ана шу жасорати, эътиқоди учун ҳам унга ҳурматим баланд эди.

Зокиржон ака жамғарма ва илмий экспедиция ташкил этиш мобайнида Андижон – Тошкент йўлларида, маҳкамадан маҳкамага елиб-югурганида орқаворотдан «Қизиқ... адабиётчи бўлмаса, тарихчи бўлмаса...» дея таажжубланганлар, бу олийжаноб саъй-ҳаракат мақсадини ҳар хил маънога йўйганлар ҳам чиқди. Агар улар Зокиржон ака билан ҳамсафар

бўлиб, унинг қалбидаги-орзу ниятлар, туйғуларни англаб, ҳис этишганида ўз иштибоҳлари учун кўп хи-жолат чекишлари аниқ эди. Мен мана шу бир неча кунлик сафар ва суҳбатлар асносидаёқ жамғарма ҳам, экспедиция ҳам айнан ўз эгасини топганлигига бут-кул ишонч ҳосил қилгандим.

«Йўл азоби» деган ибора ҳаммага маълум. Ай-никса, нотаниш юртлар, синалмаган тош, кум йўл-лар, адашувлар, ўрганилмаган намчил ҳарорат, янги иқлимнинг мижозга салбий таъсири, пашша, чи-вин тўла кўноқхоналар (уларнинг ҳаммасини ҳам меҳмонхона деб аташ қийин), белгиланган муддатда улгуриш учун кунига ўн тўрт – ўн беш соатлаб бе-тиним йўл босишлар, автомашинанинг ярим тунлар-да сувда ё кумда тикилиб ёки бузилиб қолишлари, жазирамага дош беролмаган баллонларнинг отиб юбориши... Ана шу ҳолатларни бир кўз олдингизга келтириб кўринг-а... Ёши олтмишдан ошган одам-га бу машаққатлар, уринишлар, асабийлашишлар ҳавасмиди...

Зокиржон ака жамоа ўртасида зарур бўлиб қол-ганда раҳбарлигини ишга соларди, айтайлик, би-рон масала «умуммажлис»да муҳокама этилгудай бўлса, албатта, сўнги, ҳал қилувчи сўзни у айтарди. Бошқа маҳал у ҳамма қатори эди. Зокиржон акада раҳбарликдан ташқари ҳайдовчига дам бериш ва-зифаси ҳам бор эди. Бу серзавк одам ролга ўтирса, дарров мусиқа янграб кетарди. Асосий ҳайдовчимиз Обиджон ака табиатан оғир-вазмин бўлгани учун-ми ё ролда чалғимай дебми, магнитофон овозини унча хуш кўрмасди. Умуман, ҳаммада ҳар хил феъл-одатлар бўлади-да. Сайфиддин ака ёшига нисба-тан анча серҳаракат, қизикувчан. Тўлқин ака бўлса: «Менга ош-нон берманглар, факат чекишга имкон беринглар...» дейди.

Йўл ниҳоятда носоз, шаҳар ва қишлоқлар хароб эди. Секин юрардик. Шунинг учунми, кунлар беҳад

узун ва зерикарли туюларди. Ўзимизни чалғитиш мақсадида биримиз қўйиб биримиз Парвездан йўлда учраётган шаҳар ва кишлоқларнинг номларини ва бошқа нарсаларни сўраб-суриштириб борамиз. Тумрайган етакчимиз охири: «Бутун Покистонни сўраб чиқасизларми», дея тўнғиллади зада бўлганини яширмай.

Хуллас, Лоҳурга анча қийинчилик билан етиб бордик. Бобурий султонларга узок йиллар қароргоҳ ва пойтахт бўлган бу қадимий шаҳарнинг ҳамон ноёб ва қимматли бойлиги бўлиб турган «Шоҳи қалъа», Лоҳур давлат миллий музейи зиёрати бизни ўтмиш қаърига батамом гарқ айлади. Бу тарих ва санъат масканларидаги ҳар бир иншоот, ҳар бир ашё, хусусан, бобурийларга дахлдор бинолар, буюмлар, суратлар биз учун, экспедициямиз учун ғоят муҳим илмий қимматга эга эди.

Миллий музей директори, профессор Сайфур Раҳмон ва бошқа олимлар билан учрашиб, бобурийларнинг Лоҳур шаҳри билан боғлиқ ҳаёти ва фаолияти, улар яратган тарихий обидалар тўғрисида кизиқарли суҳбатлар қурдик. Жаҳонгиршоҳ ва Нуржаҳон бегим қабр-мақбараларини, улар томонидан барпо этилган бошқа тарихий обидаларни, боғларни томоша қилиб ҳузурландик, ғурурландик. Покистон халқининг Бобур ва бобурийларга ҳурмати жуда юқори эканлигини яна бир бор ҳис этдик. Раҳбар китоб дўконларидан Амир Темур, Бобур ва бобурийлар тўғрисида инглиз ва урду тилларида чоп этилган кўп яхши китобларни сотиб олди. Тушлик қилиш учун кирган ошхонамизда бахтли тасодифга дуч келдик: емакхона тўрига қўйилган рангли телевизорда Бобур ҳақидаги видеофильм қўйилаётган экан! Буни қаранг-а! Зокиржон ака: «Мана шу видеофильм кассетасини сотиб олишимиз керак», деди ҳаяжонланиб. Ошхонадан чиқибоқ дўконни излаб топдик ва бу бебаҳо маънавий бойликни экспедициямиз хазинасига жойладик.

Лекин қувонч билан ғам доим ёнма-ён юради, деганларидай, эртасига эрталаб хийла дилхиралик ҳам бўлиб ўтди. Меҳмонхонада ҳайдовчимиз Обиджон акани йўқотиб қўйдик. У-ку топилди, лекин унгача Зокиржон ака бояқиш бир неча пайсага озиб кетди-ёв! Тўғри, ҳаммамиз ҳам жиддий хавотирландик. Масалан, Тўлкин ака уф тортганича, у ёқданбу ёққа юриб, бир кути сигаретни чекиб адо қилди. Зокиржон ака эса ўз ҳолатини бир жумла билан ифодалади: «Сочимга бир нечта оқ қўшилди», деди у. Тонгга яқин шундоқ меҳмонхона яқинида қандайдир портлаш юз берган, шунинг учун хар хил хаёлларга борган эдик. Машинада ётиб қолган Обиджон ака ҳадикда яхши ухлаёлмаган бўлса керак, азонда (портлашдан кейин) меҳмонхонага қирган ва бўш хоналардан бирида уйқунинг чаласини давом эттирган экан.

Чегарадаги машмашалар

Покистон божхонасида бизни илиқ кутиб олишди, лекин «Ҳиндистон ҳукуматининг хинд заминига ҳеч қандай транспортни ўтказмаслик ҳақида ёзма кўрсатмаси бор», дейишганида, қўлтиғимиздан тарвuzимиз тушиб, хафсаламиз ниҳоятда пир бўлди. Экспедициянинг аввалги сафарларидаги каби бу гал ҳам собик бобурийлар салтанатига етолмай қайтсак-а? Ахир ҳаммага Ҳиндистонга кетяпмиз, деб овоза қилиб келганмиз-ку?!

Лекин Зокиржон ака умидсизликка тушмади. Бобур Мирзо тўғрисида, унинг Андижонда туғилгани, Ҳиндистоннинг Ўзбекистондаги элчиси Делип Мехтанинг икки марта Андижонда бўлгани, Ўзбекистоннинг мустақилликка эришгани, экспедициянинг мақсади ва аҳамияти, бу ергача не-не машаққатлар билан етиб келингани ва ҳоказолар ҳақида ҳаяжон билан, қуюниб гапирди.

Божхона бошлиғи шаштидан тушди.

– Ундай бўлса, Ҳиндистон божхонасига бориб сўраб келинлар, агар улар майли, дейишса биз рухсат берамиз, – деди у мулойимлик билан. Бошлик истараси иссик, кўнгилчан одамга ўхшайди, балки божгир кўнгилнинг юмшашида Зокиржон ака тухфа этган пахта гулли чойнак-пиёланинг ҳам хизмати катта бўлгандир.

Раҳбар сарбон Парвез ва таржимон Аҳмаджонни олиб жўнади. Ҳиндистон божхонаси бу ердан уч юз қадамча нарида эди. Ҳадемай, улар хурсанд бўлиб келишди.

– Бобур экспедицияси Ҳиндистон худудига автомобилда ўтадиган бўлди! – деди Зокиржон ака завку эҳтиросини босолмай. Унинг шу пайтдаги қувончини таърифлашга сўз камлик қиларди.

Бирок Лоҳурда икки кеча қолиб, индинига борганимизда Покистон божхонасида ҳам, Ҳиндистон сарҳадида ҳам вазият, фикрлар ўзгариб қолган эди. Сабоби – навбатчилар алмашишган, ҳар иккала манзилда ҳам ўша куни биз гаплашиб кетган кишилар йўқ эди. Зокиржон ака барча саъй-ҳаракатни, тушунтиришни бошқатдан бошлади. Яна совғасаломлар ишга тушди. Ҳужжатларимиз апил-тапил тайёрланди-ю йўлга чиқдик.

– Таваккал қилиб, яна бир омадимизни синаб кўрамиз, – деди Зокиржон ака. Унинг дадил ҳаракатлари ҳаммамизга далда берар ва умид уйғотарди.

Ҳиндистон чегарачи-зобитлари автомашина билан киришимизга қатъиян қаршилик қилиб туриб олишди.

Зокиржон ака ва таржимон ўшалар билан пастда, қолганларимиз эса «Тойота»да хавотир билан, аммо жимгина ўтирибмиз. Машина эшиги очиқ тургани учун пастдагиларнинг гаплари бемалол эшитиларди. Ўнг томонимизда – гулхона ўртасидаги олтинсимон рангли қуйма ҳайкал – Ҳиндистон рамзи бўлган уч эгизак арслон «булар нега можаро қилишаркин», де-

гандай хотиржам кузатиб турарди. Афтидан, улар тирик, онгли мавжудотларнинг бундай машмашаларига кўникиб кетганга ўхшарди.

Раҳбар аввалига масалани ётиғи билан англатишга уринди. Лекин чегарачилар гап укавермагач, тутакиб кетди. Ҳиндистоннинг Ўзбекистондаги элчиси Делип Мехтанинг ташриф қозини силтаб кўрсатди, овозини ҳам икки парда кўтарди:

– Ахир бу одам Ҳиндистон ҳукумати билан келишиб, рухсат олиб берди-ку! Наҳотки бизни алдаган бўлса? Етти минг чақирим йўл босиб, қанча маблағ сарфлаб етиб келдик бу ерга! Ўтган куни келиб сўраганимизда «но проблем» дейишганди-ку! Нега Ҳиндистон зобитлари бизни лақиллатишади? Мен Деҳлига кўнғирок қиламан! Премьер-министрга арз қиламан! Тошкентга – элчиларга сим қоқаман!.. – деб такрорларди у куйиб-пишиб. Сўнгра Аҳмаджонга «Таржима қилинг», дерди-да, яна гапда давом этарди. Аҳмаджон ўгириб улгурыптими, йўкми, чегарачилар уни эшитишяптими – қизикмасди. Терлаб-пишиб кетган, асаб торлари ниҳоятда таранглашган эди. У бу сафарнинг Ҳиндистон сари учинчи интилиш экани, дунёнинг қанча мамлакатларидан – Афғонистон, Эрон, Покистондан ўтиб келганимизни, биронтаси қаршилиқ кўрсатишмаганини айтиб, тилмочга ҳам сабри чидмай, қўллари билан имо-ишора қиларди (гўё сарҳадчилар бу ишораларни тушунадигандай). «Биз, – деб давом этарди у, ҳатто нафас ҳам ростламай, – Ўзбекистон – Ҳиндистон дўстлигини мустаҳкамламоқчи бўлиб, сизларни мустақиллик байрамингиз билан табриклаш учун келяпмиз! Биз Агра билан Бобурнинг асл юрти Андижон шаҳарларини биродарлаштириш ниятидамиз!...»

Зокиржон ака Ўзбекистоннинг мустақилликка эришгани, бундай экспедициянинг биринчи марта ташкил топганини қайта-қайта таъкидлаб, посбонларнинг кўзларига умид ва нажот илинжида тикилар-

ди. Аммо совуққон, ўз қасамию қонун-қоидаларига содик зобит, аскарларнинг юзи, нигоҳида ҳеч қандай ўзгариш, Зокиржон ака ва биз кутаётган ифода сезилмасди. Охири раҳбаримиз сўз оҳангини ўзгартириб, жиддий қиёфада: «Мени энг катта бошликларингиз олдига олиб киришлар, ўзим гаплашаман», деди. Чегарачилар: «Яхши, сўраб кўрамиз, фақат автомобилни Покистон худудига олиб чиқиб туришлар», деб талаб этишди. Зокиржон ака: «Йўқ, олиб чиқмаймиз, «банди» килиб кўявериншлар», дея жавоб берди. Соқчилар, майли, лоақал икки-уч кадам орқага – дахлсиз майдонга жилдириб кўйиншлар, деб Обиджон акага «хайда», дегандай имо қилишди.

– Йўқ, машинани бир кадам ҳам орқага юргазмаймиз, – деб қатъиян бош тортди Зокиржон ака ва Обиджон акага қараб, «юрғизма» деган ишорани билдирди.

Ўзга бир мамлакат чегарасида ўзини шу қадар эркин тутиш чинакам довюраклик эди.

Сарҳад кўриқчилари ҳам раҳбаримизнинг вазоҳатидан, дангал ва кескин гапиришидан, ўзини мағрур тутишидан «бунда бир гап бор», деб ўйлашди чоғи, ҳарқалай, юмшашди. Ҳатто ичкарироққа киришга ижозат беришди, уловимизга жой кўрсатишди. Зокиржон ака билан Аҳмаджон тўн, дўппи, пичоқ ва бошқа эсдалик-совғалардан олиб, чегарачи зобитлар кузатувида бошлиқ олдига кириб кетишди ва масалани ҳал қилиш учун Ҳиндистон ҳукуматига бориб келишга рухсат олиб чиқишдию, шу заҳоти поездга ўтириб, Дехлига жўнаб кетишди.

Зокиржон аканинг сиёсатию ҳада-«эҳсон»лар ша-рофати туфайли «Тойота»мизга божхона худудидан, ўзимизга эса собиқ ресторан залидан, катта шамол пуркагичлар кўйиб жой тайёрлаб, кечки таом билан сийладилар.

Зокиржон ака ва таржимонимиз уч кундан кейин қайтиб келишди, уларнинг руҳи баланд, кайфи-

ятлари чоғ эди, лекин севинчини яширишга ҳаракат қилишаётгани сезилиб турарди.

– Ўзбекистон консули Аҳмаджон Лукмонов ёрдамида Ҳиндистон ташқи ишлар вазирлигига чиқдик. Тошкент билан, Ҳиндистон элчиси Делип Мехта билан боғландик. Хавотирланманглар, масалани ижобий ҳал этамиз, дейишди. Бу ерга факс билан ижозатнома юборадиган бўлишди, яна билмадим... – деди раҳбар мумкин қадар ўзини жиддий тутиб.

Эртасига тушдан кейин чегара маъмуриятига чақиришди. Зокиржон ака ошиқиб чиқиб кетди ва... ҳадемай қайтиб кирди. Унинг ўша пайтдаги ҳолати ҳамон кўз олдидан кетмайди: худди ёш боладай севинчини ичига сиғдирилмас, музаффар саркарда мисоли ҳаммамизни бир-бир бағрига босиб, табрикларди!

Шу тариқа биз Ҳиндистонга – бобурийлар 332 йил ҳукмронлик қилган мамлакат ҳудудига автомобилда ўтишга ва боболаримиз фаолиятини ўрғаниш, тадқиқотлар олиб боришга муваффақ бўлдик.

Жанггоҳ Патна ва Дехлида

Биз Бобур Мирзо ўзидан ўн баробар ортиқ аскар ва кучга, жанговар филларга эга бўлган Иброҳим Лўдийни енгиб, Ҳиндистонни қўлга киритган машҳур Панипат жанггоҳини (эндиликда у жой очик музейга айлантирилган эди) зиёрат қилар эканмиз, чегарадаги гина-кудуратларимиз, азобу изтиробларимиз унутилди, қалбимиз ифтихор туйгулари билан тўлди. Панипат ёдгорлиги кўрғонига кириш дарвозасининг икки ёнидаги девор-устунларда урду ва инглиз тилларида битилган куйидаги ёзув бор эди:

«Бу Панипат майдонида бўлган машҳур, муҳим жанглар ёдгорлигидир. Бу жанглар Ҳиндистон тарихида катта ўзгаришлар ясаган. 1-жанг Бобур ва

Иброҳим Лўдий ўртасида бўлиб ўтган. Бу жангда Бобур Иброҳим Лўдий устидан галаба қозониб, Ҳиндистонда мўғуллар империясига асос солди. 2-жангда 1556 йили Акбаршоҳ Байрамхон ёрдамида Одилхон Сурининг бош вазири Ҳейму устидан голиб чиққан.

1861 йили бўлиб ўтган учинчи жангда эса Аҳмадшоҳ Ал-Абдолий Саодатив ва Рав Пешво бошчилигидаги марахатларни енгади.

Ўтмиш ёдгорликларини сақлаш жамияти. Харияна».

Тарихий ҳақиқатнинг мардона эътирофи эди бу!

Ўша куни Дехлига етиб бориб, Ўзбекистоннинг Ҳиндистондаги консули Аҳмаджон Лукмонов билан учрашдик, унинг танишлари ёрдамида Дехлини бир айланиб, меҳмонхона топдик.

Эртасига Аҳмаджон Лукмонов етакчилигида Ҳиндистон Ташки ишлар вазирлигига кирдик. Самимий кутиб олишди. Ўзбекистон ва Ҳиндистоннинг дўстона алоқалари, Бобур ва бобурийлар, экспедициямизнинг мақсад ва йўналишлари ҳақида мулоқот бўлди. Кейин Дехли шаҳрида бобурийлар яратган Лаъл Қалъа, Ҳумоюншоҳ қабр-мақбарасини, Жоме мадраса-масжидини, ота-боболари туркистонлик бўлган машхур шоирлар Амир Хисрав Дехлавий, Мирзо Абдуқодир Бедил, Мирзо Ғолибларнинг қабр-мақбараларини, Ҳиндистоннинг улуғ фарзандлари Маҳатма Ганди, Жавоҳарлаъл Неру, Индира Ганди, Ражив Гандиларнинг жасадлари куйдирилган муқаддас жойларни зиёрат қилдик. Дорилфунун, кутубхоналарда, миллий давлат музейида бўлиб, Бобур ва бобурийлар ҳақидаги маълумотларни ўргандик, тўпладик. «Бобурнома», Бобур девони, бобурийлар фармонларининг қўлёзма нусхалари билан танишдик. Хуллас, Дехлида Бобур ва бобурийлар тўғрисида биз учун янгилик бўлган анча гаплар топдик.

Тўқимачилик, терини қайта ишлаш соҳаси билан

шуғулланадиган «Тапер» гуруҳи президентининг ўринбосари жаноб Матхур бизни меҳмон қилди. Мен уни Андижонда, Бобур номидаги Ип-газлама бирлашмасида кўрган эдим. Зокиржон ака билан анча кадрдон бўлиб қолишган экан. Икки буюк халқ вакилларининг самимий дўстона муносабатлари, ҳинд тадбиркорининг Зокиржон акага нисбатан ҳурмат ва эътиқоди шахсан менда катта таассурот қолдирди.

Дастурхон устида ҳинд ва ўзбек халқларининг азалий алоқалари ва бу риштанинг ҳозир, Ўзбекистон мустақилликка эришгач янада мустаҳкамланаётгани, ўзаро борди-келдиларнинг, жумладан, экспедиция-мизнинг икки мамлакатни бир-бирига яқинлаштиришдаги аҳамияти ҳақида гап борди.

Юксак маданиятли, одамохун жаноб Матхур жуда сўзамол ҳам эди.

– Ўзбекистонда бизга кўрсатилган юксак даражадаги иззат-икром, меҳр-оқибатни биз ўзимизнинг юртимизда ҳам кўрмаганмиз, – деди у. – Эҳтимол, бизнинг боболаримиз ҳам Бобур билан бирга Туркистондан келиб қолишгандир. Ахир, биз бир-биримизга ўхшаймиз-ку. Ўзбек халқи жуда дилкаш, меҳмондўст экан. Мен сизларнинг ажойиб юртингизда уч марта бўлиб, қалбимни ўша ёқда қолдириб келганман. Сизлар ҳам Ўзбекистонга қайтганларингизда, имоним комилки, юрагингизнинг бир бўлаги Ҳиндистонда қолиб кетганини ҳис қиласизлар. Сизларни мустақил бўлганингиз билан чин юракдан қутлайман. Ўзбекистон – келажаги порлоқ ўлка. Ва мен шундай ўлканинг ажойиб кишилари билан танишганимдан ўзимда йўқ хурсандман. Айниқса, Бобур номидаги халқаро жамғарма раиси, экспедициянгиз раҳбари жаноб Зокиржон Машрабовни жуда яхши кўриб қолдим. Мен Бирлашган Миллатлар Ташкилотида ўттиз йил ишлаб ҳам бундай одамни кўрмаганман, десам бўлади. Зокиржон соҳиб юраги тоза, олийжаноб инсон...

Дарвоке, бугунги зиёфат ҳам, шубҳасиз, Зокир-жон ака шарафига бўлаётган эди.

Раҳбаримиз ҳам жавоб сўзида ўзбек ва хинд халқларининг қадимий дўстлиги, умумий жиҳатлари, Бобур халқаро илмий экспедицияси дастуридаги асосий бандлардан бири, бу – икки халқ биродарлигини янада кучайтиришга хизмат қилишдан иборатлиги ҳақида гапириб, Матхур жанобларига юксак эътибор ва тўкин дастурхон учун экспедиция аъзолари, бутун андижонликлар – Бобур юртдошлари номидан миннатдорлик билдирди. Мана шундай учрашувлар, мулоқотлар катта муносабатларга дебеча бўлишлигини таъкидлади. «Жаноб Матхурнинг бизга ёзган дастурхони – хинд халқининг дастурхонидир», деди у.

Зиёфат охирида жаноб Матхур бизга чиройли гулдор коғозга ўралган ҳадя бераркан, «бунинг ичида бойлик йўқ, балки менинг қалбим бор», дея лутф қилди. Унинг қалби – эсдалик ликопчага ғоятда чиройли сурати туширилган, филбардош хинд халқининг тимсолига айланган фил эди.

Агра. Тожмаҳал. Калькутта

Аграда бобурийларга қароргоҳ бўлган Қизил қалъани, Искандар мавзеидаги Акбаршоҳ қабр-мақбарасини, бобурийларга дахлдор бошқа масканларни зиёрат қилдик. Ниҳоят, бобурий Шохжаҳоннинг шох «асари», севги ва садоқат рамзи Тожмаҳалга етиб бордик.

Дарвозадан киришимиз билан қаршимизда – сокин Жамна соҳилида чиндан-да мўъжизавий бир қосона, Шохжаҳон томонидан унинг ўзига ва барча бобурийларга қўйилган улкан, оппоқ, пурвикор бир мармар «хайкал» намоён бўлди.

– Мен «Юлдузли тунлар» романининг охирги саҳифаларини мана шу жойда йиглаб ўқиганман, – деди Зокиржон ака дарё билан ёндош мармар супани кўрсатиб. – Бобур бобомизга ҳурматим шундан кейин ортиб кетган...

Санъат асарининг олий намунаси бўлмиш бу муаззам ёдгорлик кўркидан, маҳобатидан хайратга тушиб, уни ҳузур ва ғурур билан томоша айлар эканмиз, мен машхур ҳинд ёзувчиси Кришан Чандрнинг Тожмаҳалга берган баҳосини яна бир бор эсладим ва уни ушбу китобимиз ўқувчиларига ҳам илингим келди: *«Тожмаҳалдай гўзал мўъжизани табиатнинг ўзи ярата олармикин... Гўё бутун Ҳиндистон халқининг меҳр-муҳаббати мужассам бўлгану ялтироқ оқ мармардан либос кийиб, мана шу заминда қад кўтарган. Назаримда Тожмаҳал бунёдга келгандан кейингина Ер юзининг ҳусни мукаммаллик касб этган...»*

Менинг наздимда, бир неча асрни қаритиб, ўзи ҳамон навқирон турган ушбу буюк ихтирога, беқиёс обидага энг мос ва қойилмақом қилиб берилган таъриф эди бу!

Машхур Жамна дарёсининг нариги соҳилидаги Бобур Мирзо ўзи яратган, Кобулдан ток олдириб келиб эктирган ва ҳаётининг сўнгги йилларини кечирган Оромбоғ бизни ғамгин табассум билан қарши олди. Гарчи боғ-қароргоҳ эндиликда кимсасиз, биргина боғбон ихтиёрида бўлса-да, ўша пайтларда бу жойнинг нақадар обод, гавжум ва файзли оромгоҳ бўлганлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Бобур Мирзо оила аъзолари билан яшаган уйнинг деворшифтларидан гўё унинг нафаси уфуриб тургандек эди. Ҳаммасидан ҳам оддийгина лойиҳали биноларнинг салкам беш юз йилдан бери сакланиб келаётганлигига аклимиз лолу хайрон эди.

Бобурийлар салтанатининг асосчиси вафот этганида, унинг мурдаси сарсон ёғига солиниб, қабр-мақбара шошилинич равишда қуриб битказилгунга

кадар мана шу собиқ саройнинг ертўласида сақланган экан...

Эгасиз, кимсасиз хоналарнинг мунғайиб туриши одамни дилгир қилиб юборарди.

Чобуржи боғидаги Бобуршоҳ дастлаб дафн этилган қабр-мақбара эса вайрона бўлиб ётарди. Унинг маймунлар йиғлайдиган ахволини кўриб, юракларимиз эзилди... Мен Зокиржон ака кўрсатмаси билан тўрт юз олтмиш уч йилдан буён соҳибига аза тутиб ва зилзилаю шамол-бўронларга дош бериб келаётган сағана деворлари остидан, Бобур Мирзо дафн этилган жойдаги майин тупрокдан олиб, халтачага жойладим.

– Буни ҳам Бобур боғидаги рамзий қабр-мақбарага кўямиз, – деди раҳбар. – Ахир азиз ҳамюртимизнинг танаси бир неча йил мана шу тупрок остида ётган-ку.

Ҳинд тарихчиларининг айтишича, ҳазрат подшоҳ жасадини унинг афғонистонлик хотини Биби Муборика Кобулга олиб кетган экан. Чунки Бобур Мирзонинг ўзи йигирма йиллар давомида қалбига яқин бўлиб қолган ана шу шаҳардаги ўзи барпо қилган бокқа кўйишларини васият қилган, бироқ ўша пайтда сиёсий вазият ва бошқа сабаблар боис марҳумнинг сўнгги истагини рўёбга чиқариш имкони бўлмаган эди.

* * *

Аградан 1225 чақиримли Калькуттага жўнадик. Йўл-йўлакай «Бобурнома»да тилга олинган Лакнав шаҳридаги ҳайвонот боғи ва ундаги бой тарих музейини томоша қилдик, Лакнав университетида бўлдик.

Ганг дарёсидан, Патна, Султонпур, Банорас шаҳарлари ва кўп кишлоқлардан ўтиб, уч кун деганда Калькуттага кириб бордик (йўллар тор, қатнов тигизлигидан тез юришнинг иложи йўқ эди).

Калькутта университети тарих куллиётининг ислом тарихи ва маданияти бўлими профессор-муаллимлари билан учрашдик. Бобурийлар даврининг

Ҳиндистон тарихи ўқув фанидан ниҳоятда қисқа ўрин олганлигига таажжубимизни изҳор этган эдик, мез-бонлар ихтиёр бизда эмас, дегандай елка қисишди. Ўқинчимиз ичимизда қолди. Ахир Ҳиндистонни майда-майда рожаликлардан яхлит бир империяга айлан-тирган Бобур ва бобурийлар-ку! Ахир бу даврни фарб тарихчилари товуснинг тожига қиёс этишади-ку!

Ҳарқалай, ҳиндистонликларнинг Ўзбекистонга қизиқиши, ватанимиз борасидаги билим ва тушунчалари даражаси бизни анча ранжитди.

Шунинг учун ҳам профессор Банежининг «Сизларни экспедиция ташкил этишга нима мажбур қилди?» деган саволига (саволнинг ўзи ҳам илмоқлирок, оҳанги нохушроқ эди) раҳбаримиз жуда ўринли жавоб берди.

– Биринчидан, – деди у, – Ҳиндистонда шунча ҳукмронлик қилиб, кўплаб тарихий ёдгорликлар қолдирган ва ҳинд тарихида зўр ижобий ўзгаришлар қилган бобурийларнинг асли-насли андижонлик, ўзбекистонлик, яъни бизнинг боболаримиз эканлигини бошқа халқларга, шу жумладан, ҳиндистонликларга ҳам англатиб қўйиш. Иккинчидан, билмайдиганларга Бобуршоҳнинг мўғул эмас, ўзбеклигини уқтириш, учинчидан, мустақил Ўзбекистон давлатини танитишга ўз йўлимиз билан, ўз касбимиз воситасида баҳоли қудрат ҳисса қўшиш, мамлакатимиз истиқлолини хорижий ўлкалар аҳолисига англатиш каби эзгу мақсадларда ташкил этилди экспедициямиз...

* * *

Инглизлар томонидан Дехлидаги Қизил қалъа ва бошқа обидаларнинг полу йўлакларидан, ҳовли саҳнларидан кўчириб келинган мармарлардан барпо этилган, қиролича Викториа номидаги маҳобатли мозийгоҳда Бобур Мирзонинг холаваччаси Муҳаммад Ҳайдар Мирзонинг «Тарихи Рашидий», Абу Фазл

нинг «Акбарнома»си, шунингдек, Шайх Саъдий, Амир Хисрав Дехлавий ва бошқа улуғ алломалар асарларининг қўлёзмалари мавжуд эди. Йигирма тўрт киши акс эттирилган бир сурат шарҳида «Мўғул императорлари» дейилган, энг юкорида Бобур подшоҳ турарди. Бу бебаҳо сурат 1904 йили Б.С. Моҳитоб исмли рассом томонидан ишланган экан.

Музей бойликлари ичида Аврангзеб-Оламгирнинг Бенгалия навобига совға қилган қиличи ҳам бор эди.

«Ҳиндистон музейи»да эса Жаҳонгир, Шохжаҳон, Аврангзеб, Шох Аълам-2, Баҳодиршоҳлар даврида зарб этилган тангалар, пуллар эътиборимизни тортди.

Биз 28 кун давомида бепоён ва табиати фусункор ҳинд диёрининг бир қанча шаҳар ва қишлоқларида бўлдик. Зокиржон ака ҳамма ерда, ҳар доим Бобур Мирзо ва унинг авлодларига дахлдор жойлар, обидалар, музейларни яхшилаб ўрганишимиз зарур деб, таъкидлаб, тайинлаб турарди. Олимлар билан учрашиш, бобурий ҳукмдорларга оид ҳужжатлар, ашёлар, қўлёзмалар, суратларни синчиклаб кўздан кечириш учун бир масканга, керак бўлса, икки-уч марта борардик.

Раҳбар сафар йўналиши ва дастурини тузишда Ҳиндистонни ва бобурийлар фаолиятини дуруст ўрганган олимлар, адиблар, Ҳиндистоннинг Ўзбекистондаги элчиси ва бошқа соҳа кишилари билан кўп фикрлашган, улардан йўл-йўрик, маслаҳатлар олган эди. Шунинг учун харитага қараб йўл юрар эканмиз, у галдаги борадиган шаҳримизнинг қаерларида бўлишимиз, кимлар билан учрашиш зарурлигини олдиндан эслатиб қўярди. Агра, Патна, Канпур, Калькутта, Пури шаҳарларидан ўтиб, Ҳайдарободга яқинлашганимизда кимдир «И-е, Аврангободдан ўтиб кетибмиз-ку», деб қолди. Зокиржон ака ўтирган жойида сапчиб тушди.

– Йўғ-э? Унда қайтамиз, – деди у ҳеч иккиланмай.

– Анча узоқда қолиб кетибди.

– Неча кунлик йўл бўлса ҳам қайтамиз. Ахир у ерда бобурийларнинг олтинчи авлоди, улуғ шоира Зебуннисоннинг отаси Аврангзеб ётибди-ку. Уни зиёрат қилмасдан қандай кетамиз?..

Ҳайдаробод. Бобур авлодлари

Сафаримиз давомида энг қимматли бойликни Ҳайдаробод шаҳридан топдик. Тўғрироғи, толеимиз чопиб, давлатнинг ўзи бизни топди...

Менинг назаримда, дунёдаги энг бой музейлардан бири бўлган Салор Жанг мозийгоҳининг бўлимлари ниҳоятда кўп, улардан бири бобурийлар ҳаёти ва фаолиятига бағишланган экан. «Бобурнинг «Бобурнома»ни ёзаётган чоғлари» деб номланган сурат, Акбаршоҳ ҳаётидан лавҳалар, Шохжаҳон, Аврангзеб, Акбар II, Баҳодиршоҳ расмларини мусаввирлик санъатининг юксак намуналари дейиш мумкин эди.

Кашмир бўлимига Акбаршоҳ, Жаҳонгир, Шохжаҳон, Нуржаҳон, Мумтозбегимларнинг анча катта, кўркем суратлари файз ва салобат бағишлаб турарди.

Мен мана шу ноёб ва биз учун ниҳоятда қимматли, кадрли бўлган расмларнинг лоақал фотонусхалари шу пайтгача Ўзбекистонга етиб бормаганмикин, дея ажабландим ва ачиндим.

Профессор Раҳматуллоҳ Алихон бошқараётган Шарқ қўлёзмалари бўлимида эса янада ноёб, янада қимматли жавоҳиротлар – Бобур девони, «Бобурнома» қўлёзмаларини кўришга мушарраф бўлдик.

Меҳмонхонага қайтиб, йўлакка киришимиз билан фойедаги телефон жиринглаб қолди. Эшик оғаси сизларни сўраяпти, деб, гўшакни Аҳмаджонга тутди. Аҳмаджон номаълум йўқловчилар билан ҳинд тилида гаплашаркан, юз-кўзларига ҳайрат ва қувонч балқиб:

– Зокиржон ака, «Бобур авлодларимиз, сизлар билан кўришмоқчимиз», дейишяпти, – деди.

– Келишсин, айтинг, ё манзилини беришсин, ўзимиз борамиз, – деди раҳбаримиз шоша-пиша.

Биз шу ерга суҳбат учун жой тайёрлаб, бобурийлармиз деган мўтабар зотларнинг ташрифини сабрсизлик билан кута бошладик. Худди хазина топиб олгандай ўзимизда йўқ шод эдик. Ҳа, агар улар ҳақиқий бобурийлар бўлишса, биз учун чиндан ҳам беназир давлат эмасми? Ахир, сафардан кўзда тутилган мақсадларимиздан бири ҳам Бобур авлодларини излаш эди-ку. Шу пайтгача бу буюк ва машҳур сулоланинг ҳозирда барҳаёт вакиллари ҳақида тайинли бир гап, маълумот йўқ-ку. Ақл бовар қилмайдиган ҳол – 330 йилдан зиёд сурункасига ҳукмронлик қилган подшолардан бирон-бир насл бизгача етиб келмаган бўлса!

Келишилган вақтда – кеч саккизларда ўрта ёшлардаги икки киши кириб келди. Бири котма ва бўйчан, иккинчиси чорпахил, оксоқрок эди. Бизни дарров танишди. Улар ака-ука Зиёвуддин ва Масихуддин Тусийлар экан...

Бу бахтли учрашув тафсилотлари ҳамсафарларим ва каминанинг бошқа хотираларида ҳам баён қилингани учун бу ерда батафсил тўхталишни лозим кўрмадим. Хуллас, Тусийларнинг айтишича, улар сўнгги бобурий подшо Баҳодиршоҳ II – Зафарга бориб тақалишар экан. Яъни, инглизлар Баҳодиршоҳни Бирмага сургун қилиб, унинг Ҳиндистонда қолган авлодини кириб ташлаш ҳақида фармон беришганида, Баҳодиршоҳнинг тўнғич хотини Ишрат Маҳалдан туғилган тўнғич ўғли Мирзо Қуёшни (кейинчалик у Қурайш бўлиб ўзгариб кетган) яқин одамлари яшириб қолишган экан. Зиёвуддин ва Масихуддин унинг эвараси бўлиб, оналари Лайло Уммахон Ҳайдарободдаги «Мўғуллар (*Бобурийлар* – Қ.К.) жамияти»нинг раиси экан. Уларнинг ғарб олим-

ларининг хато атамасидан келиб чиқиб, ўзларини ҳалигача «мўғул» деб билишлари бизга жуда эриш туюлди. Янги танишларимизнинг Осмонгар мавзеидаги уйларида меҳмон бўлганимизда уларнинг буюк аждодлари мўғул эмас, ўзбек, у пайтларда турк дейилганини қайта-қайта таъкидлаб тушунтирдик. (Кириш эшиклари тепасига ҳам инглиз тилида «Мўғул хонадони» деб ёзиб қўйилган эди.)

Лекин биз учун энг муҳими, бобурийлар авлодининг топилиши эди! Ҳар қандай илмий тадқиқотдан қимматлироқ аҳамият касб этадиган бу воқеа, эндиликда Ўзбекистон билан Ҳиндистон ўртасидаги борди-келдилар, дўстлик алоқаларининг янада кучайишига хизмат қилиши шубҳасиз!

Шундан кейин биз Аврангободда бўлдик. Сатвари тепалигида, Хўжа Зайниддин Чештий қабри билан ёнма-ён Аврангзеб Оламгир қабр-мақбарасини, унинг фарзанди, шаҳзода Аъзамшоҳ томонидан бунёд этилган муаззам мақбарани (Ҳиндистонда уни «Иккинчи Тожмаҳал» дейишаркан) зиёрат қилдик, худди шу шаҳарда журналистлар билан учрашдик. Мулоқот тафсилотлари шу куннинг эртасигаёқ «Аврангобод таймс» газетасида «*Тарихий кашфиёт: шаҳаншоҳ Бобур андижонлик, ўзбек экан*» деган сарлавҳа билан босилиб чиқди. Мақолада, шунингдек, мамлакатимиз мустақиллигининг шарофати билан юзага келган экспедициямиз фаолияти, унинг мақсад ва вазифалари ҳам анча кенг ёритилган эди.

Мисли кўрилмаган ғаройиб тасодифларни қарангки, Жайпур шаҳрига сафаримиз ҳинд телевидениеси Ҳиндистон тарихи ҳақидаги кўп қисмли видеофильмнинг Акбаршоҳга бағишланган қисмини намойиш этаётган кунларга тўғри келди! Фильмда ҳинд халқининг Бобур Мирзонинг невараси Акбаршоҳга бўлган меҳр-муҳаббати жуда ёрқин ифодаланган эди. Қалбимиз қанчалар фахр ва ғурур ҳисларига тўлганлигини тасвирлашга қалам ожиз.

Бу фавкулудда ҳолатлар чиндан ҳам бизга омад кулаётганидан далолат эди-ёв!

Мўлтон шахрида, Баҳовуддин Закариё номидаги университетда эса ажойиб бобуршунос олим, доктор Ошиқ Муҳаммадхон Дурроний билан бўлган суҳбатимиз ниҳоятда қизгин ўтди. Дурроний соҳиб Ҳиндистон тарихини, хусусан, бобурийлар даврини хийла чуқур биларкан. Гапга чечангина муҳтарам домла завқ-шавқ билан сўзларкан, бобурийлар фаолиятига юксак баҳо берди, уларнинг тақдирига ачинди.

– Ғурбат бобурийларни емирди, – дейди олим бошини сарак-сарак қилиб. – Ғурбатга лаънатлар бўлсин – бир авлоднинг бошига етди...

Хулоса қилиб айтиш керакки, сафардан 54 кунда, жуда бой таассуротлар билан қайтдик. Раҳбаримизнинг жўшқинлиги, дадиллиги боис, рухсат этилмаган жойларда ҳам бобурийларга дахлдор обидалар ва бошқа манбаларни фото, телетасвирларга туширишга муваффақ бўлдик, жуда кўп нодир китоблар, суратлар ва ноёб ашёлар, ҳужжатларни қўлга киритдик. Қайси шаҳарга борсак, Зокиржон ака, энг аввало, китоб дўконларини суриштирарди. Бобур ва бобурийлар ҳақида бирон-бир китоб ё ўзга бир ҳужжат топилиб қолса, чеҳраси қанчалик ёришиб кетганини кўрсангиз эди... Машҳад шахрида (қайтишда яна Эрон билан юрган эдик) деярли ярим кун кўчама-кўча китоб дўконларини айландик. «Бобурнома»нинг таржимони, инглиз олими Вильям Эрскиннинг «Эрон ва Бобур» асарини сотиб олганимизда раҳбар ниҳоятда суюнди ва... куюниб кетди:

– Мана бу китобнинг гўзаллигини, ҳажмини кўринглар – қирқ босма табок! Еттинчи марта нашр қилиниши экан. Китоб эмас, дурдона бу! Бобур Эронда бор-йўғи бир неча ой турган бўлса керак. Андижонда йигирма, Хуросонда йигирма йилдан ортик яшаган, сарсону саргардон кезган. Қани ўша давр

хакида китоб? Униям бизга инглиз ё француз бобур-шунослари ёзиб беришлари керакмикин?

Ачинарлиси шуки, мазкур тадқиқот Эронда қайта-қайта чоп этилиб, Бобур Мирзо номи кўкка кўтарилаётган маҳалларда у буюк зот Ўзбекистонда маломат тошлари остида эзилиб ётарди.

Бирон ишга астойдил бел боғлайдиган, эзгулик-ни ёқлаб қуядиган, жони ачийдиган, ёниб яшайдиган фидойи одамнинг бор яхши фазилатларини жамлаб, халқ «жонкуяр» деб атайди. Зокиржон ака ишбилармон, жонкуяр раҳбаргина эмас, жуда камтар ва оддий фуқаро, дилкаш ҳамсафар, самимий улфат ҳамдир. Ҳиндистон сафари даврида унинг машинани шиддат билан, аммо текис ҳайдашини кўрган, ўз қўли билан пиширган ниҳоятда мазали палов, шўрва ва бошқа таомларини татиган одамнинг унга ҳаваси келиши турган гап. Пурида, «Муҳаббат эҳроми»дан қайтиб келаётиб, Бенгал кўрфазининг шовкини эшитилиб турган маҳалла хонадонларидан бирида еган, у киши дамлаган паловимизнинг таъми ҳали-ҳали оғзимда...

Эрондан Туркменистон худудига ўтганимиздан кейин Зокиржон ака ҳайдовчини тезроқ ва тўхтамай юришга кистай бошлади. Зарур бўлганда кечалари тунамай йўл босдик. Сабаб она юрт соғинчигина эмас, Бобур Мирзонинг 510 йиллик тўйига тайёргарлик, унинг Андижон шаҳрига кўйишга мўлжалланган иккита ҳайкалини яратиш, Бобур миллий боғида амалга оширилаётган катта кўламдаги қурилишлар, бошқа йирик-йирик тадбирлар Зокиржон Машрабовга мушток эди.

Ташвишли ва хуррам кунлар

Сафардан қайтишимиз билан Зокиржон ака ишлар гирдобига шўнғиб кетди. Унинг ташкилотчилигида яна Бобур боғига вилоят ва Андижон шаҳар ҳокимликлари вакиллари, уламолар, адабиётчи-зиё-

лилар таклиф этилди. Рамзий қабрга, Кобулдан келтирилган тупрок ёнига Оромбоғдаги Бобур жасади сарсон ёғида уч ой сақланган ертўладан ва у илк бор дафн этилган Чобуржи боғидаги дахма остидан олинган тупрок ҳам кўйилди.

Боғишамолда бошланган ёдгорлик мажмуаси – Арк дарвозаси, «Бобур ва жаҳон маданияти» мוזийгоҳи, Бобур Мирзо рамзий қабри, мўъжазгина масжид-намозгоҳ қурилиши ва бу иншоотлар атрофини ободонлаштириш ишлари жадал тус олди. Юбилей комиссияси ҳар куни мутасадди ва ҳомий корхоналар, ташкилотлар иштирокида йиғилиш ўтказарди. Зокиржон Машрабов гўё ана шу комплекснинг эгаси, буюртмачиси сифатида уюштирувчи ва жон куйдирувчи, айна вақтда, Тошкентда яратилаётган Бобур ҳайкалларига ҳам масъул эди.

Шунингдек, экспедициямиз сафари асосида кинооператор Тўлқин Рўзиев билан ҳамкорликда ҳужжатли-оммабоп фильм ишлаш ҳам режалаштирилганди.

Хуллас, Зокиржон ака иккимиз Тошкентга қатнай бошладик. Ҳафта бошида бир ярим кун Андижонда идоравий ишларимизни адо этамиз-да, сешанба куни тушдан кейин раҳбарнинг хизмат машинасида жўнаймиз. Қадрдон «Лабзак» меҳмонхонасида битта хона бизга мунтазир бўлиб туради. Жойлашибок танишларга қўнғирок қиламиз. Алламаҳал бўлишига қарамай, меҳмонхонадан бир неча юз қадам наридаги кўп қаватли уйда яшовчи ҳамсафаримиз Тўлқин ака етиб келади. Эрта куни қилинажак ишларни режалаштирамиз.

Азонда яна Тўлқин ака, қовун ё бирон хил мева кўтариб Қодир ҳайкал (Қодиржон ака Салоҳиддинов) ёки Равшанбек кириб келади. Улар – Андижонда қад кўтаражак Бобур ҳайкалларининг муаллифлари.

Ҳайкалтарошларимиз ўз ишларининг бориши ва камчиликлар, муаммолар ҳақида Зокиржон ака-

га ахборот беришади. Биринчи каватдаги ошхонада наридани бери нонушта қилгач, раҳбар билан ҳайкал-тарошлар бир томонга, биз Тўлқин ака билан кино-студияга қараб кетамиз.

Студияда бизни «Достон» ижодий бирлашмасининг бош режиссёри (фильмимизнинг ҳам режиссёри) Даврон Салимов, режиссёр Шухрат Курбонбоевлар кутишаётган бўлади.

Сафарга жўнашдан олдин студия бир қисмли (яъни 10 дақиқали) фильм ишлашни режалаштирган. Тўлқин ака олиб келган тасвирлар эса 18 кути, яъни 2 соату 40 дақиқага, демак, 18 қисмга етарди. Даврон Салимов: «Йўқ, буни камида уч қисмли фильм қилиш керак, мен катталардан рухсат оламан», деб бизни бемалол ишлашга даъват этади.

Шухрат Курбонбоев Тўлқин ака тасвирлари асосида «Бобур саломи» номли икки қисмдан иборат яна бир ҳужжатли фильм ишлаётганди. У мендан фильм сценарийсини ёзиб беришимни илтимос қилди.

Меҳмонхонага қайтгач, мен «Бобурийлар изидан» деган видеофильмимизга сценарий ёзишга ўтираман. Бир дунё муаммоларни битириб келган Зокиржон ака сценарийга оид фикр ва маслаҳатларини беради-да, яна кундузги ишларининг чалаларини телефон орқали давом эттиради... Шунда соддалик, самимийликнинг ажойиб тимсоли бўлмиш Тўлқин ака ўзигагина хос, болаларча бегубор табассум билан кириб келарди-да, «Ие, Тошкентга фақат ишлагани келганмисизлар», деб унамаганимизга кўнмай, уйига, кечки овқатга бошлаб чиқиб кетарди. Зокиржон ака кўпинча истиҳола билан: «Менинг қорним тўқ, фалон-фалон кишиларга кўнғирок қилишим керак, сизлар сафардаги кадрдон улфатсизлар, бир мазза қилиб отамлашинглар», деб менга ижозат бериб, ўзи қоларди.

Тўлқин аканинг хотини Гулчехрахон хоразмлик бўлиб, жуда меҳмонсевар, пазанда жувон эди. У пи-

ширган мазали таомлардан сўнг Тўлқин ака билан алламаҳалгача сафардаги кунларимизни эслашиб ўтирамыз. Раҳбар айтгандай, биз экспедиция давомида у билан чиндан ҳам жуда яқин бўлиб кетувдик. Фёлимиз, гапимиз мос келиб қолувди. У мендан етти-саккиз ёш катта, лекин ёшимиздаги бу фарқ иккаламиз учун ҳам аҳамиятсиз, чунки у жуда кичик кўнгил эди. Ҳа, раҳматли ниҳоятда юмшоқ табиатли, одамшаванда, суҳбати ёқимли инсон эди. Ичакузди латифалари билан ҳамроҳини сира зериктирмасди. Биз у билан дўст бўлиб улгурмагандик, аммо назаримда у умуман яқинлари, ҳатто бегоналарга ҳам ғамхўр, меҳрибон эди, дўсти учун эса жонини ҳам аямайдигандай туюларди. Худбинлик, инжиклик, бетгачопарлик каби хусусиятлар унинг табиатига мутлақо ёт эди. Қисқаси, «яхши одам» деган таъриф унинг фазилатларини ифодалашга ожизлик қиларди, у ўта яхши инсон эди, унинг яхшилиги юкумчил эди, беихтиёр унга ўхшаб яхши одам бўлгингиз келиб кетарди. Фақат, аксарият эркакларга хос айрим камчиликлардан холи эмас: майни хуш кўрар, кўп чекарди. Биз у билан сафар чоғида деярли доим бирга эдик – автобусда ёнма-ён ўтирардик, ўша ўринда бир-биримизни кистаб, навбатлашиб мизғирдик, меҳмонхоналарда ҳамхона бўлардик, бир-биримизга илтифотимиз кучли ва самимий эди. Сафардан қайтганимиздан кейин ҳам мен Тошкентга борганимда бир-биримизни кўрсак, ҳар қандай ҳолатда ҳам сидқидилдан хурсанд бўлиб, чехраларимиз ёришиб кетарди. У жудаям хушчакчак, хушҳол инсон эди. Бу сифати ҳам юкувчан эди: шодон кайфияти бир зумда ҳамсуҳбатига ҳам ўтарди. У билан улфатчилик қилиб, хангомалашиб тўймасдик... Мана шундай улуғ ва азиз, ўрнини ҳеч ким босолмайдиган инсоннинг энди бу ёруғ оламда йўқлиги, унинг доим кулимсираб турадиган буғдой ранг, истарали чехрасини соғинганимизда, дилкаш суҳбатларини кўмсаганимизда

тополмаслигинг алам қилади, яхшиликнинг, яхши одамнинг умри қисқалиги алам қилади... Мана, ҳозир шу сатрларни битяпману киприкларимга ёш қалкиб чиқаётганини сезиб турибман...

Ўша кунлари биз ана шу инсон билан ҳамкор, ҳамфикр эдик. Мен унинг тасвирлари асосида Бобур ва экспедиция сафари мазуида уч қисмли ҳужжатли оммабоп фильмга матн ёзмоқда эдим. Тўлқин акаларникидаги ўзаро мулоқот асносида мана шу ишларимизни ҳам муҳокама қилиб, кенгашиб олардик.

Эртасига эрталаб Зокиржон ака Ғазалкентга жўнайди – ҳайкаллар остига қўйиладиган шохсупа тошларини ана шу шаҳарда кесиб тарашлаб беришаркан. Раҳбар у ёқдан Тошкентга қайтиб келади-да, Равшанбек Бобурнинг суворий ҳайкалини ишлаётган жойга – Октепадаги маҳсус корхонага ўтади, ундан Қодир ҳайкалнинг ёнига... Орада киностудияга келиб, биздан ҳам хабар олади, ишнинг бориши билан кизикади.

Шанба куни тушдан сўнг юртга қайтамиз. Андижонга тун ярмида кириб келамиз. Сешанба куни пешинларда яна пойтахт сари йўлга чиқамиз.

Шу тариқа Тошкентга икки ойдан ортиқ қатнадик. Ниҳоят, ноябрнинг охирида (1993 йили) бир жуфт ҳайкалнинг гипсдаги ҳолати, шунингдек, икки фильм тайёр бўлди. Зокиржон Машрабовнинг саъй-ҳаракати билан ҳайкаллар Тошкентдан катта юк машиналарида Андижонга олиб келинди ва шаҳарнинг Сойгузар мавзеидаги бир вақтлар донг таратган Машина заводида гипсдан бронзага олинди – бундай тажриба Андижонда илк бор амалга оширилди ва жуда муваффақиятли чикди.

Бу ерда шоир таваллудининг 510 йиллигига ҳозирлик қизиб кетган эди. Вилоят ва шаҳар раҳбарияти, корхоналар, ташкилотлар, муассасалар, адабий жамоатчилик, Андижон аҳлининг бутун фикри-зикри яқинлашаётган тантаналарда эди.

Анжуман 17 декабрь, жума куни очилди. Ҳаво анча совуқ, ҳаркалай, киш хукм сурарди. Тошкентдан республикамизнинг таникли шоир ва ёзувчилари, санъаткорлар, фан ва маданият арбоблари буюк бобомизнинг кутлуг тўйида қатнашиш учун ташриф буюрдилар. Улар орасида Ўзбекистон халқ ёзувчилари ва шоирлари Саид Аҳмад, Пиримқул Қодиров, Шукрулло, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Мухаммад Али, Ҳалима Худойбердиева, Ўзбекистон Фанлар Академиясининг мухбир аъзоси Сабоҳат Азимжонова, профессор Фозила Сулаймонова, шоирлар Эйтибор Охунова, Ҳамроқул Ризо, Мухаммад Юсуф, Мирзо Кенжабек ва бошқа ижодкорлар, олимлар бор эди.

Бобурхонлик кечалари институтлар, корхоналар, меҳнат жамоаларида кўтаринки руҳда ўтди. Асосий маросимлар эртасига – 18 декабрь куни бошланди. Андижон узоқ-яқин юртлардан қадам ранжида қилган азиз меҳмонларни кутиб олди. Ўзбекистон ҳукуматининг раҳбар-ходимлари, Ҳиндистоннинг Ўзбекистондаги элчиси Делип Мехта, шунингдек, олис Ҳайдаробод шаҳридан экспедиция аъзолари томонидан илк бор топилган бобурий зурриёдлар – Зиёвуддин, Масихуддин ва Шажоуддин Тусийлар Президент девонининг масъул ходими Хайриддин Султонов ҳамроҳлигида етиб келишди.

Андижоннинг маркази – Бобур майдонида шаҳаншоҳ ва шоирнинг суворий ҳайкали (муаллифлар: ҳайкалтарош Равшанбек Миртожиев ва меъмор Собиржон Одиллов) очилиш маросими бўлди. Сўнг издиҳом аҳли Бобур боғи (собик Боғишамол)га йўл олди. Дарвоқе, анжуманда республикамизнинг барча вилоятларидан таклиф этилган меҳмонлар ҳам иштирок этмокда эди.

Бобур боғининг Арк дарвозаси, буюк юртдошимизнинг бутун қадди-басти, шоирона кайфияти ифодаланган ҳайкали (ҳайкалтарош Қодир Салоҳид-

динов), «Бобур ва жаҳон маданияти» мозийгоҳлари тантанали суратда очилди. Бобур рамзий қабри ёнида Қуръон тиловат қилинди. Қўшиқ мухлислари билан тўла ёзги концерт майдонида эса Бобур ғазалларига басталанган ашулалар янграр ва олис-олисларга таралди...

Шу куни вилоятимизда яна бир тарихий, унутилмас воқеа содир бўлди. Хонобод сув омборида Андижон шаҳрига олиб келинаётган улкан ичимлик сув қувури тантанали вазиятда ишга туширилди.

Анжуман бир неча кун давом этди ва назаримда байрам шодиёналари Самарқанд ва Ҳиротда, Кобул ва Лоҳурда, Деҳли ва Аграда ҳам акс-садо бериб тургандек эди...

Бирни кўриб шукр қил...

Шундай қилиб, Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 510 йиллиги мамлакат миқёсида кенг нишонланди, Андижондаги маросимлар ҳалқ сайлига айланиб кетди. Бобур номини абадийлаштириш борасидаги режалар амалга ошди: 300 гектарлик ерда Бобур маданият ва истироҳат боғи барпо қилинди, боғда ҳайкал, мозийгоҳу рамзий қабр бўй кўрсатди. Шаҳарнинг марказий майдони суворий Бобур сиймоси билан кўркланди.

Хуллас, армонлар ушалди. Энди Зокиржон ака ғурурланиб, хотиржам тортмоғи, ўз юмушлари билан андармон бўлиб, умрининг қолган қисмини роҳат-фароғатда ўтказмоғи мумкин эди. Лекин улуғ режаларсиз яшолмайдиган бу одам умр мазмунини мудом яхши амаллар, хайрли ишлар сари талпинишда, интилишда деб билади. Қолаверса, ҳали Бобур Мирзо ҳаёти, фаолияти билан боғлиқ ишлар, ечилмаган муаммолар кўп эди...

Зокиржон ака эса аллақачон бобуршунос олим, жиддий тадқиқотчи сифатида кўзга ташлана бошла-

ган эди. Президентимиз фармониға биноан ана шу хизматлари учун берилган «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими» деган унвон эса унга маънавий ва маърифат борасида яна янги, масъулиятли вазифалар юклади.

Кўз олдидан ҳазрат Навоийнинг қаровсиз, ғариб дахмасию султон Ҳусайн Бойқаро мақбарасидан қолган қора сағана тоши нари кетмас, хаёлидан уларни таъмирлаш керак, деган фикр аримасди. Афғонистонда эса вазият ҳамон қалтис, ҳали-вери яхшиланадиганга ўшамасди. Уруш кимларнингдир тирикчилик манбаига айланган бу заминда тинчлик ўрнатиладиган кунларнинг нишонаси кўринмасди.

Зокиржон ака дам-бадам мамлакатимиз Президенти Ислоҳ Каримов билан мулоқотни эсларди. 1994 йил 4 октябрда Андижонга ташриф буюрган Юртбошимиз Бобур боғини зиёрат қилиб, андижонликлардан, жумладан, Бобур номли халқаро илмий экспедиция фаолиятидан мамнунлигини изҳор этган эди.

Шунда Зокиржон ака Ҳирот шаҳридаги хароба Мусалло майдони ва унинг атрофида кўрган нохуш манзаралар ҳақида гапириб берган, мамлакатимиз раҳбари Алишер Навоий қабр-дахмаси ҳолатини муфассал ўрганиб, уни қайта тиклаш бўйича республика ҳукуматиға тегишли таклиф киритишни тавсия этган эди. Бу кўрсатма Зокиржон акаға янада куч-ғайрат, қанот бағишлади. Келаси йил ёзда экспедициянинг меъмор, муаррих, муҳандис, геолог ва геодезчилардан иборат янги таркибини тузиб, тагин йўлга чиқди.

Алқисса, кейинги икки сафар давомида экспедиция аъзолари кўп заҳматлар эвазига, хоки тупроқлари чет элларда қолиб кетган бир қанча улуғ сиймоларимиз қабрларининг аҳволи билан танишиб қайтишга мушарраф бўлдилар. Ҳар галгидек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур номи билан боғлиқ қадамжолар, обидалар илмий жиҳатдан ўрганилди.

Хитой Халқ Республикасида бўлган чоғларида

уйғур биродарларнинг ёрдами билан Офокхўжа, Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Зокиржон Фуркатнинг мангулик оромгоҳларини зиёрат қилдилар. Халқларимиз маданияти, маънавияти ривожига бекиёс ҳисса қўшган бу мухтарам алломаларнинг хотираси эъзозланаётгани, уларнинг мухташам макбаралари кўз қорачиғидек асралаётганидан мамнун бўлдилар. Бироқ бошқа жойларда кўнгилларига ранжу озор ҳам етди.

Гарчи бошқа давлатлар худудида бўлса ҳам, ақалли Беруний каби алломаларимизнинг қабрларига бефарқ бўлмаслигимиз керак. Бизнинг тарих олдидаги, буюк миллатдошларимизнинг ёркин хотираси олдидаги фарзандлик, ворислик бурчимиз уларнинг номларини, муборак хокларини эъзозлаб-ардоклашни тақозо этади – бу Зокиржон аканинг хулосаси ва шиори эди.

Хуллас, Ҳиротга бориб, маҳаллий ҳукумат билан келишган ҳолда ярим вайронага айланган Навоий дафнгоҳи ва унинг атрофидаги ўн гектар майдоннинг топосъёмкасини, геологик ва сейсмологик ҳолатини аниқлаб, муҳандислик-кидирув ишларини тугатиб қайтишди. Мутахассис-лойихачилар улуғ мутафаккир макбарасининг макетини яратишга киришдилар. Бу борада ўрганиш, андоза олиш учун Зокиржон ака ўз ёнига меъмор Муҳаммаджон Мирзаев ва муҳандис Раҳмонжон Азимовни олиб, Туркистонга жўнади. У ерда Аҳмад Яссавий макбарасида олиб борилаётган таъмирлаш ишлари билан яқиндан танишиб келди.

Бу на жавохирким...

«Ҳар гал Ҳиндистон тупрогига қадам кўйганимда юрагимда ҳаяжон, руҳимда энгиллик пайдо бўлади. Бу қадим диёр тарих ҳақиқатларидан сўзловчи бинолари, дарахтлари, қушлари тимсолида бир замонлар тақдир тақозоси билан бу юртга келиб қолган аجدодларимнинг руҳлари интиқлик билан кутиб олаётгандек бўлади...»

Зокиржон МАШРАБОВ,
(«Халқ сўзи», 1996 йил, 7 февраль)

1995 йил киш фаслида Зокиржон ака Ҳиндистонга экспедиция таркибида эмас, делегация сафида болади, лекин жуда қимматли бир янгиликни кўлга киритади. «Марказий Осиё ва Ҳиндистон маданий алоқалари» мавзуга бағишланган халқаро анжуманга Россия, Хитой, Мўғулистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркманистон каби давлатларнинг таниқли тарихчилари, маданият арбоблари каторида Ўзбекистондан ҳам бир неча вакил, жумладан, Зокиржон Машрабов ҳам таклиф этилган эди. Бобур халқаро жамғармаси раҳбарига эса анжуман баҳонаю дийдор ғанимат эди. Экспедиция билан борганда ота-боболари асли туркистонлик бўлган машҳури жаҳон Мирзо Абдуқодир Бедил, Амир Хисрав Дехлавийларнинг Эски Дехлининг турли мавзеларида мунғайиб ётган қабр-мақбараларини шошилинчда кўрган эди. Анжуман кунларида фурсат топиб, уларни бафуржа зиёрат қиларкан, дилидан бу улуғ инсонларнинг мазорларини қандай қилиб таъмирлаш мумкин, деган ўй кечди.

Ватандошларимизнинг яна бир аждоди бўлмиш Мирзо Ғолибга ҳиндларнинг ҳурмати, эътибори юксаклигини кўриб, хурсанд бўлди. Эски Дехли билан Янги Дехли туташиб кетган худуддаги шоир номи

билан аталувчи илмий-текшириш институтида Мирзо Голибнинг форс тилидаги темурийлар – бобурийлар тарихига оид «Меҳри нимруз» рисоласидан ксеронусха олишга муяссар бўлди, бобурийларга бағишланган яна бир неча қимматли китобни ҳам қўлга киритди. Бу ноёб бойликлар ҳозир Андижондаги «Бобур ва жаҳон маданияти» мозийгоҳини безаб турибди.

Анжуман минбарида Ўзбекистоннинг мустақиллик меваларидан бири – Бобур номидаги халқаро жамғарма фаолияти ҳақида гап бораётганда Зокиржон ака тўлқинланиб, ҳаяжонланиб ўтирди. Мамлакатнинг бир вилоятида ташкил топган нодавлат жамғарманинг халқаро анжуман катнашчилари эътиборига тушиши, албатта, қувонса, ҳаяжонланса, фахрланса арзийдиган ҳодиса эди.

Издихом тугайдиган куни таниқли ҳинд шоири, ўзбек халқининг садоқатли дўсти доктор Қамар Раис ўзаро суҳбат асносида Дехлида бобурийлар сулоласига мансуб яна бир хонадон бор, деб қолди. Ўтган галги сафаримиз чоғида Дехлида Бобур авлодлари бор-йўқлиги борасида биз мулоқотда бўлган кўп олиму фузало, зиёлилардан (шу жумладан, Қамар Раисдан ҳам) тайинли жавоб ололмаган эдик. Ҳайдарободлик Тусийлар экспедициямиз дарагини эшитиб, ўзлари бизни топиб келишганди. Қамар Раис бобурий Покиза Султонбегим деган аёл ҳақидаги маълумоти билан Зокиржон акага ноёб жавохир – Кўхинурни инъом этгандан ҳам зиёда бўлди! У ҳинд биродаридан дарҳол ўша хоним билан учраштиришни ўтинди. Қамар Раис ҳам ҳеч иккиланиб ўтирмай, бобурийлар ворисига қўнғирок қилди. Покиза Султонбегим оёғи гипсдалигини, шу боис ўзбекистонлик меҳмон ҳузурига бора олмаслигини айтиб узр сўради ва уларни уйига таклиф этди.

Шу тун Зокиржон ака учун Лайлатулқадр кечасидан ҳам узун туюлди. У тонг отишини сабрсизлик билан кутди. Эртасига эрталаб Қамар Раис билан По-

киза Султонбегимникага – Дехли жанубидаги мавзегга жўнадилар. Уларни ёш йигит билан басавлат бир эркак кутиб олишди. Ичкарида эса уларга ўзбек аёлларига жуда ўхшаб кетадиган нуроний жувон – Покиза Султонбегим пешвоз чиқди.

Буларни қарши олган киши Покиза Султонбегимнинг турмуш ўртоғи, таниқли адвокат жаноб Дониёл Латифий, йигитча эса ўғли Суюм Афгани экан.

Мулоқот кизиб кетди. Покизабегим ўз шажарасини шарҳлаб берди. Унинг онаси Қамар Жаҳон Зебуннисобегим (исми-шарифларининг ҳам айнан темурий – бобурийларга хослигига эътибор беринг), унинг отаси Фархунда Жамол, унинг отаси Мирзо Фотиҳ ул-Мулк Баҳодир, унинг отаси эса Ҳиндистоннинг сўнгги бобурий ҳукмдори Баҳодиршоҳ II – Зафар эди.

Покиза Султонбегим боболарининг юртдоши ва миллатдоши бўлган табаррук меҳмонга жуда кўп қимматли маълумотлари, жумладан, уларнинг авлоди бориб тақаладиган Мирзо Фотиҳ отаси Баҳодиршоҳ Бирмага сургун қилинганида беш ёшдалиги, уни яқинлари инглизлардан яшириб юришгани, Ҳиндистондан Покистон ажралиб чиққан пайтда кўп қариндошларнинг тушунмовчилик натижасида Покистонга кетиб қолишгани, буларнинг эса, Ҳиндистон Миллий конгрессига эътиқодлари туфайли шу ерда, яъни Дехлида қолишгани, буюк аждодларидан мерос қимматбаҳо буюмларни, жумладан, Аврангзеб – Оламгир қиличини ҳам давлат музейига топширишгани ва бошқа кўп воқеаларни ҳикоя қилиб беради. Буюк Британия қироличаси Елизавета хоним Ҳиндистонга ташриф буюрганида онаси Қамар Жаҳон Зебуннисобегимнинг буюк бобурийлар авлодига мансублигини эътиборга олиб, уни тантанали қабул маросимига таклиф этишгани оила аъзолари учун унутилмас ходиса бўлганини алоҳида таъкидлаб ўтади. Ўзининг Ҳиндистон Маданият вазирлиги томонидан йўқлаб турилишини, чет элдан келган

меҳмонларга ҳамроҳлик қилиб, уларга буюк аждодлари ҳақида сўзлаб беришларини айтаётганда, унинг гаплари оҳангида, юз-кўзларида фахр ва ифтихор акс этиб турарди.

– Боболаримиз номининг шарофати билан хонадонимизга Ҳиндистон давлатининг мўътабар раҳбарлари Жавоҳарлал Неру ва Индира Ганди хонимлар қадам ранжида қилган, – деди Покиза Султонбегим Зокиржон акага юзланиб. – Сизнинг ташрифингиздан ҳам бошим кўкка етди. Улуғ аждодларимизнинг юрти нафасини туйгандай бўлдим...

Зокиржон ака бобурийлар хонадонидан қалби нур ва ҳаяжонга тўлиб чиқди. Бу қувончли ходиса устига Ҳайдарободдан жаноб Масихуддин Тусий уни йўқлаб келиб қолди. Ўзбекистоннинг Ҳиндистондаги элчиси Суръат Мирқосимов иштирокидаги мулоқотда улар келгуси алоқалар хусусида фикрлашиб олдилар.

Зокиржон ака ҳайдарободлик бобурийзодаларни деҳлилиқ бобурий хоним билан таништириб қўйишни ният қилдию, лекин вақтнинг тифизлиги бу хайрли мақсадни амалга ошириш имконини бермади.

Аммо қайтар чоғида «Деҳли таймс» газетасининг Покиза Султонбегим тўғрисида чоп этилган «Буюк мўғуллар вориси йўқолган зебу зийнат ва ноёб асарларга ачинади» сарлавҳали мақоласи чоп этилган 19 май сонини Зокиржон акага тухфа қилишган эди. У рўзномани Суръат Мирқосимовга топшириб, ҳурматли элчимиздан бобурийларнинг бир-бирлари билан топишишларига ёрдам беришни илтимос қилади ва ватанимизга кўнглида бир олам сурур ва янги-янги орзулар, режалар билан қайтади.

Бобур Ҳисорға қандай етиб борган?

Зокиржон аканинг қалби орзулар билан лиммо-лим, бу орзулар эса фақат ташкилий ишлардангина иборат эмас эди. Асли геолог бўлса-да, хиссиётлари, эҳтирослари юрагига ва вужудига сиғмай жўш урадиган бу одам ўзи сезмаган ҳолда тарих ва адабиёт қатламларидан ҳам нималарнидир излай бошлаганди. Унда Бобур бобомиз ҳаётининг кўпчиликка маълум ва номаълум даврлари, қирраларини ўрганиб, шу бобдаги кемтикларни тўлдирадиган маълумотларни топиш, тўплаш иштиёки туғилган эди. Хусусан, Машҳадда «Бобур ва Эрон» китобини сотиб олгандан кейин бу фикри қатъийлашди. Жумладан, кўп бобуршунос олимларнинг бошини қотириб келаётган жумбоқ – Бобур Мирзонинг Фарғона мулкини тарқатиши, унинг қайси йўлдан, қандай қилиб Ҳисорға етиб боргани Зокиржон акани ҳам қизиқтириб қолди. Бу тарихий муаммога бирон-бир аниқлик киритиш мумкин эмасмикин, деган ўй унинг хаёлидан кетмай кўйди. Аслида Бобур номли халқаро илмий экспедициянинг келгуси режаларига Зокиржон ака «Бобур Мирзонинг Фарғона мулкида ўтган умри ва фаолиятини ўрганиш» деган бандни ҳам киритган эди. Қадрдони, тарихчи олим, журналист, экспедиция аъзоси Собиржон Шокаримов билан «Бобурнома»ни қайта варақлаб чиқишди, таникли бобуршунос олимлар – Ҳамидулло Ҳасановнинг «Бобур сайёҳ ва табиатшунос», Сабоҳат Азимжонованинг «Бобурнинг Кобул ва Ҳиндистондаги давлати», Сайфиддин Жалиловнинг «Бобурнинг Фарғона давлати» каби асарларида билдирилган юқоридаги жумбоққа оид фикр ва мулоҳазаларни синчиклаб ўрганишди, мулоҳаза юритишди ва «Бобур Андижоннинг Хакан дарвозасидан чиқиб, адир оралаб ҳозирги Кулла кишлоги томон борган. Асака ва Мингтепа қишлоқлари оралиғидан юриб, Кува ҳамда Маргилоннинг тепа қисмидаги тоғ

ёнбағирларидан ўтиб, Сўх ва Ҳушёрга йўл олган»¹ деган хулосага келадилар. Ана шу хулосани асослаш ва исботлаш мақсадида 1996 йилнинг март ойида илмий экспедициянинг навбатдаги сафарига чиқишади. «УАЗ-469» автомашинасида улар Сўхга етиб боришади. Сўх дарёсини ёқалаб кетганда Тул кишлоғидан кўриниб турадиган Қамишсой, Жиддасой, Қоксой, Бургутия сойлари қуршовидаги кўҳна тоғ тепасига чиқишиб, Бобур Мирзо назарига ва таърифига тушган «Санги ойина»ни зиёрат қиладилар. Кейин Бобур Мирзо бир йил яшаган Ҳушёр кишлоғига ўтадилар. Маҳаллий зиёлилар билан учрашиб, зарур маълумотлар излашади. Жўғрофия муаллими Воҳиджон отанинг тахминига кўра, «Қишлоқнинг пастида, Сўх дарёсининг тор қисмида Бобур ўзи курдирган кўприқдан ўтиб, дарё бўйлаб Жовпоя кишлоғига борган бўлиши мумкин. Сўнг дарёнинг бошланиш қисми – Зардоли кишлоғига ўтилади. У ёғида Зардоли (Федьченко) музлиги бошланади. Катта довон оша Сурхоб лабида жойлашган Ҳайит кишлоғига борилади. Ҳайитдан Гарм томонга бурилиб, Файзиобод, Кафаниён оркали Ҳисорга чиқиб кетиши мумкин эди»².

Экспедиция аъзолари ҳозир ҳам Бобур номи билан аталадиган мазкур кўприқни бориб кўришади. Воҳиджон ака тасвирлаган йўналишни имкон қадар кузатадилар ва Бобур Сўх дарёси бўйлаб кетмаган, деб фараз қиладилар. Чунки юкорида айтилган йўл ва довондан Ҳисорга фақат йилнинг июль-август ойларидагина от-улов билан юриш мумкин эди, ҳолбуки, фаразларга кўра, Бобурнинг Ҳисорга етиб бориши баҳор фаслига тўғри келади. Экспедиция аъзолари ва Воҳиджон ака Ҳисорга чиқиб кетадиган яна иккита йўл мавжудлигини эслашади. Бири ҳозирги

¹ З.Маширабов, С.Шокаримов. «Асрларни бўйлаган Бобур». Тошкент, «Ёзувчи» нашриёти, 1997 й. 29-бет.

² Ўша жойда.

Ўш – Боткент йўналиши, иккинчиси – Туркистон тоғ тизмаларининг ёнбагирларидан ошиб, Ҳушёрдан Сувбошига ундан, Қорабулоқ ва Ворухга, кейин Лайлак оркали Дехкатга ўтиш. Бобур Мирзо ўзига таниш мана шу йўлни танлаган бўлиши керак, чунки аввалги йўл тоғ тизмаларининг паст-текисликларидан, яъни ғанимларга яқин қишлоқлардан ўтарди, деган фикрга келишади. Сўнг Ғончи туманидаги (Ҳўжанд вилояти) Янгиарики Боло қишлоғига жўнашади. У ерда ўқитувчи Абдулло Қаюмов билан учрашишади. У экспедиция аъзолари фикрини қўллаб-қувватлайди, уларга ана шу йўналишни кўрсатиб, ҳамроҳлик қилишни бажонидил зиммасига олади. Овчи дарёси бўйидаги Дехкат қишлоғининг тепарок қисмида жойлашган Бобурчак (Бобур бурчаги)дан ўтишгач, йўлни Овчи дарёси бўйидан давом эттириб, халихануз сакланиб келаётган «Бобур тоши»ни бориб кўришади.

Овчи қишлоғининг эъзозли оқсоқоллари ва бошқа илмли кишилари билан дастурхон атрофида ҳам фақат Бобур йўли ҳақида суҳбат қурилади. Экспедиция аъзолари кекса донишмандларнинг ҳикоялари, ривоятларидан ўз тахминларининг ҳақиқатга яқинлигига ишонч ва қаноат ҳосил қиладилар.

«Хулоса қилиб айтганда, – деб ёзади юкоридаги асар муаллифлари, – Бобур Мирзо Андижоннинг Хакан қишлоғидан чиқиб, Мингтепа қишлоғининг қуйи қисмидан Кува шахрининг юкори томони оркали Сўх – Ҳушёр – Сувбоши – Қорабулоқ – Ворух – Дехкат – Овчи қишлоқларидан ўтиб, Фарғона мулкани тарк этган. Ўзига таниш ва қулай йўллар билан Оббурдон, Қоратегин доvonларидан ошиб, Ҳисор водийсига ўтиб кетишга муяссар бўлган». Экспедиция изланишларининг меваси бўлган бу фикр, бизнингча, эътиборга лойиқдир.

Энди Бобур Мирзонинг Оббурдон доvonидан ўтиб, Ҳисор ва Кобулга етиб бориш йўллари ва жа-

раёнларини ўрганиш масаласи ҳам бор. Зокиржон ака бу вазифани экспедициянинг галдаги сафарлари давомида амалга оширишни мўлжаллаб кўяди.

Оғир қисмат

Илмий экспедициянинг 1996 йилги навбатдаги сафаридан кўзда тутилган мақсад Хитой Халқ Республикаси, яна Покистон, Эрон, Афғонистон мамлакатлари худуди бўйлаб, Абу Райхон Беруний, Маҳмуд Ғазнавий, Бобораҳим Машраб, Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фуркат, Зебуннисобегим ва бошқа аждодларимизнинг илмий-адабий меросларини ўрганиш, уларнинг номи билан боғлиқ тарихий обидалар, кадамжолар, хусусан, қабр-мақбараларнинг ҳолатини аниқлашдан иборат эди. Йигирма икки кун давом этган бу сафар ҳам анча самарали бўлди.

Бу галги сафар йўналишини Хитойдан бошлаш мўлжалланган эди. Девонабой масжиди имом-хатиби хожи Муҳаммад Содик, Ўзбекистон телерадиокомпаниясининг Андижон вилояти мухбири Фаррух Расулов ҳамда Илҳомжон Мамарозиков ҳамроҳлигида улфати чор бўлиб, йўлга шайландилар. Сафардан-сафарга экспедиция раҳбарининг малака ва тажрибалари ошиб, таркиб ҳам такомиллашиб, ихчамлашиб борарди. Аъзоларнинг вазифалари аниқ эди: Муҳаммад Содик – таржимон, у араб ва форс тилларини мукамал билади. Фаррух журналист, ҳам тасвирчи, Илҳомжоннинг касб-кори маълум, фақат у ҳайдовчиликдан ташқари «жамоатчилик асосида» механик ишини ҳам бажарар – автоулов билан боғлиқ деярли барча муаммолар унинг гарданида эди.

Андижондан отланиб, Тошкент, Чимкент, Бишкек, Рибачье орқали Турғат довонига етиб бордилар. Уларни Ван деган бир Хитой маъмури билан Қайсарбек исмли уйғур йигит кутиб олишди ва меҳмонлар Шинжондан чиқиб кетишгунча ҳамроҳ-

лик қилдилар. Экспедиция аъзолари дастлаб Қашқарда буюк алломалар Маҳмуд Кошғарий, Офок Хожа Эшон, Юсуф Хос Ҳожиб, сўнг мумтоз адабиётимизнинг яна бир ўзига хос намояндаси, лирик ғазаллар устаси, айрим сабаблар билан тарки Қўқон айлаб, Ёрқентда, муҳожирликда умргузаронлик қилган Зокиржон Фуркатнинг қабрларини зиёрат этдилар. Мақбаралар суратга олинди, илмий-маърифий манбалар, буюк аجدодлар ҳаёти ва фаолиятига, Шарқий ҳамда Марказий Туркистон тарихига оид маълумотлар тўпланди. Лекин Зокиржон ака учун энг қувончли воқеа – «Бобурнома»нинг уйғурча нашри қўлга киритилганлиги бўлди, зеро раҳбарнинг эзгу мақсадларидан бири – Захириддин Бобур асарлари, хусусан, қомусий маданий ёдгорлик – «Бобурнома»нинг турли тиллардаги нашрларини мумкин қадар жамлаш ва улар билан «Бобур ва жаҳон маданияти» мозийгоҳини бойитишдан иборат эди.

Яна шуниси хузурли ва ғурурли эдики, қаерга боришса, уларни илик кутиб олишар, қизгин суҳбатга чорлашиб, саволлар ёғдиришарди. Маҳаллий халқ вакиллари, аксарият, зиёлиларни автоулов пешанасига ёзилган «Ўзбекистон» атамаси ва машина тепасида ҳилпираб турган ўн икки юлдузли байроғимиз ўзига жалб этарди. Озод юртнинг ана шу рамз ва белгиларига қай бирлари ҳайрат, қай бирлари ҳавас билан тикилишаркан, Зокиржон аканинг Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши ва бу хур диёрда амалга ошириляётган бунёдкорлик ишлари, янгиланиш, тозариш жараёнлари тўғрисидаги завқли хикояларини мароқ билан тинглашарди.

Қашқардан сўнг экспедиция Буюк Ипак йўли орқали денгиз сатҳидан 5 минг метр баландликдаги Қорақурум довонини кўзлаб йўлга тушди. Қашқар билан Покистон чегарасидаги қадимий Тошқўрғон бўсағасида Помир, Ҳиндикуш, Тибет тоғлари бирлашар, худди шу ерда Хитой, Ҳиндистон, Афғонистон,

Покистон ва Тожикистон давлатлари бир чегарада туташарди. Қорақурум эса ниҳоятда баланд, маҳобатли ва хийла хавfli – баъзи жойларда йўл жуда тор, бир машина аранг сиғарди.

Гилгет водийсининг маркази Гилгет шаҳрида тарихий обидалар билан танишишгач, бир оз дам олишди. Мамлакатнинг аввалги пойтахти Исломобод билан туташ Равалпиндида Ўзбекистон элчихонаси ходимлари билан учрашдилар ва бошқа доиралардаги адабий-илмий суҳбатларда иштирок этдилар. Бу шаҳарда амалга оширилган энг муҳим тадбир – Бобур халқаро хайрия жамғармаси бўлимининг очилиши бўлди. Сўнг ҳамюртларимиз баланд руҳда Ҳасан Абдол шаҳридаги, фаразларга кўра Бобур барпо қилдирган боғни бориб кўрадилар.

Бобур ва бобурийлар ҳаёти билан чамбарчас боғланган қадимий Лоҳур шаҳридаги улуғ аждодларимиздан мерос ва ҳали ҳам яшнаб турган Шалимар боғи шаҳарнинг гавжум сайргоҳларидан бири эди. Боғни ажиб бир ҳаяжон ва завқ билан айланишиб, ором олишгач, у ердан Бобур Мирзонинг чевараси Жаҳонгиршоҳ ва унинг суюкли маликаси Нуржаҳон бегимларнинг, шунингдек, Покистоннинг таникли, эътиборли шоирларидан бири Муҳаммад Иқболнинг қабрларини зиёрат қиладилар. Ўтган галги сафар вақтида Покистонда бобурий малика, бобурийлар сулоласининг ёрқин намояндаларидан бири, Шохжаҳоннинг невараси Аврангзеб – Оламгирнинг кизи, мумтоз шоира Зебуннисобегим қабрини топишга муяссар бўлинмаган эди. Бу гал бобурийлар давлати учун кўп замонлар пойтахт ва қароргоҳ бўлган қадимий Лоҳур шаҳрида пештокига шоира исми битилган макбарани тавоф айлаш насиб этди. Аммо бобурийлар сулоласининг, шеърият осмонининг ёрқин юлдузларидан бири бўлган бу мухтарама малика дахмасининг қаровсизлигидан кўп афсус чекишди. Сағана 60-йилларда тарихий обида сифатида дав-

лат муҳофазасига олинган бўлишига қарамай, ночор аҳволда эди. «Ўзбекистон ва Покистон давлатлари ҳамкорликда бу жойни таъмирлаб, Зебуннисо номида музей ташкил этилса, қандай яхши бўларди», деган фикр ўтди раҳбарнинг кўнглидан.

Ушбу қабр-мақбаранинг айнан Аврангзебнинг қизига тегишли эканлигига андак гумон ҳам бор, албатта. Чунки, Акбаршоҳ мақбараси (Агра)га кираверишда, очик майдондаги мрамар қабр тошларидан бири юзасига ҳам Зебуннисо исми битилган. Тарихий манбаларда ёзилишича, аслида Зебуннисобегим Дехлидаги Зарзари қабристонига дафн этилган. Инглизлар даврида темирйўл ўтказилиши муносабати билан қабристон бузилиб кетган ва шоира хоки бошқа жойга кўчирилган. Эҳтимол, ўшанда бобурий малика хоки катта бобоси Акбаршоҳ сағанаси ёнига қўйилгандир. Ё балки лохурликлар севикли мумтоз шоира жисми, шарафли номининг ўз шаҳарларида кўним топишини хоҳлаб олиб кетишгандир. Зокиржон ака аввалги сафар суриштирганда маҳаллий зиёлилар бобурий малика Зебуннисобегим дахмасининг Лохурда эканлигини айтишган, аммо унинг аниқ манзилини кўрсатиб бера олишмаган эди.

* * *

Лохур шаҳар маъмурияти вакиллари ўзбекистонлик сайёҳларни мамнуният билан кутиб олиб, уларга етарли иззат-икром кўрсатадилар. Илик муносабатдан завқланиб кетган Зокиржон ака Покистоннинг бу қадимий ва машҳур шаҳрида ҳам Бобур халқаро жамғармасининг бўлимини очиш ҳаракатига тушиб қолади. Лохурлик мансабдорлар, айниқса, зиёлилар Заҳириддин Муҳаммад Бобурни, унинг покистонликлар маънавий ҳаётида туб бурилишлар қилганини, хусусан, халқ дилига ислом динини олиб киришдаги хизматларини яхши билишар ва қадрлашарди. Зокиржон аканинг таклифи хушнудлик билан қўллаб-

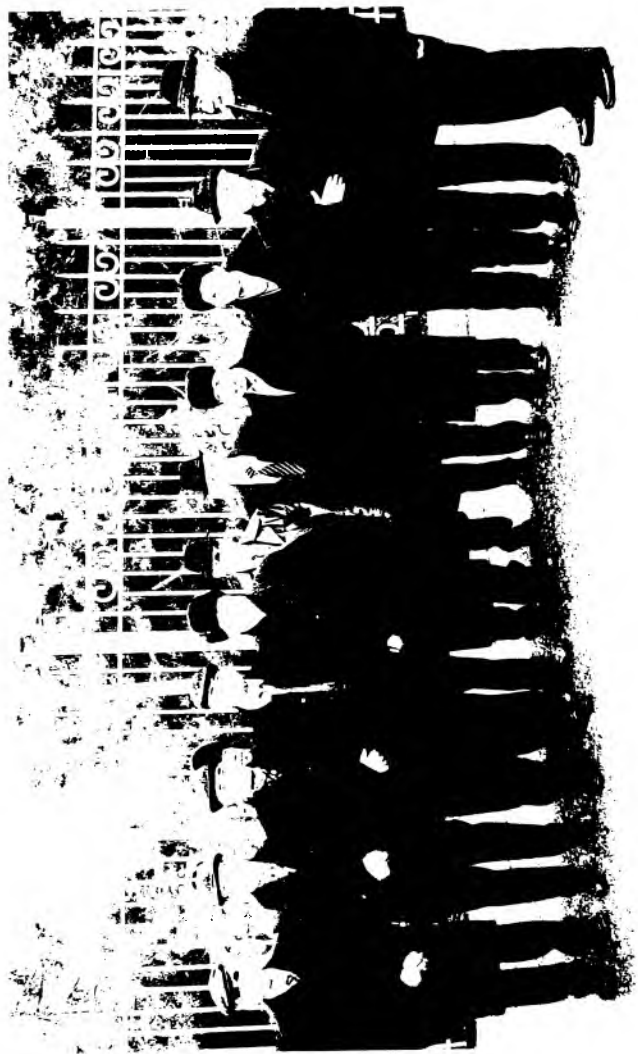

Зокиржон Машрабов онаси Нубувватхон ая
ва турмуш ўртоғи билан.

Ўригидан мағизи ширин...

Андижондаги Бобур кунларига бағишланган
маданий тадбирлардан бирида.

Таниқли бобуршунослар — япон олими Эйжи Мано
ҳамда озарбайжонлик Рамиз Аскер билан.

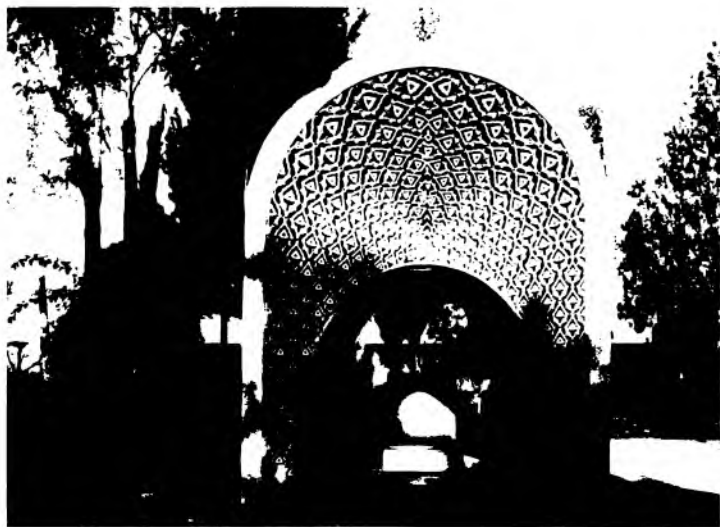

Бобур
таваллудининг
525 йиллигига
бағишланган
халқаро
конференцияда.

Афғонистон.
Деҳи Канор
қишлоғи.
Мавлоно Лутфий
қабр-мақбараси.

Италия. Флоренцияда.

Экспедиция. 2012 йил, октябрь. Эрон.
Нишопур. Фариддин Аттор хиёбони.

Янги нашр этилган Бобур мавзуйдаги
китоблар муҳокамаси.

Самара вилояти (Россия) ўлкашунослик музейи
директори Валентина Кузнецова қабулида.
2011 йил, июнь.

Экспедиция, 2012 йил, октябрь.
Волгоград вилояти (Россия).
Дубовка шаҳри четидаги қадимги Белжамин,
ҳозирги Водян археологик ёдгорлик жойи.

Россиянинг Варна
туманида жойлашган
Амир Темур минораси.

Россия.Красний Яр тумани.
Амир Темур лашкаргоҳига ўрнатилган
ёдгорлик тоши.

Қозоғистон.Тобул дарёси бўйида.

куватланади ва Лоҳурда жамғарманинг бўлимига асос солинади.

Шундан кейин улар Бобур Мирзо кадамжолари бўйлаб юришда давом этишаркан, Мўлтон шаҳри орқали Кветтага етиб борадилар. Бу ердан Афғонистонга 120–130 километрлар чамаси масофа бор, галдаги вазифа Қандахор орқали Ғазнига ўтиб, дунё илм аҳлининг пири калонларидан бири Абу Райҳон Беруний мазоригача етиб боришдан иборат эди.

Маълумки, Ғазни шаҳрида Ғазнавийлар сулоласининг йирик вакили Маҳмуд Ғазнавий кўп йиллар юрт сўраган. Султоннинг эътиборли жиҳати – нисбатан анча маърифатли бўлган, чунки у ҳам Султон Ҳусайн Бойқаро, Бобур Мирзолар каби ҳам шоҳ, ҳам шоир эди. Ҳарқалай, Маҳмуд Ғазнавий тарихимизда яхши ном қолдирган туркий ҳукмдорлардан, шунинг учун ул зотнинг дафнгоҳини ҳам зиёрат қилиш мўлжалда бор эди. Ғазнавий хилхонасини топиш-ку унча қийин бўлмади, аммо Беруний қабрини анча излашга тўғри келди. У шаҳарнинг хароб бир чеккасида бўлиб, деворлари нураб-тўкилаётган эски ҳовлилар ёнидан ўтган тор, кинғир-кийшик кўчадан бориларди. Сағанадан-ку ном-нишон йўқ, ҳатто қабр деганлари – тупроқли супа устидаги ҳар хил катта-кичикликдаги бир уюм тош эди.

– Ё, алҳазар, – дейди Зокиржон ака ўша ҳолатни эслаб, – Колумбдан бир неча аср илгари Америка китъасини башорат қилган, «Ҳиндистон», «Геодезия», «Минералогия», «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» сингари комусий асарлар муаллифи, бир эмас, бир неча фанлар даҳоси, юртимиз довуғини жаҳонга таратган буюк мутафаккир олимнинг вайрона бир макондаги қабрининг аянчли аҳволини кўриб, дийдаларимиздан ёш чиқиб кетди, юракларимизга титроқ кирди.

Қуръони каримдан тиловат қилишаркан, Зокиржон аканинг кўзлари ҳамон намли эди.

– Ўша лаҳзаларни эсга олишнинг ўзи ҳам оғир, – деб хотирлайди экспедиция раҳбари. Унинг қулоғига бир ховуч тош-тупроқ остида ётган бобокалонимизнинг нидоси эшитилгандай туюлганди: «Хуш келибсиз, эй менинг ворисларим. Аллоҳга шукрим, мени йўқловчилар ҳам бор экан. Неча асрлардан бери кўларим Турон йўлига нигорон эди. Элу юртим тинч-омонми, маъмур-фаровонми? Илм-фан ривождами? Менинг руҳи покимни эъзозлаб қадам ранжида қилганингиз учун Сизлардан Аллоҳ рози бўлсин. Интизор, ташна руҳимга ватан хиди, нафаси ором берди. У юрт, у замин тупроғининг гарди-ғубори мен учун нақадар азиз, муқаддаслигини билсангиз эди...»

Ҳа, биз икки гапнинг бирида тарихда ўтган алломаларимизнинг илмий ихтиролари, ижод маҳсуллари билан мактанишга ўчмиз. Тарих ҳақида, ўзбек миллати хусусида, маънавий меросимиз борасида, ғуруримиз, фахримиз бўлган инсонлар тўғрисида сўзлаганда, уларнинг муборак исм-шарифларини қайта-қайта тилга оламиз. Бироқ халқимиз шонишарафини дунёга таратган у буюк зотларнинг қабрлари, муқаддас хоки билан эса ҳамиша ҳам қизиқавермаймиз.

– Буни қарангки, – дейди Зокиржон ака яна «тутаб», – яқин ўтмишда Беруний қабри атрофини қавлаб, ҳатто тилла ҳам қидиришибди! Қабрнинг ёнгинасидан, бор-йўғи икки қадам беридан ариқ ўтган. Икки метр нарида шоли дейсизми, макка дейсизми, деҳқонлар хоҳлаган экинини эқяптилар. Худо кўрсатмасин, биронта трактор бехосдан қабрни текислаб кетса, уни қайта топиш қийин. Тўғри, бизга бир нарса таскин беради: юртимизда Абу Райҳон Беруний номидаги йирик-йирик муассасалар, бутун бошли туман бор... Беруний номида давлат мукофоти таъсис этилган!..

Дунёнинг ишларини қаранг: Султон Махмуд билан Беруний замондош, азбаройи олимнинг ис-

теъдоди таърифини эшитиб тинчини йўқотган Султон унинг ўз кўли остида, кўзи олдида бўлишини хоҳлаган ва ниятига эришган. Табиийки, Султон ўша даврда ҳам олтин-зарлар билан зийнатланган касрларда, баланд мавқеда, эътиборда, иззат-икромда давру даврон сурган, олим – илмнинг ашаддий фидойиси бўлган зот эса камтарин ва хоксор умр кечирган. Минг йиллардан кейин... Махмуд Ғазнавийнинг яна шоирлигини инobatга олмаганда, подшолигидан унинг пурвикор макбарасидан бошқа хотира қолмади, Берунийнинг исми, мероси эса доимо ёдланади, ундан ҳали-ҳамон илм-маърифат ўрганадилар, хайратланадилар, ибрат қилиб кўрсатадилар, у билан ғурурланадилар, унга ташаккур ва қуллук бажо этадилар.

Улуғ Алишер Навоий дунёга келган қутлуғ шаҳар Ҳиротнинг кўрки, шукуҳи, шуҳрати ҳам энди мутлақо аввалгича эмас. Жумладан, машҳур Мусалло майдо-ни ҳам ўта файзсиз, кўрксиз. Шу атрофдаги Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Улуғбекнинг волидаи мухтарамаси Гавҳаршодбегим ва Бойсунқур Мирзоларнинг қабрлари (айримларининг макбаралари йўқликка юз тутган, баъзиларники таъмирга мухтож) ахволи ҳам бағоят ночор. Умуман, ҳар қайдаки, туркий тилли алломаи киромларнинг қабри, дахмаси бор – қарийб бари қаровсиз, эътиборсиз эди, айни шу ҳол экспедиция аъзоларини қайғуга, ташвишга солар эди...

Зокиржон ака ва унинг ҳамроҳлари энди Афғон заминидан мумкин қадар тезроқ чиқиб кетишга ва Эрон ҳудудига ўтиб олишга ошиқишарди. Экспедиция раҳбарининг илинжи, умиди – Захириддин Бобурнинг Машҳад шаҳридаги Имом Ризо мажмуи кутубхонасида сақланаётган «Хатти Бобурий» кўлёмасидан нусха олиш эди. Афсуски, унинг бу орзуси ҳам мустажоб бўлмади – ҳар қандай дурри гавҳардан ҳам қиммат, бебаҳо ҳисобланувчи ноёб кўлёмалардан кўчирма олиш олийжаноб, саховат-

ли одамлар ўйлаганчалик жўн иш эмас эди. Кутубхона мутасаддилари кўлэзмадан нусха кўчиртириб, Ўзбекистонга, Бобур жамғармаси манзилига жўнатиб юборишга ваъда бердилар. Лекин бу ваъданинг хом, «мехмон кузагунча» кўрилган тадбир эканлиги кейин бир эмас, бир неча марта аён бўлди (Бу мавзуга кейин яна қайтамиз).

Шундай қилиб, салкам бир ой давом этган сафар ниҳоясига етди. Дастурдаги тадбирларнинг айримлари амалга ошди, баъзилари чала колди... Лекин энг муҳими – хайрли мақсадлар йўлида яна бир неча йирик кадам олға ташланди. Ишни қандай бошлаш ва нималарга эътибор қаратиш борасида муайян хулосаларга келинди, тажриба орттирилди, десак хато бўлмас.

Оловга бош сукиб...

Республика оммавий ахборот воситаларида экспедиция сафари натижалари ҳақида ҳисобот-мақолалар эълон қилинган, хорижий юртларда, жумладан, Афғонистонда умргузаронлик қилган буюк боболаримиз, хусусан, Абу Райҳон Беруний қабрининг аянчли қисмати зиёлиларимизда ачиниш уйғотади, юкори маҳкамалар томонидан бу масалани янада чуқурроқ ўрганиш ва амалий таклиф тайёрлаш вазифаси Бобур халқаро фонди зиммасига юкланади.

Зокиржон Машрабов ўтган галги сафардошларини йиғиб, масалани ўртага қўйди, уларнинг розилигини олди – бундоқ хайрли ва савобли юмушдан бўйин товлаб бўлармиди!

Афғонистонга энг яқин йўл – Тожикистон орқали... Лекин у ёқдан Ғазнига етиб боргунча Афғонистоннинг хийла ҳудудини босиб ўтиш керак, қолаверса, бу тарафнинг бошқа мушкулотлари бор эди.

Айланиш бўлса ҳам, ўтган сафарги йўналиш маъқулга ўхшарди. Чунки, Покистоннинг Ўзбекис-

тондаги элчиси Шавкат Али Шайх билан Бобур фондининг салом-алиги бор ва бу яқинлик Зокиржон акага қандайдир далда бағишларди.

Шавкат Али Шайхнинг Покистон худудидаги чегара ва бошқа муаммоли жойларда Бобур фондига ёрдам кўрсатиш сўралган хатини кўйинга солиб (шундай мазмундаги хат Эрон элчихонасидан ҳам олинган эди), Аллоҳдан мадад, омонлик тилаб йўлга тушадилар. Дарҳақиқат, элчиларнинг илтимосномалари Эронга ўтишда, Зоҳидон ва бошқа шаҳарларда, Покистонга киришда ҳам экспедиция аъзоларининг жонига оро қиради. Лекин Кветтада барибир муаммо туғилади. Афғонистонга ўтишга рухсат ва ёрдам сўраб қирилган масъул маҳкамада эртага хабар олишларини айтишади. Эртасига «Хатингизни пойтахтга – Исломободга жўнатдик, рухсат келгунча кутасизлар», деган жавобни олишади. Кветтада уч кун вақт бекор ўтади. Хаёлда бошқа ташвишлар, хавотир бўлгани боис, шаҳар айланиш, томоша қилиш ё бошқа юмушлар кўнгилга сиғмас эди.

Уч кундан кейин Ташки ишлар бўлимидаги барваста, истараси иссиқкина генералнинг жавоби жуда кескин ва совук бўлди:

– Хукуматимиздан мамлакатимиз худудидан зудлик билан чиқиб кетишингиз талаб этилган хат келди. Бинобарин, биз ҳам хавфсизлигингизни таъминлашга қафолат бера олмаслигимизни баён этишдан хижолатдаман. Афсус....

Зокиржон ака «Яхши!» деган жавобни айтиб чиқди-да, шериклар билан шаҳарнинг четроғидаги кўримсизроқ меҳмонхонага жойлашишди. Суриштириб, афғонистонлик дала кўмондонларидан бирининг қароргоҳини топиб боришди. Бу, элчиға ўлим йўқ қабилдаги таваккал бир гадбир эди. Экспедиция ҳам элчиликдай гап-да, фақат сиёсий эмас, илмий-маърифий элчилик. Зеро, мавжуд вазиятда бундан бошқа чора ҳам йўқ эди.

Бир неча йўлакдан, дахлизлардан ўтиб кириладиган кенгина хонада тўшакларда чордона куриб ўтирган афгонлар кутилмаган меҳмонлар – Зокиржон ака билан Муҳаммад Содикни таажжуб билан қарши олишади ва такаллуфсизлик билан ўтиришга таклиф этишади. Меҳмонлар ҳам мулозамат, иззат-талаб кайфиятда эмас эдилар, пойгаҳга омонатгина чўккалайдилар. Салом-алиқдан сўнг Зокиржон ака таржимон (Муҳаммад Содик) орқали ўзларини таништириб, экспедиция ҳақида, мақсад-муддаолари тўғрисида гапириб, Афғонистонга ўтиш учун ижозатнома зарурлигини уқтиради. Ғазнидаги музей, тарихий ёдгорликларни кўриш истагида эканликларини таъкидлайди.

– Кутиб туришлар, – дейишади мезбонлар ва ўз суҳбатлари, машғулоти билан андармон бўладилар.

Бир оздан кейин хонага қирқ ёшлардаги дароз, серсоқол киши кириб келади. Ўтирганлардан бири мусофирларнинг арзини етказди.

– Мен билан бирга кетаверасизлар, – дейди серсоқол киши Зокиржон акага юзланиб. – Мен ўзим сизларга ижозатнома.

Зокиржон ака ва ҳамроҳлари фавқулодда муруватдан ва ишлари ўнгидан келганидан хавотиру ваҳималарни ҳам пакқос унутишади.

Соқолли киши Чаман тумани ҳоқими, етти жойидан ўқ еган зобит – полковник экан.

Кветгадан Афғонистонга йўл олишади. Дарҳақиқат, ҳоким Худоёрнинг обрў-эътибори баланд экан, чегара-тўсиқлардан суриштирувсиз ўтиб кетишади.

Йўл хароб, бомба тушавериб хандак-хандак бўлиб кетган, машина соатига 10–15 километр тезликда аранг юриб борарди. Қарама-қарши томондан узун ва баҳайбат стволини лапанглатиб келаётган танкни кўриб, ҳамманинг капалаги учди. Рулда Зокиржон ака, ўртада таржимон Муҳаммад Содик унинг

ёнида ҳоким Худоёр ўтирарди. Зокиржон ака беихтиёр педални босди. Ун беш кадамча нарига келиб танк ҳам тўхтади. Зокиржон ака Муҳаммад Содикка «Ҳокимдан сўранг-чи, қанака танк экан, бу», деди. Полковник машина эшигини очди, шу пайт танкнинг қопқоғи ҳам кўтарилиб, бир бош кўринди. Улар пуштун тилида, баланд овозда савол-жавоб қилишди. Маълум бўлишича, нариги кимса деҳқон экан, у ташлаб кетилган бузуқ танкни ўнглаб, деҳқончиликда фойдаланиш учун олиб кетаётганмиш.

Тор йўлни ким бўшатиши бирпас муаммо бўлди. Чунки икки томон, юқорида айтилганидай, миналаштирилган эди. Ҳокимнинг буйруғидан кейин деҳқон танкчи чеккага чикиб турди, экспедиция улови ўтиб олди.

Чаман маркази Қандахордан 70 километр берида эди. Худоёр меҳмонларни ўз қароргоҳига бошлаб киради. Сухбатга киришадилар. Бу ерга туман муфтиси ҳам чақирилган эди. Муфти билан Муҳаммад Содик ўртасида мулоқот бошланади. Уламо меҳмонларнинг кимлиги, мақсад-режалари билан кизиқади. Муҳаммад Содик Беруний қабри-мақбарасининг хароблиги ҳақида сўзлай бошлайди.

– Ким у Беруний? Қабри ҳали ҳам борми? – дея ажабланади шарият пешвоси Муҳаммад Содикнинг гапини бўлиб. – Ахир дини ислом ақидасига биноан банданинг жисми тупроққа коришиб кетиши керак-ку?!..

– Сизлар Муҳаммад алайҳиссаломни тан оласизларми ўзи? Ахир у зотнинг қабри турибди-ку!.. – дейди Муҳаммад Содик ҳужумга ҳужум билан.

Муфтининг шашти пасаяди. Вазиятдан фойдаланган Зокиржон ака ҳокимга китоб – «Қуръон» қўйиладиган лавҳ ва Шаҳрихон пичоғини ҳадя қилади.

Шундан кейин экспедиция аъзоларини ҳокимнинг мулозимлари Қандахор йўлига кузатиб қўйишади.

Ғазнига Қандахор орқали ўтиларди. Рухсат олиш учун бу ердан дала кўмондонининг хузурига кириш, буниг учун ёзма равишда мурожаат қилиш зарур эди. Дарвоза олдида бир пайтлар Россияда ўқиб келган бир афғон зобити мирзолик қилиб, арзгўйларнинг номаларини бигиб ўтирган экан, Зокиржон акадан русчалаб, нима юмушларинг бор эди, деб сўраб қолди. Бу тасодифни ҳам Яратганнинг иноятига йўйиб суюнишди. Зобит илтимоснома ёзиб, қабулхонага киришларига кўмак берди. Лекин... ичкарига кадам қўйишлари билан ховлидан бир вертолёт хавога парвоз қилди.

– Аттанг, кечикдинглар, раҳбар ҳозиргина Кобулга учиб кетди, – деди унинг Абдужалил деган бир муолозими. – Қачон келиши номаълум.

Кутишдан бошқа чора йўк, чунки Абдужалил уларга вазиятнинг хатарли эканини, худудда хорижий фуқароларнинг юришлари мақсадга мувофиқ эмаслигини тушунтирган эди.

Уларни қароргоҳдаги катгарок бир хонага жойлаб қўйишди. Бир амаллаб тонг оттиришди. Эрталаб Зокиржон ака Муҳаммад Содик кўмагида бояги мулозимга вақтлари зиклиги, тезроқ юртга қайтишлари лозимлигини тушунтирган эди, Абдужалил соҳиб катта мурувват кўрсатди. «Булар кўмондонимизнинг меҳмонларидир. Исломоқоида бўйича уларга шикаст етказилмасин, кўмак берилсин, мабодо видеокамераларини ишга солишса, бизнинг қонунқоидамизга кўра мажаклаб ташлансин!» деган мазмунда хат ёзиб, муҳр босиб берди.

Хатнинг қандай таъсир кучига эгалиги ноаён эди, шунинг учун экспедиция аъзолари ўта қувониб кетишмади, аммо йўлда давом этишларига ижозат текканидан хурсанд эдилар, албатта... Дарҳақиқат, Ғазни томонга энди бир чақиримча юришган эди, йўлнинг икки тарафидаги қамишлар орасидан чиқиб, автомат ўқталиб, тўхташга буюрган кишиларга кўзлари туш-

ганда кимнинг хаёлидан нима ўйлар кечганини фақат ўзлари биларди, холос.

Уларни қамишлар ичига олиб кириб кетишди. Кенггина бир ялангликда ўттизталар чамасида эркак бўлиб, айримлари ёнбошлаб ётишар, бошқалари турли юмушлар билан банд эди.

Ёнбошлаб ётганлардан бири буларни сўроққа тута бошлаган эди, Зокиржон ака Абдужалил соҳибнинг хатини узатди. Сўроққа тутувчи қоғозни ҳафсаласизлик билан олди-да, унга тикилиб қолди. Зокиржон ака билан Муҳаммад Содик кулгидан ўзларини аранг тутиб туришарди. «Терговчи» ёзувни тескари ушлаб гўё ўқимокка тутинарди. Нарироқда ўтирганлардан икки-учтаси яқинлашиб, қоғозни бири олиб, бири қўйиб кўра бошладилар, лекин биронтаси бирон сўзни овоз чиқариб ўқимасди.

Шу пайт қаёқдандир елкасида битта катта юлдузи бор норғул одам пайдо бўлди-да, қўлма-қўл ўтаётган мактубни шартта юлқиб, унга назар ташлади. Кўзлари сатрлараро югураётганидан ўқиётгани сезилиб турарди.

«Ё буниси ҳам ўзини ўқиётгандай қилиб кўрсатяптимикин?» деган ўй кечди Зокиржон аканинг кўнглидан.

Йўқ, юлдузли киши ҳарқалай нома мазмунини англаган эди: ўтирганларга қараб ўшқириб қолди (Унинг сўзларини Муҳаммад Содик кейинчалик шерикларига айтиб берди).

– Ахир булар кўмондонимизнинг меҳмонлари экан-ку, нодонлар!.. Қани, тезда улардан кечирим сўраларинг!

Шу гапнинг ўзи етарли эди, Зокиржон ака қўллари билан узр сўраш шарт эмас, бизга рухсат берсангиз бас, дегандай ишора қилди. Барибир «тўсковуллар» узр-маъзур билан хайрлашиб қолишди.

Ҳазнига кираверишда яна тўхтатишди, аммо Абдужалил соҳибнинг хатини кўриб, ўтказиб юборишди.

Шаҳар ҳокими экспедиция аъзоларини илик қарши олди. Зокиржон ака Абу Райҳон Берунийнинг ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида таваллуд топгани, тақдир тақозоси билан Афғонистон заминида боқий дунёга рихлат қилгани, аммо бугунги кунда унинг мақбарасидан ном-нишон қолмагани, қабр ҳам текисланиб, йўқ бўлиб кетаёзгани, шунинг учун, агар ижозат берилса, олимнинг хоқини юртига олиб кетишмоқчи эканликларини аста, ётиғи билан гапирди.

– Ўйлаб кўрамиз. Албатта, бу масалани бир ўзим ҳал қилолмайман, бошқалар билан маслаҳатлашамиз, бир-икки кун бизнинг қароргоҳда ётиб туринглар, – деди ҳоким.

«Ҳа, ҳарқалай, Берунийнинг кимлигини биларкан, озгина маърифатдан хабари бор экан», дея тусмоллади Зокиржон ака, лекин жавобнинг муҷмаллигидан гашланди.

Уларга одам кўшиб беришди. Шаҳардаги маданият ва тарих музейини бориб кўришди. Музей бой эмас, қолаверса, ойналари синиб, тахта қоқиб кўйилган, девор сиртидаги ўқ излари одамни алланечук сескантиради.

Шаҳар четроғида жойлашган Султон Маҳмуд Ғазнавий мақбарасини зиёрат қилишди, Абу Райҳон Беруний қабрини...

Буюк алломанинг қабри ўтган сафар, бундан икки ой аввал кўришганда қандай бўлса ўшандай алпозда эди.

Эртасига улар билан ҳеч кимнинг иши бўлмади, гарчи нонушта ва бошқа таомланиш пайтларида дастурхонга чорлаб туришса-да, нима қияпсизлар, нима қилмоқчисизлар, дейдиган кимса йўқ эди. Икки кун шу тарзда ўтди. Учинчи кун пешин олдидан намоз ўқийдиган кенг хонада ўтиришар, Муҳаммад Содик Қуръон тиловат қилаётган эди, йўлакда ҳоким кўринди ва у тўхтаб, тиловатни соме бўлиб тингла-

ганча туриб колди. Намозга сафга туришаётганда Зокиржон ака ва Муҳаммад Содикни ёнига – биринчи каторга чакириб олди.

Шу воқеадан сўнг қароргоҳдагиларнинг «ажнабий»ларга муносабатлари ўзгариб, жилмайиброк, қизиқиш билан қарайдиган бўлишди. Экспедиция аъзолари ҳам энди ўзларини эркинрок тута бошладилар.

Ниҳоят Зокиржон ака билан Муҳаммад Содикни ҳоким ўз хузурига чакиртиради.

– Беруний нафақат ўзбеклар ва афғонларники, балки бутун башариятникидир. У Ғазнида минг йилдан бери ётибди, қўйинглар, унинг руҳини безовта қилмайлик, – дейди у салмоқли ва таъсирли оҳангда. – Иложи бўлса, унинг қабрини шу ерда ободонлаштиринг, биз ҳам кўмак берайлик.

Бошқа гап сиғмас, илтимосга ҳам ўрин қолмаган эди. Зокиржон ака узр-маъзурдан сўнг ҳоким жанобларининг фикри, маслаҳати ниҳоятда оқилона ва маъқуллигини таъкидлар экан, иншоалло, шундай қилажақларини, фақат ҳозирча Ўзбекистонда барпо этилажак рамзий қабр учун Беруний қабри ҳокидан бир ҳовуч тупрок олишга ижозат беришини сўради.

Ҳоким розилик билдириб, ўз ўринбосарини қўшиб беради. Беруний қабрини очиб, устухонига тегишмай, ўша устухонлар минг йилдан бери ётган табаррук тупрок-хокдан олиб қайтишади.

Ўша даврда, ана шу вазиятда улуғ аллома қабрини очиб, ундан тупрок олишгина эмас, ўша маконларга етиб боришнинг ўзи ҳам катта жасорат эди!

Эндиги манзил Қандахор эди. Тоғлар орасидан ўтган йўлда автоматли бир киши тўсди. «Мана бу одамни Қандахорга олиб кетасизлар», деди ёнидаги қора чачвонга ўралган кимсага ишора қилиб. Унинг ростдан ҳам аёлми ё эркаклигини ким билди? Қандай мақсадда нотаниш, боз устига, хорижий машинага чиқариб юборяпти? Яна «Мен Қандахорда

кутиб оламан», деб таъкидлаб қўйди. Қанақасига булардан олдин етиб, кутиб олади? Учиб борармикин? Ё... Демак, у қиска йўлни билади, ё бошқа бир мўлжали бор, ё шунчаки пўписа, огоҳлантириш учун шундай дедимикин?..

Ҳай, бу синовдан ҳам ўтишди.

Қандахорда қайси тараф билан кетиш муаммоси кўндаланг бўлади. Покистонга ўтишга юраклари бетламай, Ҳирот сари юришади. Йўл-йўлакай икки-уч ерда қароқчиларми ё бошқа бир тўдалар таъкибидан қочиб қутулишади. Шу ҳолатда Ҳиротни томоша қилиш ҳеч кимнинг кўнглига сиғмасди. Шаҳарга кирмай, Тойибод томонга жўнаб юборишади. Эрон чегарасида яна муаммо туғилади. Ҳужжатларда экспедиция аъзоларининг Афғонистонга Покистон орқали кириш ва чиқишлари кўрсатилган эди. Бир неча соат музтарлик, сарғайишлардан сўнг сарҳадчиларнинг қалбига йўл топиб, Эрон заминига ўтиб, Тойибодда меҳмонхонага жойлашишгач, юз-қўллар совун, энгил-бошлар дазмол кўрди. Соқол-мўйловга устара тегди. Кўнгиллар ҳам хийла хотиржам тортди, чехралар анча очилди. Чанг-лойга беланган машинанинг ўнг-тусини билиб бўлмай кетган эди, уни ҳам ювиб-тозалаб, эпақага келтиришди. Энди улар кўрган-кечирганларини дам кулиб, дам ваҳима билан эслашар, фалокатларимиз аригани рост бўлсин, дея дуо қилишарди.

Лекин экспедиция аъзолари уларни олдинда яна бир кўнгилсизлик қутаётганидан беҳабар эдилар.

Тундаги хужум

Тойибодда бир кеча ётиб нафас ростлашгач, эртасига шаҳарни бир оз айланишди, Буюк Соҳибқирон Амир Темурнинг пири Зайниддин Абубакир Тойибодий мазорини зиёрат қилишади, сўнгра барча юкнарсаларни машина томидаги юкхонага маҳкам бой-

лаб, дилда шукроналик билан Туркменистон сари азимат қилишди. Энди улар Абу Райҳон Беруний қабридан олинган тупроқни олимнинг ўз юртига элтаётганларидан – ўз ишларидан, муваффақиятларидан мамнун эдилар.

Марвга етиб келишганида соат тунги ўн эди. Зокиржон ака Тошкентга телефон қилиб, мутасадди идораларнинг тегишли ходимлари билан боғланади, Беруний хокини қаерга етказиш тўғрисида маслаҳат сўрайди. Табаррук тупроқни қадимги Кот – ҳозирги Беруний шаҳрига олиб бориш лозимлиги ҳақида фикр билдирилади.

Шаҳардан чиқаверишда иккиланиб, ўша ерда «Жигули» ёнида чекишиб, ўзаро суҳбатлашиб турган уч-тўрт йигитдан Чоржўй йўлини сўраб, давом этдилар. Аслида Марвда тунамоқчи ҳам бўлишганди, аммо улуғ алломанинг муборак хокини белгиланган манзилга тезроқ етказиб бориш иштиёқи уларни олға ундарди.

Ҳадемай, икки томони юлғинзор чўлга кириб кетишди. «Тойота» шиддат билан олдинга интиларди. Илҳомжон рулда, Зокиржон ака «штурманлик»ни Фаррухга топшириб, бирпас дам олиш мақсадида салонга ўтиб ёнбошлаганди. Ўриндикларнинг бошқа бирида Муҳаммад Содик мизғиётганди. Икки соатдан кейин раҳбар штурманлик «пост»ини қайта эгаллаши, Муҳаммад Содик эса ҳайдовчи билан ўрин алмашиши лозим эди.

Фаррух ўзининг эсноғини ва Илҳомжоннинг уйқусини қочириш учун у ёк-бу ёқдан гапириб борарди. Тунги соат бир яримлар эди. Иттифоқо орқадан бир енгил машина яқинлашиб, чироғини ўчириб-ёқа бошлади.

– Ёрдам сўрашяпти шекилли, – деди Фаррух Илҳомжонга.

Ҳайдовчи индамай кўзгудан салонга қаради. Раҳбар ҳам, таржимон Муҳаммад Содик ҳам рост-

мона уйкуга кетишган эди. Енги машина эса булар билан изма-из келар ва ҳамон чироғини ўчириб-ёқарди. Фаррухнинг раҳмдиллик туйғуси жўшиб, Илҳомжонга тўхташни буюрди. Ирғиб ерга тушди-да, эшикни очик қолдирганча, бир кафти билан кўзларини чироқ ёруғидан пана қилиб, «Жигули» томон илдам юрди. Етиб боргунча ҳам машинадан нега ҳеч ким тушмаётганига аҳамият бермади. «Жигули» ёнига боргандагина автомобилнинг икки ёндаги олд эшиклари шартта очилиб, икки киши тушгани ва улардан бирининг кўлида милтик борлигини кўргач, бояқишнинг капалаги учиб, орқага югурди. Яхшики, Илҳомжон моторни ўчирмай турган эди, Фаррухнинг оёғи машинага чиқиб-чикмай, газ тепкисини шахт билан босди. Шу лаҳзада орқадан варанглаган товуш эшитилди ва Илҳомжон, Фаррухларнинг бошлари тепасидан визиллаб ўтган сочма ўқлар машина томини тешиб чиқиб кетди.

Зокиржон ака ҳам, Муҳаммад Содик ҳам чўчиб уйғонишди.

– Нима гап, нима гап? – деб сўради раҳбар

– Ётинглар, ётинг! – дейишди Илҳомжон ва Фаррух салонга карамай. Уларнинг ўзлари ҳам энкайиб олишганди. Раҳбар: «Босинг!!!» дея амр қилди ҳайдовчига.

Шу шиддат билан юз чақиримча юришди. Илҳомжон орқадаги чироқдан батамом узоклашиб кетишганига ишонч ҳосил қилгандан кейингина тезликни пасайтирди. Шундан сўнггина Фаррух бўлган воқеани сўзлаб, Зокиржон акадан кечирим сўради. Бошқа маҳал бўлганда, албатта, у раҳбардан яхшигина танбех эшитарди, лекин ҳозир бусиз ҳам болапақирнинг бўлари бўлган эди.

«Жигули»даги кимсалар боя Марвда Фаррухнинг ўзи йўл сўраган одамлар эди, афтидан улар машина тепасидаги ғалвайган юк-буюмларни савдогарларнинг бўғчалари деб ўйлашган бўлса керак.

Қароқчилар кўзига кимматбаҳо матохлар бўлиб кўринган – ғилофларга ўралган кўрпа-тўшак ва бошқа ашёлар йўл-йўлакай тўкилиб, юкхона бўшаб колган эди.

Яна ярим соатлардан кейин йўл патруль маскани рўпара келди. У ердагиларга воқеани баён қилишган эди, ариза талаб этишди. Ёзиб беришди. «Яхши, машинани қидириб топамиз, текширамиз, аниклаймиз, унгача шу ерда кутасизлар», дейишди. Ростдан ҳам масаланинг бу ёғи эсга келмаган экан. Ахир у машина қачон топилади, иш қандай хал бўлади? Унгача шу чўл ўртасида ётишадими?.. Отанг яхши, онанг яхши, деб аризаларини аранг қайтариб олишди. Улар ҳам бу борада бошқа жойга шикоят қилмаслик шарти билан зўрға кўнишди.

Бир соатлардан сўнг Чоржўйга етиб боришди. Бу орада тонг отди. Машинанинг орқа ойнасини сочма ўк илма-тешик қилиб юборган эди, ўрнига мос ойна топилмади, фанер коплатиб бўятиб олишди.

Экспедиция аъзоларини Ўзбекистон чегарасида Беруний тумани вакиллари кутиб туришган эди.

Эртасига Беруний шаҳри марказида тайёрланган рамзий қабрга Берунийнинг Ғазнидаги қабридан олинган хоки «дафн» этилди. Минглаб одамлар иштирокидаги йиғинда шу заминда улғайиб, дунё микёсида донг таратган илму фан султони Беруний ҳақида сўзладилар, Бобур халқаро илмий экспедицияси аъзоларининг мардона саъй-ҳаракатлари ва олийжаноб тухфалари учун миннатдорчилик билдирдилар.

«Тойота»нинг ўтирғичлари, шифтидаги ўк излари яна бир неча ой турди, кейин машина таъмирга берилди.

Бизнингча, ана шу вокелардан сўнг анча-мунча одамнинг бундай сафарларга чиқишга юраги дов бермай қоларди. Лекин ўшанда уларни хайрли ишлари учун Аллоҳ асраганига ишонган Зокиржон ака кейин яна ўнлаб экспедициялар уюштирди.

Мисрға сафар

1997 йилнинг сўнги ойида экспедиция яна олис сафарга чикди. Бу галги мақсад йўл-йўлакай улуғ аждодларимиз кадамжоларини зиёрат қилиб, Бобур ва бобурийларга дахлдор манба-маълумотларни ўрганиш билан машғул бўлинган ҳолда, Миср Араб Республикасига етиб бориш эди. Маълумки, яна бир буюк ватандошимиз, Шарқнинг машхур алломаси Аҳмад Фарғоний ҳаётининг бир қисми мазкур мамлакатда кечган ва олим ўша заминда тупроққа бош қўйган.

ЮНЕСКО Бош конференцияси 29-сессиясининг қарори ҳамда республикамыз Президентининг «Аҳмад ибн Касир Фарғонийнинг 1200 йиллик юбилейини нишонлаш тўғрисида»ги қарори асосида Ватанимизда мазкур санага қизгин тайёргарлик бошлаб юборилган, экспедиция ана шу оламшумул анжуманга ўзига хос совға ҳозирламокчи эди.

Экспедиция декабрь бошларида кўзланган манзилга – Қоҳирага етиб боради ва аъзолар Аҳмад Фарғоний ҳаёти ва илмий фаолиятига оид далилларни тўплашга, унинг жаҳон цивилизациясига қўшган улкан хизматларини ўрганишга киришади.

Манбаларда қайд этилишича, фалакиётшунос, жуғрофия, риёзиёт фанлари билан чуқур шуғулланган комусий истеъдод соҳиби тахминан 797 йили Фарғона водийсидаги қадимий Кубо (Кува) шаҳрида туғилган ва 865 йили Мисрда вафот этган. Марв, Бағдод, Дамашк, Қоҳира шаҳарларида яшган ва илмий фаолият олиб борган. У, китобларда ёзилишича, кексайган чоғларида, 861 йили, аббосий халифа Абул Фазл Жаъфар ал-Мутаваккил (847–861)нинг топшириғига биноан Нил дарёсидаги сув сатҳини ўлчайдиган иншоот – нилометр барпо этиш учун Мисрнинг Фустат шаҳрига борган. Балки аслида бу ажойиб кашфиётга халифа буйруғи билан

эмас, ўзининг кизиқиши, дил амри билан қўл урган-дир, ахир фандаги ихтиро, янгиликлар факатгина ҳукмдорларнинг хоҳиши, фармони билан юзага келмайди-ку. Ҳарқалай, қай тарзда бўлса ҳам, илмий-техник ва меъморий жиҳатдан ғоят улуғвор ва ноёб мазкур қурилма бунёд этилади ва дарёнинг Сайёлат ул-Рад деган ирмоғига ўрнатилади. Ал-Манял туманининг Ар-Рид мавзеи худудига қарашли бўлган жойдаги нилометр шу кунга қадар яхши ҳолатда сақланган.

Баъдаз, Ўзбекистон Республикасининг Қоҳирадаги элчихонаси ходимлари кўмагида маҳаллий университетлар, илмий муассасалар, кутубхоналар, Миср Араб Республикасининг тарихий ёдгорликларни кўриклаш олий кенгашида экспедиция аъзолари билан танишув, илмий мулоқотлар уюштирилади. Зокиржон аканинг мустақил Ўзбекистоннинг қисқа фурсатда эришган маънавий-иқтисодий тараққиёти, экспедиция мақоми ва шу кунгача амалга оширилган сафарлар, самаралар борасидаги маълумот ва ҳикоялари мисрликларда қатта кизиқиш уйғотади, улар экспедиция режалари бўйича амалий ёрдам кўрсатадилар. Экспедиция аъзолари Мисрда бир ҳафта давомида бўлиб, улуғ ватандошимизнинг ўткир ақл-идроки самараси ўларок яратилган нилометрни бориб кўрадилар, уни ўрганиб, тасвирга олиб, Аҳмад Фарғоний қабрини излаш билан шуғулланадилар.

Экспедиция ишига таникли мисрлик олимлардан Қоҳира университети қошидаги Шарқ тадқиқотлари маркази директори, доктор Муҳаммад Халифа Ҳасан, шарқий тиллар профессори, библиограф, мусулмон кўлёмалари бўйича мутахассис, доктор Насруллоҳ Мубашшир ат-Тарозий, Тарихий ёдгорликларни сақлаш олий кенгашининг археологик тадқиқотлар маркази Бош директори, доктор Кавсар Абул Фарух ҳам бош қўшадилар. Бир неча кунлик изланишлар натижасида буюк алломанинг Фустат шаҳрида, Муқаттам

тоғининг шарқий қисмидан икки чақиримча масофада жойлашган Имом Аш-Шофеъ кабристонига дафн этилганини аниқлашга муваффақ бўладилар. Афсуски, замонлар силсиласи, эътиборсизлик оқибатида олимнинг қабри йўқолиб кетган эди.

Аллома мангу уйқуга кетган жой ва Нил дарёсидаги Фаргоний бобомиз бунёд қилган сув ўлчаш қурилмаси пойидан бир ҳовуч тупроқ оладилар. Зокиржон Машрабов бу табаррук хокни буюк инсон, жаҳон илм-фанининг порлоқ юлдузларидан бири Аҳмад Фаргоний таваллудининг 1200 йиллиги муносабати билан унинг ватани Фарғонада қад ростлаши режалаштирилган ёдгорлик мажмуига кўйишни кўзда тутади.

Шундай қилиб, экспедициянинг навбатдаги сифари якунига етади. Унинг Қоҳирага ташрифи ўзбек халқи ва мисрликлар ўртасидаги мустақиллигимиз шарофати билан янгиланган дўстлик ришталарининг барқарорлашувига ҳам хизмат қилиши шубҳасиз.

* * *

Маълумки, сал аввалроқ Бобур ва бобурийлар ҳаёти ва ижтимоий тадқиқотчи ва тарғиботчиларини қўллаб-қувватлаш, рағбатлантириш мақсадида Бобур фондининг Халқаро мукофоти таъсис этилган бўлиб, бу сийлов билан Бобур Мирзонинг серқирра фаолияти – шоирлик, олимлик, давлат арбоби сифатидаги фазилатларини акс эттирган, шунингдек, республикамиз ва хорижий давлатларда бобуршунослик соҳасида яратилган энг етук бадиий, илмий, публицистик асарлар муаллифларини, атоқли сиёсий ва жамоат арбобларини тақдирлаш кўзда тутилганди.

1998 йили Бобурнинг 515 йиллиги Тошкент ва Андижонда кенг нишонланди. Вилоятда ўтказиладиган анъанавий бобурхонлик халқаро анжуманга айлантирилди. Унда мамлакатимизнинг етакчи бобуршунослари билан бирга хорижий мамлакатлар-

нинг шарқшунос, адабиётшунос олимлари, жумладан, ҳиндистонлик профессор Қамар Раис, афғонистонлик Шафиқа Ёркин, Абдулҳаким Жузжоний ва бошқалар Бобур ижодининг жаҳон маданияти ривожига тутган ўрни мавзуида эҳтирос билан сўзладилар. Айни шу йиғинда Бобур мукофотининг дастлабки лауреатлари эълон қилинди. Таниқли олим ва адиблар, санъат ва меъморчилик намояндалари, жумладан, Пиримқул Қодиров, Сабоҳат Азимжонова, Ғайбуллоҳ ас-Салом, Мажидхон Турсунов, Эйже Мано (Япония), Муҳаммадали Абдуқундузов, Хайриддин Султон, Мақсуд Юнусов, Шафиқа Ёркин (Афғонистон), Маъмуржон Тўхтасинов, Равшан Миртожиев, Муҳаммаджон Мирзаев, Раҳмонжон Азимов бу мукофотнинг илк совриндорлари бўлдилар.

Ҳа, Захириддин Муҳаммад Бобур номини абадийлаштириш, унинг ижодини халққа кенгрок етказиш борасида кимдир кўп гапириб жон куйдирар, кимлардир мажлислар, йиғинлар, тадбирлар ўтказар, кимлардир китоблар ёзар, Зокиржон ака эса амалий иш қилар эди. Чинакам бобурпарастлигини, уни ҳаммадан кўра кўпроқ яхши кўришини, жонкуярлигини исботлар эди. Бобур мукофоти совриндори, Ўзбекистон халқ артисти Муҳаммадали Абдуқундузов бежиз шундай дегани йўқ: *«Агар ўша пайтларда Бобур Мирзонинг ёнида Зокиржон акага ўхшаган эътиқодига содиқ, фидойи одамлар бўлганида, унинг Андижонни ташлаб кетишига йўл қўйишмаган бўларди...»*

Етти йиллик хулосалар

Мана, экспедиция тузилганига ҳам етти йил бўлди. Экспедиция аъзолари бу давр мобайнида автомобилда саккиз бора сафарга чиқдилар. Ўн бешдан ортиқ Шарқ мамлакатларида бўлиб, қарийб икки юз минг чақирим масофани босиб ўтдилар.

Экспедиция қадами етган хорижий юртларга бир эътибор килинг: Қирғизистон, Тожикистон, Қозоғистон, Афғонистон, Эрон, Туркия, Сурия, Иордания, Саудия Арабистони, Бирлашган Араб Амириклари, Покистон, Ҳиндистон, Хитой, Миср... Бу мамлакатларнинг айримларида бир неча мартадан бўлиб, Соҳибқирон Амир Темур ва Захириддин Муҳаммад Бобур ҳамда уларнинг аждоду авлодлари ҳақида ноёб илмий, тарихий маълумотлар олиб қайтилди. Халқимиз ўз бобокалонлари ҳаёти ва фаолиятига оид бундай қимматли маълумотларнинг кўпидан беҳабар эди. Мисол учун, бобурийлар тўғрисида чет элларда, ҳинд, урду, инглиз, форс, араб ва бошқа тилларда чоп этилган 150 га яқин рисола, илмий тадқиқотлар, кассалар, романлар, ҳужжатли ва бадиий фильм кассеталари сотиб олиб келинди ва «Бобур ва жаҳон маданияти» китоб музейига қўйилди. Хусусан, «Бобурнома»нинг хорижий мамлакатларда нашр қилинган ўнга яқин таржималари, нодир қўлёзмаларнинг эндиликда ўз маънавий мулкимизга айланганлиги ғоят таҳсинга сазовордир. Бу китоблар, қўлёзмалар, ҳужжатлар мутахассислар томонидан ўрганилмоқда, лозим кўрилганлари ўзбекчалаштирилиб, халқимиз эътиборига ҳавола қилинмоқда, телевидение орқали намойиш этилмоқда. Инглиз олими, бобуршунос Уильям Эрскиннинг «Бобур Ҳиндистонда» деган китоби, ҳинд кино санъаткорлари томонидан яратилган кўп қисмли «Баҳодиршоҳ – Зафар» бадиий фильми шулар жумласидандир.

Бобур номини абадийлаштириш ғояси билан бошланган иш кўламининг кейинчалик шу қадар кенгайиб кетишини, бизнинг назаримизда, Зокиржон аканинг ўзи ҳам қутмаган бўлса керак. Улуғ аждодларимиз – бадиият мулкининг шаҳаншоҳи Алишер Навоий, Хуросондай бепоён мамлакатнинг маърифатпарвар султони бўлиб ўтган шоир

Хусайн Бойқаронинг Ҳиротдаги қаровсиз, хароба қабр-мақбаралари Зокиржон аканинг кўз олдидан кетмасди. Нахотки, беш асрдан бери номи миллион-миллион дилларда ва тилларда қайта-қайта такрорланиб, кўшиққа айланган ғазаллари миллион-миллион хонадонларга руҳ ва файз бағишлаб келаётган оламшумул инсоннинг мақбарасига борар йўлларни ёввойи ўт-ўланлар босиб ётса?! Ахир бу жойлар энг гавжум, энг обод зиёратгоҳ бўлиши лозим эди-ку... Бошқа улуғ аждодларимиз, Абу Райҳон Беруний, Бобораҳим Машрабларнинг хоки-тупроқларини айтинг...

Шу мазмундаги фикрлар Зокиржон аканинг кўнгил амрига, ҳаётий дастурига айланган эди. Шундан кейин у ҳар гал экспедиция йўналиши ва режаларини тузаётганда ишни аввало қайси хорижий мамлакатнинг қайси шаҳрида, қайси бир улуғ аждодимиз ётибди, деган саволдан бошлайдиган бўлди. Мана шундай хайрли мақсад ва саъй-ҳаракатлар оқибати ўлароқ, экспедиция етти йил мобайнида расман саккиз бора узоқ сафарга чиққан бўлса, ана шу сафарлар давомида жуда кўп машхури жаҳон тарихий шахсларнинг мангу оромгоҳлари бориб кўрилди, ҳолатлари ўрганилди, айримларини таъмирлаш, ободонлаштириш режалари тузилди ёки уларнинг ҳимояга, муҳофазага муҳтожлиги оммавий ахборот воситаларида баён этилди, кенг жамоатчиликка етказилди, амалий таклифлар билдирилди. Булар – Марказий Осиё – Турон ҳудудидан етишиб чиққан ёки асли-насли туронлик бўлган, давр силсилалари ва тақдир тақозоси билан Шарқ ўлкаларида – Араб мамлакатларида, Афғонистонда, Эронда, Покистон ва Ҳиндистонда, Шарқий Туркистон (Хитой)да ва бошқа юртларда умргузаронлик қилиб, фаолият кўрсатган, илму ижод билан машғул бўлган, дунё аҳлига бебаҳо маданий-маънавий бойликлар қолдирган буюк инсонлар – Абу Райҳон Беруний ва Абу Али ибн Сино,

Аҳмад Фарғоний ва Абу Наср Форобий, Жалололиддин Румий ва Мир Алишер Навоий, Султон Ҳусайн Бойқаро ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур, бобурийлар – Ҳумоюн Мирзо, Акбаршоҳ, Жаҳонгир Мирзо, Шохжаҳон, Аврангзеб – Оламгир, Зебуннисобегим, Али Қушчи ва Мирзо Абдуқодир Бедил, Амир Хисрав Дехлавий ва Мирзо Ғолиб, Камолиддин Бехзод ва Бобораҳим Машраб, Офоқ Хожа ва Зокиржон Фурқат... Шунингдек, бу рӯйхатга форс-тожик мумтоз адабиётининг бетакрор ва беназир намояндalари Умар Хайём ва Абулқосим Фирдавсий, Абдурахмон Жомий ва Фаридиддин Attорлар ҳам киради. Экспедиция аъзолари мана шу ва бошқа буюк алломаларнинг мақбараларини, оддий қабрларини зиёрат айладилар, улар бошида Куръони карим оятларидан тиловат қилиб, ўз инсоний бурчларини адо этдилар.

Андижон заминидан етишиб чиккан яна бир улуг зот – Туркистон ўлкасида довруқ қозонган шоир, адиб, адабиётшунос, драматург, тенгсиз истеъдод эгаси Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон машъум ўттизинчи йиллар қатағони қурбонларидан бири эди. Унинг қабри йўқ эди, фақат отилган жойи тахминан маълум эди, холос. Вилоят ҳокимлиги раҳнамолигида, Зокиржон Машрабовнинг ташаббуси, Бобур жамғармаси ҳомийлигида ана шу жойдан – ҳозирги Тошкент телемаркази яқинидаги Бўзсув қирғоғидан тупроқ олиб келиниб, оқсоқоллар, ижодкор зиёлилар, шоирнинг қариндошлари иштирокида Андижон шаҳрининг Сойгузар мавзеидаги Чўлпон боғида рамзий қабр барпо қилинди. Адибнинг ҳайкали салобат тўқиб турган бу боғ ҳам энди Андижон аҳли ва вилоятимиз меҳмонлари учун табарруқ бир зиёратгоҳга айланиб қолди. Иншоаллоҳ, суюкли бандалари хотирасини йўқлаганларни Парвардигори олам ўз фазлу қарами билан сийласа ажабмас.

Шубҳа йўқки, эзгу мақсадлар сари қўйилган ҳеч бир қадам ва дилда тугилган ният беиз, бесамар кет-

магай. Умид билан экилган ниҳол албатта мева беражак. Бобур Мирзо ва авлодларининг бизга у қадар маълум бўлмаган ҳаётлари, давлатчилик, ҳарбий иш, меъморчилик ва ижодий фаолиятларини ўрганиш, қўлга киритилган маълумотларни тадқиқ этиш, тарғиб қилиш борасида экспедиция аъзолари томонидан бир мунча ижодий ишлар қилинди, ҳужжатли ва бадиий асарлар ҳақида аввалги саҳифаларда батафсил маълумот бериб ўтган эдик. Таъкидлаш жоизки, бу асарлар бобуршунослик ривожига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилди, китобхон ва томошабинлар кўнглидан мустаҳкам жой олди.

* * *

Бобур фонди, унинг экспедицияси имкон доирасида мамлакат ва халқаро миқёсдаги турли илмий-маърифий анжуманларда иштирок этиб, тўплаган материалларни оммалаштиришга ҳаракат қиларди. Жамғарма раҳбарининг иккимингинчи йилларнинг бошларида Улан-Батор, Дехли, Лондонда ва Истанбулда ўтказилган халқаро симпозиумларда илмий маърузалар билан иштирок этганлиги бунга мисол бўла олади. Шунингдек, фонд томонидан Республика маънавият ва маърифат жамоатчилиқ маркази билан биргаликда Тошкент шаҳрида «Икки буюк тақдир» (Амир Темур ва Бобур Мирзо шахсияти) мавзуида маърифий кеча, экспедиция аъзоларининг навбатдаги сафарига бағишлаб ҳисобот йиғилиши, Андижондаги Бобур номидаги маданият ва истироҳат боғида «Бобур Мирзо – Соҳибқирон Амир Темур зурриёди» мавзуида тадбирлар уюштирилди. Зокиржон Машрабовнинг Тошкент давлат университетининг профессор-ўқитувчилари ҳамда талабалари билан учрашуви ҳам ғоятда қизғин ўтди. Мазкур издиҳомларда республикамиздаги етук олимлар, ёзувчилар, матбуот вакиллари, чет эл элчихоналарининг вакиллари қатнашиб, жамғарманинг маънавиятимизни юксалтириш ва за-

минимиздан етишиб чикқан буюк алломаларнинг маданий ва илмий меросларини ўрганишга хизмат қилаётганини алоҳида таъкидладилар.

Жамғарма фаолиятининг қамрови «халқаро» деган мақомга мос равишда тобора кенгайиб борди. Заҳириддин Муҳаммад Бобурни яхши биладиган, унинг ижодига ихлоси баланд зиёлилар кўмагида Дехли (Ҳиндистон), Лоҳур (Покистон), Қоҳира (Миср), Токио (Япония), Кобул (Афғонистон), Алматы (Қозоғистон), Ўш (Қирғизистон), Тошкент, Самарқанд, Наманган (Ўзбекистон) шаҳарларида жамғарманинг бўлимлари ташкил этилди ва у жойларда бобурийлар меросини тўплаш, ўрганиш, тарғиб қилиш юзасидан амалий ишлар олиб борилди. Мазкур бўлимлар адабиётлар, илмий маълумотлар билан алмашишда жуда қўл келмоқда, энг муҳими, халқаро алоқалар, муносабатларни яхши йўлга қўйишга ҳисса қўшиш, қўшма тадбирлар ўтказиш берасида муҳим аҳамият касб этмоқда. Зеро, жамғармани юзага келтиришдан кўзда тутилган асосий мақсадлардан бири ҳам шу эди.

– Шу кунга қадар биз асосан Шарқ мамлакатларида бўлиб, теурийлар ва бобурийлар маданиятига оид кўплаб манбалар билан танишдик, – дейди Зокиржон ака. – «Бобур ва жаҳон маданияти» музейи учун юзлаб китоблар, қўлёзмалар, бошқа тарихий экспонатлар тўплашга муваффақ бўлдик. Айни вақтда, изланишлар жараёнида биз шунга амин бўлдикки, кўҳна ва бой тарихимизга тааллуқли, жумладан, бобурийлар маданиятини ёритувчи жуда кўп тарихий ҳужжатлар Европа давлатларининг музей ва кутубхоналарида сақланаётган экан. Албатта, уларнинг маълум бир қисми ўзбекистонлик шарқшунос олимлар томонидан ўрганилган, илмий муомалага киритилган. Лекин бизнинг ўтмиш маданий бойлигимиз шу қадар улкан эканки, биз уларнинг ҳаммаси ҳақида мукамал ва етарлича маълумотга эгамиз, деб айта олмаймиз.

Бобур номидаги Халқаро жамғарма раёсати ана шу мақсадда, яъни қадим тарихимиз ва бекиёс маданий ёдгорликларимизни янада чуқурроқ ўрганиш, имкони борича улар билан ватандошларимизни яқиндан таништириш учун Европа минтақаларида ҳам ўз ваколатхоналарини ташкил этишга қарор қилади. Россия пойтахти Москвада, Германиянинг Бильдфельд шаҳрида, Венгрия пойтахти Будапештда жамғарманинг бўлимлари очилади. Москва бўлимига Борис Михайлович Морозов, Бильдфельд бўлимига эса доктор Ян Хонзель раҳбарлик қилиб келмоқда.

Дастлабки пайтларданок Зокиржон ака фонд бўлимлари орқали ўша юрт-эллардаги ўзбек маданиятига дахлдор тарихий-маданий ёдгорликларни излаб топиш, уларни ҳар томонлама тадқиқ этиш чораларини кидиришга киришади. Жумладан, Бильдфельддаги бўлим воситачилиги ва кўмагида Олмониянинг «Хонзель» фирмаси билан амалий ҳамкорлик қилиш тўғрисида шартнома тузилади. Шарқ маданиятининг самимий мухлиси Ян Хонзель етакчилигидаги мазкур фирма жамғарма раҳбарияти, шахсан Зокиржон Машрабов илтимосига кўра Фарб мамлакатларининг музей ва кутубхоналарида сақланаётган темурий-бобурийлар тарихига оид кўлёмалар ва бошқа адабиётларни ўрганиб, имкон қадар улардан нусхалар олиб, «Бобур ва жаҳон маданияти» мозийгоҳига жўнатишга бажонидил розилик билдиради ва бу ҳамкорлик тез орада ўз самарасини кўрсата бошлади.

Халқаро илмий-амалий кенгаш

1999 йил 10 сентябрь куни Тошкент шаҳрида Бобур номидаги Халқаро жамғарма томонидан ташкил этилган «Бобурийлар мероси – жаҳон манбаларида» мавзуида нуфузли халқаро илмий-амалий кенгаш бўлиб ўтади.

Анжуман ишида Ўзбекистон, Германия, Россия, Ҳиндистон, Эрон Ислом Республикаси, Афғонистон мамлакатларининг бобуршунос олимлари, жамоат арбоблари, шоир ва ёзувчилар, оммавий ахборот воситаларининг вакиллари иштирок этдилар. Жумладан, *хорижий мамлакатлардан:*

1–2. Бобур номидаги Халқаро жамғарманинг Германия бўлими бошлиғи, доктор Ян Хонзель ва ушбу бўлимнинг илмий ходими Сюзанна Хонзель.

3. Ношир, журналист, доктор Юрген Андреас Эрнест (Германия).

4. Шарқшунос Тиманн Альтханс (Германия).

5. Тарихчи Морозов Борис Михайлович – жамғарманинг Москва бўлими бошлиғи.

6. Ҳиндистоннинг Ўзбекистондаги Маданият маркази бошлиғи, доктор Қамар Раис.

7. Эрон Ислом Республикасининг Ўзбекистондаги элчихонаси маданий масалалар бўйича маслаҳатчиси, доктор Худойбахт.

8. Жамғарманинг Афғонистон бўлими бошлиғи, Бобур номидаги халқаро мукофот лауреати, доктор Шафиқа Ёркин.

9. Доктор Абдулҳаким Шаърий Жузжоний (Афғонистон).

10. Шарқшунос Муҳаммад Ҳалим Ёркин (Афғонистон).

Ўзбекистондан:

1. Ўзбекистон халқ ёзувчиси, филология фанлари номзоди Пиримкул Қодиров.

2. Ўзбекистон халқ ёзувчиси, филология фанлари номзоди Муҳаммад Али.

3. Таниқли давлат ва жамоат арбоби Нуриддин Муҳиддинов.

4. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори Абдуқодир Ҳайитметов.

5. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори, Беруний номидаги Давлат мукофоти лауреати Наим Каримов.

6. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори, профессор Бегали Қосимов.

7. Филология фанлари доктори Убайдулла Уватов.

8. Ёзувчи, Бобур номидаги халқаро мукофот лауреати Хайриддин Султон.

9. «Тафаккур» журнаlining бош муҳаррири, ёзувчи Эркин Аъзамов.

10. Биология фанлари доктори, профессор Ҳасан Бўриев.

11. Филология фанлари номзоди, Гёте институти (Германия)нинг Ўзбекистон бўлими ходими Хуррам Раҳимов.

12. «Олтин мерос» халқаро жамғармаси раисининг ўринбосари Насиба Усмонова.

13. «Олтин мерос» халқаро жамғармасининг ижрочи директори Бобоҳон Шарипов ва бошқалар иштирок этишди.

Мажлисида Ян Хонзелнинг «Бобур ва бобурийлар меросининг Ғарбий Европа манбалари», Сюзанна Хонзелнинг «Бобур ва бобурийлар меросини Ғарбий Европа манбаларидан излаб топишнинг методологик масалалари», Қамар Раиснинг «Бобурнинг 1910 йили Калькуттада нашр этилган девони», Шафиқа Ёркиннинг «Комрон Мирзонинг Ҳамбургда сакланаётган девони қўлёзмаси ҳақида», Зокиржон Машрабовнинг «Бобур ва бобурийлар меросини жаҳон манбаларидан излаб топиш ва ўрганиш муаммолари тўғрисида», Хуррам Раҳимовнинг «Арнольд Хоттингернинг «Буюк Акбар» романи ҳақида», Абдуқодир Ҳайитметовнинг «ШоҳҒариб Мирзонинг Ҳамбургдаги қўлёзмаси хусусида» мавзуларидаги илмий маъруза ва ахборотлари тингланди.

Анжуманда Юрген Андреас Эрнест, Борис Морозов, Пиримкул Қодиров, Муҳаммад Али, Нуриддин Муҳиддинов мавзуга дахлдор фикр-мулоҳазаларини билдирдилар.

Йиғилиш ниҳоясида Қамар Раис Бобурнинг 1910 йили Калькуттада чоп этилган девонининг ксеронус-хасини, Хуррам Раҳимов «Буюк Акбар» романини жамгарма раҳбари Зокиржон Машрабовга тухфа этдилар.

Анжуман якунида Жамғарманинг Германия бўлими воситасида Ғарбий Европа манбаларидан бобурийлар меросига тааллуқли ҳужжатларни излаб топиш юзасидан амалга оширган илмий изла-нишлари маъқулланди, бу борадаги тадқиқотларни давом эттириш тавсия қилинди, Жамғарма раёса-тининг янги қўлёзма манбаларни илмий истеъмол-га киритиш, яқин келгусида «Бобурнома» асарини юксак сифат билан қайта нашр этиш, шунингдек, Арнольд Хоттингернинг «Буюк Акбар» романини ўзбек тилига таржима қилиб чоп этиш таклифлари маъқулланиб, 2003 йил сентябрь ойида Бобур Мирзо таваллудининг 520 йиллиги муносабати билан Анди-жон шаҳрида халқаро илмий конференция ўтказиш режалаштирилди.

* * *

Конференциядан сўнг жаноб Юрген Андреас Эр-нест ва Ян Хонзель рафикалари билан Андижонга ташриф буюришди. Улар Бобур номидаги халқаро жамғарма ташаббуси билан қадим шаҳарларимиз Самарқанд, Бухоро, Хива ва бошқа жойларда ҳам бўлиб, юртимизнинг тарихий обидалари ва замона-вий кифасини ҳайрат билан томоша қилдилар.

Меҳмонлар Ўзбекистон бўйлаб қилган сафа-ри таассуротларини Жамғарма идорасидаги давра суҳбатида завқ ва ҳаяжон билан сўзладилар.

Худди ана шу йиғинда немис дўстларимиз чина-кам батартиб, масъулиятни юксак даражада ҳис этув-чи ишончли ҳамкор эканликларини намойиш этишди: Улар Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Шохғариб Мирзо ва Бобур Мирзонинг ўғли Комрон Мирзонинг

Ҳамбург шахридаги музейда сақланаётган девонлари тўла матнларининг ксеронусхаларини, шунингдек, Ян Хонзелнинг рафиқаси Сюзаннахоним заҳматлари эвазига йиғилган яна бир ғоят қимматли ҳужжат – ҳазрати Бобур шахсияти, ҳукмдорлик ва илмий фаолияти, ижодига оид 140 мингдан зиёдроқ манба-маълумот рўйхатини Жамғарма ихтиёрига топширдилар.

* * *

Жамғарма ўша йили Андижондаги Бобур қадамжоларини ободонлаштириш билан ҳам машғул бўлди. Жумладан, Мустақиллик байрами арафасида Бобур боғидаги музей биноси ва унинг гумбазини таъмирлаш, янги бўёк бериш ишлари ниҳоясига етказилди.

Тиниб-тинчимаган Зокиржон ака хаёлида Жамғарма қошида «Бобур кутубхонаси»ни ташкил этиб, теурийлар, бобурийлар ҳақида яратилган илмий баддий асарларни тўплаб, мамлакатимиз ва қўшни давлатларнинг Бобур қадамжолари билан боғлиқ шаҳарқишлоқларидаги мактабларнинг кутубхоналарига хайрия сифатида туҳфа қилиш фикри ҳам ўша пайтларда туғилган эди. Бунда илм-маърифат масканларини янги адабиётлар билан бойитиш назарда тутилган, албатта.

Тошкент Давлат Техника университетида таҳсил кўраётган хиндистонлик Бобур авлоди (Тусийлардан бири) Аброр ибн Умарнинг Бобур фонди стипендияси билан таъминланиши, худди шундай стипендиянинг Бобур номидаги Андижон давлат университетида ҳам жорий этилиши чинакам хайрли амаллардан эди.

Зокиржон ака бошқаларнинг омадидан, ютуғидан самимий қувонадиган одам. Айниқса, ўша ютукқа ўзи ҳам озми-кўпми дахлдор бўлса... Бир куни унинг хонасида суҳбатлашиб ўтирган эдик, эшик очилиб,

бир йигит хоразмча лаҳжада «Зокиржон ака, сиз билан хайрлашиб гетмакчи эдим», – деди останада турганча.

– Киринг, кириг, – деди Зокиржон ака ва ўзи ўрнидан туриб меҳмонга пешвоз юрди-да, уни бағрига босиб: «Яна бир марта табриклайман, ўйнаб-кулиб миниб юринг, тўйларга хизмат қилсин», деди ва ташқаригача кузатиб, қайтиб киргач, менга изох берди:

– «Тико» ютиб олди. Ўзида йўқ хурсанд...

Ҳа, ўша йиллари Бобур жамғармаси чиқараётган «Бахт қуши» лотореясидан «Тико», «Нексия», «Дамас» ютганлар биргина хоразмлик йигит эмас эди.

* * *

Зокиржон ака ўша йиллари илмий экспедициянинг узоқ сафари йўналишининг лойиҳасини хаёлан пишитиб юрарди. Бу лойиҳа «Ўзбекистон карвони Буюк ипак йўлида» деб аталарди. Мўлжал бўйича карвон дастлаб отлар ва туяларда йўлга чиқиши, маълум масофадан кейин, автомобилда давом этиши лозим эди. Қирғизистон – Хитой – Ҳиндистон ҳудудлари орқали Бирмага ўтиб, Рангун шаҳрида дафн этилган сўнгги бобурий ҳукмдор Баҳодиршоҳ-Зафарнинг қабри ҳолатини ўрганиш кўзда тутилганди. Маълумки, Баҳодиршоҳ уни она шаҳри Дехлига дафн этишларини васият қилган, лекин ўша давр бу сўнгги илтижони ҳам бажо келтириш имконини бермаган. Зокиржон аканинг нияти, агар иложини қилса, мусулмончиликда муқаддас калом, удум саналмиш васиятни, кеч бўлса ҳам, ҳиндистонлик дўстлар ёрдамида рўёбга ошириш, агар бунинг эвини қилолмаса, лоақал қабр-мақбарани таъмирлаш... эди.

– Демак, – деган эди Зокиржон ака ўшанда, – бизнинг мана шу улуғ карвон йўлларидаги биринчи ва-зифамиз озод Ўзбекистоннинг бой тарихи, бугунги тинчликсевар сиёсатини, содда, меҳнаткаш, бағрикенг

халқини бутун дунёга тарғиб қилишдан иборат бўлади. Албатта, мамлакатимиз мустақилликка эришмаганида бундай халқаро сафарлар ва тадбирларни, ҳатто орзу ҳам қилолмаган бўлардик. Қолаверса, буюк ватандошларимизнинг олис ва бегона юртларда қолиб кетган хоки-тупроқларидан хабар олиб, қабр-мақбараларини таъмирлаш, ободонлаштириш борасида шахсан Президентимиз бизга кўрсатма берган, вазифа қилиб кўйган. Юртбошимизнинг «Бобур ва жаҳон маданияти» мозийгоҳи «Хотира китоби»даги дастхати, андижонликлар ҳақидаги фикрлари барчамизда ғурур туйғуларини уйғотади, айти вақтда, бизни янги-янги сафарларга ундайди, янги-янги орзуларга илҳомлантиради.

«Бобомиз Заҳриддин Муҳаммад Бобур номи билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Ўзбек халқининг додусини дунёга таратган улуг аждодларимиздан бири ўлароқ, ул зот бизни тарихимизни қадрлашга, келажакка буюк ишонч билан қарашга ўргатади.

Бобур Мирзо номи билан аталмиш Миллий боғнинг, шоир рамзий мақбараси ҳамда «Бобур ва жаҳон маданияти» музейининг барпо этилиши – халқимиз тарихида янги, озодлик замонига қадам қўйилганидан яхши бир муждадир.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур каби мумтоз инсонларни дунёга берган халқ ҳеч қачон хор бўлмайди, муқаррар тарзда саодатга эришади.

Қадимий Андижон аҳлининг бу каби савобли ишлари кўпайсин ва бошқа ватандошларимизга ибрат бўлсин.

Бобур Мирзо бобомизнинг сиймосини абадийлаштиришга қўл урган инсонларга самимий миннатдорчилик билдираман.

Ислоҳ КАРИМОВ,
Ўзбекистон Республикаси Президенти.

1994 йил, 4 октябрь».

– Президентимизнинг бу самимий сўзлари мени яна бир масала устида ўйлашга ундади, – деган эди Зокиржон ака. – У ҳам бўлса, жонажон шахримиз Андижоннинг ёши масаласи. Шу пайтгача бу муаммо узил-кесил ҳал бўлмапти. Тарихчиларнинг ҳаракатларидан, тахминларидан унча кўнглим тўлмайти. Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Археология илмий текшириш институти билан ҳамкорликда (шартнома асосида) илмий тадқиқотлар – казишмалар олиб бориб, Андижоннинг асл тарихини, ҳақиқий ёшини аниқлашимиз зарур. Менинг наздимда Андижон Самарқанд, Бухоро, Хива, Тошкент шаҳарлари билан тенгдош бўлиши керак. Бунинг устига, бу ердан Буюк ипак йўли ўтган...

Ҳа, Зокиржон аканинг дилида ва тилида Андижон тарихини ўрганиш, унинг ёшини аниқлаш нияти ўша йиллардаёқ куртак ёза бошлаган эди.

Сайлов ҳаяжонлари ва изтироблари

1999 йил охирларида мамлакат парламентида сайловлар жараёни бошланди. Ўзбекистон Олий Мажлиси депутатлигига кўрсатилган номзодлар орасида Зокиржон Машрабовнинг ҳам исми-фамилияси бор эди. Уни Ўзбекистон Миллий тикланиш демократик партияси ҳамда бизнинг сайлов коидаларимизда янгилик бўлган жамоа – «Ташаббускорлар гуруҳи» тавсия этган эдилар.

Аввалига таклиф Зокиржон акага эриш туюлди. Дарҳол кўз олдига бундан анча йиллар бурунги сайловдаги машмашалар келди.

– Ишончинглар учун раҳмат, – деди Зокиржон ака, – лекин менинг ёшим етмишга қараб кетаётган бўлса, ҳожати бормикин... Ахир бу оғир масъулият, катта ташвиш... Жамғарманинг ишлари, экспедиция сафарлари кўп. Ҳозир эркин қушман, ихтиёрим ўзимда... Мабодо депутатликка сайланиб қолгудай

бўлсам, ҳар бир сафарниям, режамдаги бошка тадбирларниям кимлар биландир маслаҳатлашиб, кимлардандир ижозат сўраб қилишимга тўғри келиб қолармикин?.. Шунинг учун, яхшиси, мени қўйинглар, узр...

Лекин ташаббускор гуруҳнинг ҳам, партия раҳбарларининг ҳам, сайловга дахлдор бўлган бошка масъул ўртоқларнинг ҳам қарорлари қатъий эди.

– Йўқ, Зокиржон ака, – дейишди унга. – Сизни бутун Ўзбекистон танийди, хорижий мамлакатлардаям билишади. Қаерга борсангиз, сўзингизни ўтказа оласиз. Парламентда сизга ўхшаган обрўли одамларимиз бўлиши керак. Қолаверса, сизнинг ҳозирги бутун фаолиятингиз маънавият билан боғлиқ хайрли ишлардан иборат. Депутат бўлсангиз, мана шу ишларингизни юқори доирада, янада кенгрок олиб бориш имкониятлари туғилади. Парламент сизнинг олийжаноб ниятларингизни қўллаб-қувватлайди, ёрдам беради...

Зокиржон ака кўпчиликнинг раъйини қайтаролмади.

Аммо Зокиржон Машрабов билан беллашади-ганлар ҳам чакана «полвонлар» эмас эди. Андижон шаҳрининг кунчиқар томони ва Андижон туманининг катта бир ҳудудини ўз ичига олган 26-Мустақиллик сайлов округидан Олий Мажлис депутатлигига турли партиялардан 5 кишининг номзоди кўрсатилган бўлиб, уларнинг ҳар бири мавкеи, сайловолди дастури жихатидан бир-биридан қолишмайдиган, ҳаммаси ҳам депутатликка муносиб шахслар эди.

Хуллас, қурашлар ғоят кескин руҳда бўлди.

Қураш авж олган сари ташвишлар, иккиланиш ва задаликлар ҳам кучайиб борарди. Тарғибот ва ташвиқотга бағишланган тахминан қирқ кунлик масофа жуда узоқдай туюлиб кетди.

Лекин шу жараён баҳонасида Зокиржон Машрабов аҳоли орасига чуқуррок кириб, халқнинг муам-

молари, одамларнинг шахсий дарду ҳасратлари билан яқиндан танишди, сайловчиларнинг сиёсий, ҳуқуқий ва маданий савиясини ошириш долзарб масала бўлиб турганини, агар эл-юрт унга ишонч билдириб, депутат бўлиб қолгудай бўлса, асосий эътиборни наказ бажаришга эмас, балки парламентда, Олий Мажлис сессияларида мамлакат ва юрт фаровонлигига эришиш борасидаги қонунлар яратишга қаратиш зарурлигини чуқур ҳис этди.

Нихоят, кўпдан қутилган ҳаяжонли кун – 5 декабрь ҳам етиб келди. Номзодлар, уларнинг сайлов участкаларидаги кузатувчилари, тарафдорлари бюллетень қутилари кеч соат саккизда очилса, натижалар соат ўнгача маълум қилинади-ю, қўнгил бир ёқлик бўлади, деб ўйлашган эди. Лекин 50 мингдан ортиқ сайловчи, тўртта номзоднинг сайлов бюллетенларини санаб, сарагини саракка, пучагини пучакка ажратиб чиқиш, баённомалар тўлдириш ва бошқа ташкилий масалалар кўп вақтни оларди. Тунги соат ўн бирда ҳам, ўн иккида ҳам, 6 декабрнинг саҳар тўртигача ҳам натижалар маълум бўлмагач, ҳамма уй-уйига тарқалди.

Қисқаси, сайловда тўрт номзод ичидан ҳеч ким ғолиб чиқмагани икки кундан кейин маълум қилинди.

Зокиржон ака бунга кўп ҳам ажабланмади. Аввалги сайловда ҳам у бошқа «рақиблари»га нисбатан кўп овоз олиб, иккинчи турга қолган эди, тагин айнан шундай бўлди-я... У қийин аҳволга тушиб қолди. У билан бирга такрорий овоз йиғишга Андижон шаҳар 1-туғруқхона бош врач, Ўзбекистон халқ демократик партиясидан номзод Лола Абдурахмонова қолган эди.

– Энди жуда ноқулай иш бўлди, аёл киши билан курашиш уят-ку, – деди у иккимиз холи қолганимизда (камина ҳам Зокиржон аканинг ишончли вакиллари билан бири эдим). – Яхшиси, мен номзодимни олиб қўя қолсам, нима дейсиз?

Тўғриси, мен ҳам Зокиржон аканинг депутат бўлишига унча кизикмай кўйган эдим. Сабаби, 2000 йилда Бобур номидаги халқаро экспедициянинг Шарк мамлакатлари бўйлаб икки бора сафари режалаштирилаётган ва экспедиция аъзоси сифатида менинг ҳам ана шу сафарларда иштирок этишим назарда тутилаётган эди. Шунингдек, мен Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Андижон вилоят бўлими раҳбари сифатида Бобур халқаро жамғармаси хомийлигида ва ҳамкорлигида бир неча адабий, маданий тадбирлар ўтказишни мўлжаллаб, Зокиржон ака билан келишиб кўйган эдим. Олий Мажлис сессиялари ва бошка депутатлик юмушлари ана шу ниятларимиз ва режаларимиз ижросини ортга суриб ёки ўзгартириб юбориши мумкин эди.

Дилимдагини айтдим. Зокиржон аканинг хафа бўлмаслигини сезиб турардим, чунки у ҳам мени синаш, шунчаки фикримни билиш учун эмас, балки сидқидилдан гапираётган эди. Яъни мен:

– Унда мардоналик бўларди, – дедим.

– Китобингизда шундай деб ёзасизми? – деб сўради Зокиржон ака болаларча самимий жилмайиб.

– Албатта.

Икки кунча аввал тарих муаллими, Зокиржон аканинг хайрихоҳларидан бири Шукуржон Валиев билан Султон Маҳмуд Ғазнавий ва Рай шахри ҳокими Сайидабону можаролари тўғрисида гаплашган эдик.

Мазкур воқеа ҳақида тарихий асарлар устаси, таникли адиб Миркарим Осим шундай хикоя қилади: «Рай, Ҳамадон, Исфаҳон ва Кўхистоннинг ҳукмдори Фаҳруддавла йигирма бир йил ҳукм суриб вафот этгандан кейин тахти унинг балоғатга етмаган ўғли Маждуддавллага қолади. Давлат ишларини унинг онаси Сайида бошқара бошлайди. Ундан фуқаро рози, аъён ва кубаролар ҳам хурсанд эдилар. Кўп мамлакатларни босиб олган Султон Маҳмуд кунлардан бир кун Сайиданинг ҳузурига элчисини юбориб, унинг

номига хутба ўқитиб, хирож тўлаб туришни талаб қилади. Сайида унинг элчисига шундай дейди: «Эрим тириклигида мен Маҳмуд Ғазнавий келиб юртимизни босиб олмасайди, деб қўрқар эдим, энди қўркмаймен. Ё у енгади ёки мен. Мен зафар қозонсам, бутун дунё илгари юз подшоҳни енгган Маҳмуд аёл кишидан енгилибдур, дейди. Агар у ғолиб келса, шундай улуғ подшоҳ хотин кишини енгиб, фатхнома ёздирибдур, деб таъна қилгай. Бу Султон учун шон-шавкат эмас, шул сабабдан ҳукмдорингиз мен билан жанг қилмайдур!»

Окилона жавобдан мутаассир бўлган Маҳмуд Ғазнавий Сайида тириклигида унинг юртига кўз тикмайди.

Бошқа бир манбада ушбу ривоят ўзгачарок талкин этилади. Яъни, буюк табиб ва мутафаккир Ибн Синони кўпдан таъкиб остига олиб юрган Султон Маҳмуд унинг Рай шаҳрида эканлигидан хабар топгач, Сайидадан олимни Ғазнага юборишни талаб қилади. Акс ҳолда Райга қарши ҳужум очишини билдиради. Шунда зўр ақл-идрок эгаси ва тадбиркор аёл Сайида Султон Маҳмудга куйидаги мазмунда хат ёзади: «Агар уруш натижасида сиз мени енгсангиз, одамлар Султон Маҳмуд фақат ожиз аёлнигина енгди, дейдилар, холос. Агар мен енгсам, сиз учун жуда катта номусдир».

Биз мана шу ғоят таъсирли ва ибратли ҳикоятни эслашдик.

– Бўлди, ҳозир, сизнинг гувоҳлигингизда ариза ёзганим бўлсин, – деди Зокиржон ака ҳеч иккиланмай. Унинг ўша пайтдаги кайфиятида катта бир йўқотишни бошидан кечираётган кишиларда бўладиган ҳолатни, ачиниш, афсусни сезмадим. Аксинча, менинг наздимда, Зокиржон аканинг юзларидаги қизиллик қуюқлашди. У вужуди оғир бир юкдан, қалби катта ташвишдан халос бўлаётгандай енгил нафас оларди.

– Битга учрашув ташкил қиламиз, – деб ўз режасини ошкор эта бошлади Зокиржон ака. – Мен сўзга чиқиб, Бобур Мирзонинг ашаддий ғаними Иброҳим Лўдийнинг онаси малика Буъага айтган узри ва унга кўрсатган муруввати, Маҳмуд Ғазнавий билан Сайидабону муносабатлари ҳақида гапираман-да, сайловчиларни Лолахонга овоз беришга даъват этаман, ўзим ҳам шу синглимизга овоз бераман, дейман. Қалай бўлади?

– Мард кишининг иши бўлади, – дедим ўзимни ҳам шу жумардликка шерикдай сезиб. – Қолаверса, сиз ҳозир ютиб турибсиз – ҳаммадан кўп овоз олгансиз. Уйиндан чиқсангиз ҳам, ғолиб сифатида чиқасиз.

– Тўғри, – деди Зокиржон ака, – бизга хайрихоҳ бўлган ёру дўстлар, кўнгил яқинларни анча уринтирдим, овора қилдим. Лекин улар ҳам тушунишар, узр сўраймиз-да, – деди у ва шу заҳоти столи тортмасидан ок қоғоз олди-да, ниманидир ёза бошлади.

Ариза битилди. Мен ҳам енгил тортгандай бўлдим. Шундан кейин Зокиржон ака сайловга дахлдор масъул одамларга кўнғирок килиб, ниятини билдирди.

– Келинг, хўп денг энди, – дерди Зокиржон ака жудаям мулойимлик билан. – Ёшим ҳам бир жойга бориб колди, ёшлар депутат бўлишсин... Хафа бўлиб ёки бошқа фикрда айтаётганим йўқ, юракдан, самимий гапиряпман... Бу ёқда ўзи ишларим ҳам бошимдан ошиб-тошиб ётибди. Бу йилги режамизда экспедиция сафарлари бор. Андижоннинг асл ёшини аниқлаш учун археологик қазувлар олиб бориш мўлжалим ҳам йўқ эмас...

Лекин мутасадди кишилар Зокиржон аканинг илтимосига рад жавобини беришди.

– Энди кеч бўлди, – дейишарди улар. – Бунақа аризалар қабул қилинмаяпти.

Ҳа, поезд кетиб колган эди.

Мен мана шу сайлов олди тарғиботлари жараёнида Зокиржон ака ҳаётининг яна бир бахтли, ибратли жиҳатини ўзимга кашф этдим. Бу серзавқ, эхтиросли, одамохун инсон атрофида унга ён босиб, тарғибот ишларининг ҳолати билан кизиқиб, зарур бўлса, кўмакка шайлигини изҳор этувчи тарафдорларнинг беҳад кўплиги, чиндан-да, ҳавас қилгулик ҳол эди. Булар – Зокиржон аканинг тенгқур кадрдонлари, турли даврларда ҳар хил идора ва ташкилотларда бирга ишлашган жамоадошлари, унинг маънавият ва кадриятларимизни эъозлаш, юксалтириш борасидаги фаолиятини ёқловчи ихлосмандлари, оддий-оддий инсонлар эди. Демак, Зокиржон ака мана шу юзлаб одамларнинг кўнглидан ўзининг эзгу, савобли ишлари, меҳр-оқибати, яхшилиги билан муносиб жой топган, уларни ўзига дўст ва меҳрибон айлашга муваффақ бўлган экан.

Тарғибот даврида сайловчилар билан бўлган мулоқотлардан бирида ҳаканлик бир мўйсафид шундай дегани эсимда:

– Ўнтадан ҳам битта, биттадан ҳам битта, деганларидай, Зокиржон ёлғиз фарзанд, лекин у ўнтага татийдиган фарзанд. Отасини рози қилган, она дуосини олиб юрган ўғил. Ўтган улуғларни йўқлаб, руҳларини шод қиляпти. Шунинг учун уни Оллоҳнинг ўзи қўллайди.

Алқисса, Зокиржон Машрабов Ўзбекистон Олий Мажлиси депутатлигига сайланди! Лекин у бу юксак мартабага эришганидан ортиқча суюниб кетмади. Чунки, халқнинг, ўз юртдошларининг ишончи депутат зиммасига жуда катта масъулиятлар юклаши табиий эди, буни Зокиржон ака яхши ҳис қилиб турарди. Жамғарма тадбирлари, экспедициянинг келгусидаги сафарлари... Бу юмушлар энди ундан янада фаол, янада жўшқин, янада қизгин меҳнат қилишни, янада серғайрат, янада соғлом бўлишни тақозо этади.

Навбат – Андижон тарихига

2000 йилдан Бобур номидаги халқаро жамғарма ва унинг илмий экспедицияси фаолиятида иккинчи босқич, янада муҳим давр бошланди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 517 йиллигига бағишлаб 14 февраль куни вилоят ҳокимлиги раҳнамолигида Андижон шаҳрида «Бобур – буюк арбоб, беназир аллома, улуғ шоир» мавзуида халқаро илмий-маърифий анжуман ўтказилди. Унда Ҳиндистон ва Афғонистондан, пойтахтимиз Тошкент ва бошқа шаҳарлардан таникли бобуршунос олимлар, адиблар, оммавий ахборот воситалари вакиллари қатнашдилар. Тадбир давомида меҳмонлар иштирокида Бобур ҳайкали пойига гуллар қўйилди, Бобур рамзий қабри зиёрат қилинди, Андижондаги Бобур қадамжолари бўйлаб саёҳат уюштирилди. Анжуман доирасида «Маънавият» нашриётида чоп этилган темурий-бобурийлар тарихига оид китобларнинг кўргазмаси ташкил этилди, бухоролик бобуршунос олим Раҳим Воҳидовнинг «Биз билган Бобур» рисоласининг тақдимоти ўтказилди.

Май ойида эса «Соғлом авлод йили» шиори остида Президентимизнинг ташаббуси ва раҳбарлигида яратилган Соғлом авлод дастури гоյларини жамоатчиликка тарғибу ташвиқ қилиш, улуғ аждодларимизнинг комил инсон тарбияси ҳақидаги бебаҳо меросларини кенг оммалаштириш мақсадида маърифий-бадий анжуман ташкил этилди. Анжуман доирасида бир пиёла чой устида маҳалла фуқаролари ва зиёлилар олдида пойтахтдан келган ва маҳаллий олимлар, шоир ва ёзувчилар, мутахассисларнинг «Маҳалла –

соғлом авлод бешиги», «Бобур, Ҳумоюн, Акбар – уч буюк зотнинг маънавиятимизни юксалтиришдаги ибратли хислатлари», «Миллий мафкура ва баркамол авлод тарбияси», «Тарихий кадриятларни тиклаш – миллий мафқуранинг асосларидан бири», «Соғлом авлод тарбияси ва оила», «Улуғ аждодларимиз ижодида комил инсон орзуси», «Соғлом авлодни шакллантиришда ислом динининг ўрни» мавзуларидаги суҳбатлари, фикр-мулоҳазалари тингланди. Республикамининг таникли ҳофизлари ижросида куй ва кўшиқлар янгради.

Шу йили Жамғарма яна бир хайрли ишга астойдил киришди. Зокиржон акани кўп йиллардан бери бир масала қийнаб келарди. Қадимий Ипак йўлида жойлашган машҳур шаҳарлардан бири Андижоннинг ёши нега шу пайтгача аниқланмаган? Нега умуман Андижон тарихи бўйича маълумот-манбалар, тарихий-илмий тадқиқотлар кам? Ахир шундоқ ёнимиздаги Ўш шаҳрининг ёши уч минг йил деб белгиланди ва катта микёсда нишонланди, дунёга овоза қилинди-ку? Ўнг ёнимиздаги Қуванинг ҳам ана шундай қадимий тарихга эга экани айтиляпти, Андижон ҳам шулар билан ёндош, тенгдош шаҳар-ку? Бу ёқда Довон деган улкан бир давлат пойтахти Эрши тўғрисида ҳам тайинли китоб битилмаган. Тарихчиларимиз шаҳар ёшини археологлар аниқлаши керак деб юришибдимикин?...

Аслида Зокиржон ака бу муҳим ишга Андижон шаҳар ижроия қўмитаси раислигидаёқ киришган, лекин замон, даврлар чархпалаги терс айланиб, бу масала ечилмасдан қолиб кетган эди. Устига-устак, тикилинч шаҳарнинг, қалин аҳолининг беҳисоб муаммолари ичида кўмилиб кетадиган раҳбарнинг ҳадеганда бошқа йўналишларга чалғиб кетаверишига ҳам имкон бўлавермас эди. Ташкилотчи, ташаббускор, серғайрат, серғоя инсон ҳар ерда, ҳар қачон ўзига иш очиб олаверади. Зокиржон ака ҳам, бу

менинг хизмат соҳамга кирмайди, деб анча-мунча жабхалар, умумманфаатига дахлдор муаммолардан юз ўгириб оладиганлардан эмас. Унга ҳеч ким, сиз энди Бобур ва бошқа буюк аждодларимиз тақдири билан шуғулланинг, деб илтимос қилмагани ё кўрсатма бермаганидек, Андижон тарихига қизиқиши ҳам ўзининг дил амри, ўзи туғилиб ўсган шаҳар, юртга меҳр-муҳаббати, фуқаролик, фарзандлик бурчининг даъвати, эътиқод, садоқат ифодаси эди. Қисқаси, у Ўзбекистон Фанлар Академияси Яхё Ғуломов номи Археология институти билан келишиб, ишни тўхтаган жойидан давом эттиришга аҳд қилди. Бу орада у ўзига ўхшаган яна бир изланувчан инсон – Избоскан фарзанди, археолог олим Бокижон Матбобоевни топиб олди. Бокижон, гарчи Самарқандда ишлаб, ўша жойда яшаса ҳам, даъватга – ота-она юрти Андижон тарихи билан шуғулланишга бажонидил розилик билдирди. Зокиржон ака Бокижон ва бошқа хайрихоҳ дўстлар билан маслаҳатни бир жойга қўйиб, тахминий иш режаларини тузиб олгач, таклиф билан вилоят ҳокимига мурожаат қилди, масаланинг накадар долзарб, муҳимлигини, бу ҳар бир андижонликнинг фуқаролик, ҳеч бўлмаганда, оддий инсоний бурчи эканлигини баён қилди. Ҳоким жонкуяр фонд раҳбарининг муддаосини англади ва бу тадбирга албатта бош қўшажагини айтди. Ахир Жамғарманинг ўзи буюртмачи ва ҳомий бўлганидан кейин вилоят ҳокимлигига қандай оғирлик ҳам тушарди? Ҳа, Зокиржон ака жонажон шаҳри (сирасини айтганда у туғилиб ўсган ва ҳозирда яшаётган мавзе шаҳар худудидан ташқарида – Андижон тумани депарасида, бинобарин, бу борада биров ундан ўпкагина қилмасди ҳам!) Андижоннинг ёшини аниқлаш, тарихини мукамал ўрганиш учун ташкилий иш ташвишлари, югур-югурларгаю асосий жамғарма фаолиятини ривожлантиришга сарфланиши зарур бўлган вақти, куч-қуввати, сармоясини ҳам фидо қилишга

хозир эди. Зеро, у Андижонни бошқалардан кўра кўпрок яхши кўрар, эъзозларди.

Шундай қилиб, вилоят ҳокимининг «Андижон шаҳрида археологик тадқиқот-қидирув ишларини олиб бориш ҳақида»ги қарори юзага келди. Қарорда, жумладан, шундай сўзлар битилган эди: «*Вилоят аҳолиси, айниқса, ёшларни ўтмиш аجدодларимизга, тарихимизга ҳурмат, муҳаббат, садоқат ва ватанпарварлик руҳида тарбиялашда мамлакатимиз кўҳна тарихида қадимий шаҳарлардан бири ҳисобланувчи Андижоннинг тутган ўрнини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга эканлигини ҳисобга олган ҳолда, шаҳарнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши ҳақида батафсил илмий маълумотлар тўплаш, унинг ёштини аниқлаш борасида бошланган археологик тадқиқот-қидирув ишларини қўллаб-қувватлаш мақсадида*

Қарор қиламан...»

Қарорда вилоят Электр тармоқлари корхонаси, «Андижонтелеком», «Сувоқава» ишлаб чиқариш бошқармаси, Худудий коммунал фойдаланиш бирлашмаси, Ички ишлар бошқармаси, шунингдек, Андижон шаҳри, Андижон тумани ҳокимларига ва бошқа тегишли ташкилот, муассасаларга Андижон шаҳри ва Андижон тумани худудларида археологик қидирув ишларини олиб бориш даврида келиб чиқадиган муаммоларни ижобий ҳал қилишда зарур ёрдам кўрсатиш топширилган эди.

Зокиржон ака ишнинг гирдобидида қолди, лекин у кўнглидаги эзгу орзу-умидлари рўёбга чиқаётганидан ўзида йўқ мамнун эди. Жамғарма тасарруфидаги «Мадор» инженерлик ишлаб чиқариш бошқармаси билан Археология институти кучларини бирлаштириб, тажрибали тарихчи Сайфиддин Жалилов, археолог Боқижон Матбобоев ва бошқа мутахассислар кенгашган ҳолда тупроқ қатламларига, тарих қаърига дадил йўл олиш мумкин эди ва шундай қилдилар

хам. Бу соҳа ҳам Зокиржон ака учун, аслида ҳамма учун Бобур ва бобурийларнинг бутун дунёга сочилиб кетган ўлмас ва бебаҳо меросларини тўплаш, илмий жиҳатдан теран ўрганиш, улардан халқимизни, хусусан, ўсиб келаётган ва ҳали кўп нарсалардан беҳабар ёш авлодни баҳраманд этишдан кам аҳамиятга эга эмас эди. Зеро, бу соҳаларнинг бири иккинчисисиз мукамаллик касб этиши қийин, шу жиҳатдан уларни икки қанотга қиёс этиш мумкин эди.

Андижон – Қашқар – Дакка

Археологлар кидирув ишларига киришдилар, энди экспедициянинг навбатдаги сафарига хотиржам жўнаш мумкин. Тўғриси, экспедиция раҳбари тайёргарликни аллақачон бошлаб юборган эди. Зокиржон ака бир ишнинг якунига етмагунча бошқасини четроққа суриб турадиганлар тоифасидан эмас. У бир вақтнинг ўзида бир неча йўналишда бемалол фаолият олиб бора олар, вазиятга, шарт-шароитга кўра, бирини қўйиб, иккинчисини силжитиш чорасини ахтариб топарди. Маълумки, экспедициянинг ўзига яраша заҳматлари, машаққатлари бисёр. Шулардан бири, шубҳасиз, кўзда тутилган йўналишдаги давлатларга уларнинг Ўзбекистондаги элчихоналаридан виза – рухсат олиш. Зокиржон аканинг август ойиданок бир оёғи Андижонда бўлса, иккинчиси Тошкентда эди. Баъзан бобуршунос олим, профессор Неъматилло Отажонов ва камина ҳам ҳамроҳ бўлардик. Бу пайтда Қамчик довони кенгайтирилиб, асфальтланган, довонда қурилаётган иккита туннелнинг Мустақиллигимизнинг тўққиз йиллиги арафасида ишга туширилиши натижасида йўлнинг энг баланд айланишлари, хавfli бурилиши кўп жойлари анча пастлатилиб, равон кўринишга келтирилган, шу аснода масофа ҳам бир неча ўн километрга қисқарган эди. Раҳбаримизнинг хизмат машинаси – оппоқ ранг-

ли «Нексия» Андижондан Тошкентга, Тошкентдан Андижонга шамолдай еларди.

Экспедициянинг бу галги йўналиши олис, мақсад ва режалари анча бой, тиғиз эди: Бобурийлар салтанати таркибига кирган Бангладешга бориш, у ерда бобурийларга дахлдор жойларни, улардан қолган тарихий, илмий, бадий мерос, меъморчилик ёдгорликларини ўрганиш... Яна бир аниқроқ вазифа – Қашқарда Заҳириддин Бобурнинг бизгача етиб келмаган «Асрори мусикий» асари қўлёзмасини излашдан иборат эди. Шу йили сал аввалроқ «Халқ сўзи» газетасида мусикашунос Х.Олимжоновнинг бир мақоласи чоп этилган бўлиб, унда юкоридаги асар Қашқардаги кутубхоналардан бирида сақланаётгани айтилган, Зокиржон ака мақола муаллифи билан суҳбатлашиб, ишонч ҳосил қилгач, Қашқарга мумкин қадар тезроқ етиб боришга ошиқарди. Шунинг учун Бангладешга Хитой орқали юриш мақсадга мувофиқ ва жуда муҳим эди. Қашқарга виза – рухсат олиш эса осон эмас эди. Сафар йўналиши билан боғлиқ бошқа муаммо ҳам бор эди: ўша пайтларда Ҳиндистон худудига Покистон орқали ўтиш жумбоғи ҳам ечилмаётганди. Ҳиндистон элчихонаси ходимлари «Хитой билан юрсангиз, бизнинг мамлакатга Непалдан ўтганингиз дуруст эди», деган фикрни билдиришар, раҳбаримизга эса бу таклиф унча маъқул тушмаётганди. У ҳолда Непалга ҳам виза олиш керак, ҳолбуки, у мамлакат экспедиция дастурига кирмаган эди: анча ортиқча масофа ва вақт сарфланарди. Бу ёқда эса ҳали Туркменистон, Эрон, Покистон давлатларига рухсат олиш масаласи турарди.

Амалга ошишига ишонмаса бир мақсадни кўзламайдиган Зокиржон ака охир-оқибат Хитой элчисига ҳам, Ҳиндистон ваколатхонаси ходимларига ҳам ўз сўзини, фикрини ўтказди.

Хитой Халқ Республикасининг Ўзбекистондаги Фавкулудда ва мухтор элчиси Ли Цин Се рухсат

беришга бердию, лекин негадир тезрок жўнаб кетишимизни истамаётганга ўхшарди. Аввалига у 1 октябрь – Хитой халкининг миллий байрами, шунинг учун бу кунларда мамлакатимиз ҳудудига ўтишни тавсия этмаймиз, деди. Раҳбар сафар куни бир ҳафтага кечиктирди, бир ҳафтадан кейин эса Хитой элчихонасидан 10 октябргача чегара-назорат пунктлари берк бўлади, деган мазмунда хат келди. Зокиржон ака узил-кесил 11 октябрни танлади.

Шу куни, одатдагидай, раҳбарнинг ташаббуси билан Бобур миллий боғи бикинидаги ошхоналардан бирида ош дамланиб, кузатув маросимига вилоят ва шаҳар ҳокимликлари вакиллари, зиёлилар, маҳалла фаоллари, экспедиция аъзоларининг кўнгил яқинлари йиғилдилар ва улар дил сўзларини айтиб, бизга ок йўл тиладилар.

«Гойота» кичик автобусида кўйидаги таркибда йўлга чиқдик: раҳбардан ташқари Наманган давлат университети профессори, бобуршунос олим Неъматилло Отажонов, Фаррух Расулов, Бобур истироҳат боғининг директори Илхомжон Мамарозиқов ва камина.

Машинамиз тушовда димланиб, чопишни кўмсаган тулпордек елиб кетди. Ўш шаҳридан кадимий Ипак йўли бўйлаб кун чиқишга қараб жўнадик. Йўлнинг тахминан учдан бир қисми дуруст, қолгани таъмирсиз, энсиз ва фэйзсиз эди. Лангар, Бекжар, Олой, Гулча, Тошқора, Жили суу, Мурдаш, Кунэлэк (Хитойдан келаётган қарвонни қор босиб қолиб, Бобур Мирзонинг отаси Умаршайх Мирзо ёрдам учун одамлар юборган жой), Учтепа каби шаҳарча ва овуллардан, Саритош постидан, Толдик доводидан ўтиб, 390 километрдан зиёдрок йўл босиб, Эргаштом божхона-чегара постига етиб бордик. Бу ерда эса бизни нохушгина кутиб олишди. Зокиржон ака Қирғизистоннинг Ўзбекистондаги Фавқулодда ва мухтор элчиси Ботир-

али Сиддиқовга учраганида, элчи «Шу йил (яъни 2000 йил) 2 июль куни Ўзбекистон ва Қирғизистон ҳукуматлари ўртасида виза битими бўйича шартнома имзолангани, ўша ҳужжатга асосан Қирғизистон ҳудудидан ўзбекистонликлар, Ўзбекистон ҳудудидан қирғизистонликлар уч кун ичида чиқиб кетадиган бўлса, виза шартмас»лигини, бу борада ҳеч қандай муаммо бўлмаслигини айтган эди. Биз Қирғизистон депарасида ҳали бир кеча-кундуз ҳам юрмагандик. КППчилар эса биздан виза – рухсатнома талаб этишарди.

Улар узр-маъзурга, илтимос, ўтинчларга елка қисиб тураверишар, гап уқдиришнинг иложи йўқ эди. Икки кеча қолиб кетдик.

Икки кунгача Зокиржон ака Тошкентга қўнғирок қилиб, пойтахтдаги танишлар билан боғланар, телефон аппаратларининг эскилиги, боз устига алоқанинг умуман носозлиги боис, муддаони англантиш, у ёқдагиларнинг гапини тўла эшитиш мушқул эди.

Ниҳоят, учинчи куни тушдан кейин Бишкекдан факсада Хитойга ўтишимизга рухсат келди. Кеч кириб қолаётгани учун шоша-пиша жўнадик. Хитой чегарачилари бизнинг ташрифимиздан хабарлари борлигини айтишди (Мазкур давлат элчиларининг пухталиги, батартиблигига тан бериш керак). Улар жуда мулоим, айна вақтда ўта синчков, қаттиққўл эдилар: халта-палталаримизнинг тит-питини чиқариб юборишди.

Қашқарда, асосан, Бобур Мирзонинг «Асрори мусиқий» асарини ахтариш билан шуғулландик. Китоб дўконларини айландик, шаҳар ва олийгоҳларнинг кутубхоналарида бўлдик, афсуски, биз кидирган қўлёзмадан дарак чикмасди. Лекин Зокиржон ака бир режани узоқ пишитар ва унинг амалга ошиши учун жон-жаҳди билан ҳаракат қиларди. У юқоридаги асар қўлёзмаси ёки нашрини топишни жуда-жуда истарди. «Тангритоғ» номли китоб дўқонида шу мавзудаги

бошқа бир рисола – Исматиллоҳ ибн Неъматиллоҳ Мўъжизийнинг «Таворихи мусикиюн» («Муסיқа тарихи») асарини қўлга киритгач, Зокиржон ака ана шу китобчанинг нашрга тайёрловчиларини суриштира кетди. Улардан бири Анвар Ботур оламдан ўтган, Ҳамид Темур дегани Урумчида яшар экан. Рахбар унинг уй телефонини қийинчилик билан топди. Ҳамид Темурни Пекинга кетган дейишди. Зокиржон ака у ёққа ҳам сим қоқди. Ҳамид Темур ижодий таътилда экан, тўрт-беш ойдан кейин қайтишини айтибди, лекин маълум бўлишича, Бобурнинг «Асрори мусикий» асаридан унинг ҳам хабари йўқ экан. Зокиржон ака Тошкент билан боғланиб, «Халқ сўзи»даги макола муаллифининг юқоридаги маълумотни қаердан олганлигини аниқлашга уринди, аммо бу телефонда битадиган иш эмас эди.

Зокиржон ака яна Урумчига – Пиримкул Қодировнинг «Авлодлар довони» романинг уйғур тилига таржимонларига қўнғироқ килди. Таассуфки, улар ҳам бу борада тайинли ахборотга эга эмас эканлар.

Шундан сўнг бу режани кейинга қолдириб (рахбар Бобурнинг бизгача етиб келмаган асарини топишдан умид узмаган, умид узмокчи ҳам эмас эди), Юсуф Хос Ҳожиб, Офок хўжа, Маҳмуд Кошғарий ва бошқа улуғларнинг қабр-мақбараларини зиёрат қилгач, кўҳна Тошқўрғон, Гилгет шаҳарлари орқали хавфли бурилишлари бисёр, тор ва танг Қоракурум довонида юрак ховучлаганча Покистонга йўл олдик.

Асосий муддао янги манзил – Бангладеш бўлгани боис, Покистонда кўп тўхтамай, Ҳиндистонга ўтиб кетдик.

Маълумки, экспедициянинг Ҳиндистонга қилган биринчи сафари чоғида Бобурийлар авлоди – ҳайдарободлик Тусийларнинг топилиши бобуршунослик тарихида янгилик бўлган ва бу воқеа давлат аҳамияти даражасига кўтарилган эди. «Марказий Осиё ва Ҳиндистон маданий алоқалари»га бағишланган ну-

фузли халқаро анжуманга Ўзбекистон делегацияси таркибида Дехлига борган Зокиржон Машрабов шу ташири чоғида ҳам ўз экспедицияси фаолиятини давом эттиради. Юкорида қисман зикр этганимиздай, унинг кулогига Дехлида бобурийлар авлодидан бўлмиш Покиза Султонбегим исм-шарифли бир аёл яшайди, деган хабар чалинган эди. Ўшанда қадрдони, таниқли ҳинд шоири, бобуршунос олим Қамар Раис ҳамроҳлигида Покиза Султонбегимни топишга ва у билан суҳбатлашишга муяссар бўлган эди. Бу сафар бизни, яъни экспедиция аъзоларини ўша хонадонга бошлади. Покиза Султонбегим билан бўлган суҳбат-мулоқотимиз жуда кизиқарли, жўшқин ўтди. Унинг уйидаги тарихий суратлар, хужжатлар, газета ва журналларда чоп этилган мақолалар, эсдаликлар бу мўътабар аёлнинг Баҳодиршоҳ II – Зафарга, яъни бобурийларга бошқалардан ҳам кўра яқинроқлигини тасдиқларди.

Покиза Султонбегимнинг Лондон шаҳрида яшаётган опаси Тоҳира Султонбегим эса шоира экан. Бобурийзода хоним Зокиржон акага опасининг урду тилида нашр этилган шеърий тўпламини тухфа қилди.

Экспедиция сафари дастурига Бангладеш мамлақати ҳам киритилганига айримлар ажабланган бўлишлари эҳтимол: ахир Захириддин Бобур у юртда бўлмаган-ку?... Ваҳоланки... Зокиржон ака беҳуда вақт ва маблағ сарфлайдиган таваккалчилардан эмас. Унинг ибратли сифатларидан бири – ҳамиша аниқ мақсад билан, ҳисоб-китобли иш юритишидир.

Аввал Ҳиндистон таркибида бўлган Бангладеш ҳудудида ҳам бобурийлар номи билан боғлиқ жойлар анчагина экан: Акбарпур, Шохжаҳонпур деган мавзелар, шаҳарчалар...

Пойтахт Дакканинг гавжум масканларидан бири бўлмиш Лаълбоғ қалъа-музеи таркибидаги бобурийларга бағишланган мозийгоҳ эса экспедиция солномасининг ёрқин ва ўзига хос саҳифаларидан яна

бири бўлди, десак асло муболага эмас! Аврангзеб-Оламгирнинг ўғли Аъзамшоҳ томонидан 1678 йили бошланиб, 1688 йили Бенгалия ҳокими Шойистахон Субадор томонидан куриб битказилган қалъа ховлисининг кун чиқиш тарафидаги икки қаватли бино факат ва факат бобурийлар ҳаёти ва фаолиятига бағишланган осори атиқалардан иборат эди. Мозийгоҳнинг ашёлари кўп ва жуда қимматли эди: кейинги бобурий ҳукмдорлар даврида ишлатилган пичоклар ва уларнинг ёғоч ғилофлари, қиличлар, дубулға (темир қалпоқ), ўк ўтмас металл нимча (совут)лар, ингичка, қаттик симдан майда занжирсимон қилиб тўқилган аскарӣ кийимлар, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Носириддин Муҳаммад Ҳумоюн, Жалолиддин Муҳаммад Акбар, Жаҳонгиршоҳ, Аврангзеб-Оламгир, Баҳодиршоҳ-1, Муҳаммад Фаррух-Сияр, Аҳмадшоҳ, Азизиддин Муҳаммад Оламгир, Муҳаммадшоҳ, Муаззамшоҳ, Аълам Баҳодир, Муҳаммад Иброҳимшоҳ, Муизиддин Жаҳонгиршоҳ (исм-шарифлар ўша музей ҳужжатларида қандай битилган бўлса, шундай олинди) ва бошқа императорлар даврида зарб этилган танга-пулларнинг намуналари, Аврангзеб, Аъзамшоҳ суратлари, Бобур Мирзо, Акбар, Шохолам фармонлари... Аврангзебнинг мазкур қалъани барпо этиш тўғрисида ўғли Аъзамшоҳга берган фармони битилган тош...

Биринчи қаватдаги алоҳида шийпонда эса туфакандоз турибди. Унинг ёнига «Бобурийлар (афсуски, у жойда «мўғуллар» дейилган) ишлатган замбарак» деган ёзув битилган. Умуман олганда, бобурийларнинг асосий салтанати бўлган Ҳиндистон ва Покистон мамлакатларида ҳам бунингдек махсус мозийгоҳни кўрмаган эдик.

Раҳбарнинг ушбу йўналишдан кўзда тутган яна бир муҳим режаси Баҳодиршоҳ II – Зафар сургун қилинган Рангун (Бирма)га ўтиб, сўнгги бобу-

рий шоҳнинг қабр-мақбараси ҳолидан хабар олиш, у билан бирга кетган яқинлари тақдирини сўраб-суриштириш, Зафар таҳаллуси билан ижод қилган шоҳ-шоирнинг бобокалонларидан қолган ва ўша юртга олиб кетилган бой кутубхонасини, китоб ва қўлёзмаларини қидириш эди. Афсуски, бу ёпиқ мамлакатнинг талаб-тартиблари ва бошқа сабабларга кўра у ёққа ўтиш имкони бўлмади.

Ҳиндистон бўйлаб

Раҳбар энди Ҳиндистонга қайтиш, тезроқ Патна шаҳрига етиш, Тошкентда адабиётшунос, шарқшунос олимлардан суриштириб-билгани – Худобахш кутубхонасини кўриш орзусида эди. Ушбу илму дониш маскани дунёдаги энг йирик кутубхоналардан бири бўлиб, унда араб, форс, урду, пуштун тилларида битилган 20 мингдан ортиқ турли даврларга оид, энг машҳур ҳаттотлар томонидан кўчирилган қўлёзма-асарлар, ҳар хил тил ва шаҳарларда чоп этилган 200 мингга яқин китоблар сақланарди. Биз учун муҳими – зиёхонада бобурийларга оид китоблар, қўлёзмалар ҳам кўп эди. Жумладан, салкам 500 йил аввал Байрамхон томонидан кўчирилган икки жилдли «Воқеоти Бобурий», ҳижрий 1082 йилда кўчирилган Жавоҳирнинг «Тазкират-ул воқеот», «Тарихи хонадони Темурия» асарлари қўлёзмаларининг кутубхона мутасадди ва ходимлари томонидан кўз корачиғидек асралаётганига гувоҳ бўлдик, ўзимиз ҳам бу ноёб дурдоналарни оҳиста варақлаб кўрдик. «Тарихи хонадони Темурия» асарини Соҳибкирон Амир Темур ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур авлодлари акс эттирилган 130 дан зиёд миниатюра суратлари безаб турибди.

Лакнов универститети қошидаги 1200 дан ортиқ қўлёзма ва каттагина китоб жамғармасига эга бўлган Робиндранат Тагор кутубхонасида, Ислом универ-

ситети хузуридаги «Надват-ул уламо» деб номланган мадрасанинг шарқшунослик кутубхонасида ҳам бобурийларга оид кўплаб нодир китобларга дуч келдик. Инглиз тилидаги «Бобурнома», англиз шарқшунослари, бобуршуносларидан Уильям Эрскиннинг «Ҳиндистон тарихи», «Темурийлар ва бобурийлар даври», «Бобур ва Хумоюн», Стейн Лейн Поулнинг «Император Бобур», австриялик шарқшунос Фридрих Аугустуснинг «Император Акбар», таникли ҳинд адиби Муни Лаълнинг «Шоҳ Жаҳон», Маҳди Хусайннинг «Баҳодиршоҳ-II» каби ҳажман йирик асарлари бор эди.

Р.Уильямснинг «Ўн олтинчи аср бунёдкори», Г.Лэмбнинг «Бобур – йўлбарс», Анна Флора Стилнинг «Тоғ кийган дарвеш», Румер Годеннинг «Гулбадан» асарлари эса Бобур ва бобурийларнинг Оврўпада ҳам катта эҳтиромга сазоворлигидан далолат берар, бу эса биз учун катта шараф эди.

Мазкур китобларнинг аксариятини шаҳар китоб дўконларидан қидириб топдик. Улар анча қиммат – сафарда юрган кишини бир оз эсанкиратиб қўядиган даражада эди. Лекин Зокиржон ака бир сония ҳам иккиланиб ўтирмай, китобларни сотиб олди. Раҳбарнинг ўша дамлардаги қувончини кўрган одам кутилмаганда катта бойликка эга бўлибди, ё кўп замонлардан бери қидириб юрган ноёб нарсасини топганга ўхшайди, деб ўйлаши турган гап эди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг бизгача етиб келмаган асарларидан бири «Хатти Бобурий»дир. Бу Бобурнинг шунчаки бир асари эмас, унинг кашфиёти, ихтироси дейиш мумкин. Араб алифбосининг зеру-забарлари уни оммавий равишда ўрганишга монелик қилишини ўйлаган Бобур Мирзо одамларга енгиллик туғдириш мақсадида 29 ҳарфдан иборат, қўлланилиши бир қадар содда туркий имло тузган ва уни Хатти Бобурий – Бобурий ёзуви деб атаган эди. Муаллиф, яъни ихтирочи ўз алифбосида Куръони ка-

римни кўчириб, Саудия Арабистонига юборгани аён, унинг кейинги тақдири номаълум эди. Зокиржон ака кўп изланишлардан кейин бу мўътабар манба Эроннинг Машҳад шаҳридаги Имом Ризо зиёратгоҳи кутубхонасида сақланаётганини ҳам аниқлаган эди. Унинг дипломатлиги, танишу нотанишлар қалбига йўл топа билиш салоҳияти ҳамда кизгин саъй-ҳаракатлари натижасида юқоридаги ноёб китобдан бир неча саҳифа кўчирма-намунанинг қўлга киритилиши ҳам экспедициянинг жиддий ютуқларидан бири бўлди.

Экспедиция Андижонга ёруғ юз билан қайтиб келганида Зокиржон акани яна бир муҳим хушхабар кутарди: «Бобурнома»нинг уч жилддан иборат танқидий матнини яратган Эйжи Манодан «Бобур даври» номли асарини ёзиб тугатганлиги тўғрисида нома келган эди. Япон олими Бобур жамоат фонди раҳбари мустаҳкам алоқа ўрнатган таниқли жаҳон бобуршуносларидан бири сифатида Зокиржон ака учун ҳам, Андижон учун ҳам кадрлидир.

* * *

Бобур номидаги Халқаро илмий экспедициянинг навбатдаги илмий сафари яқунларига бағишлаб илмий-адабий жамоатчилик ва оммавий ахборот воситалари вакиллари иштирокида Тошкентда ўтказилган ҳисобот анжуманида Ўзбекистон Республикаси Президентининг Давлат маслаҳатчилари Х.Султонов, А.Мелибоев, таниқли ёзувчи ва олимлар Саид Аҳмад, П.Қодиров, О.Шарафиддинов, Э.Воҳидов, Н.Иброҳимов, М.Ашуров, Муҳаммад Али, Б.Қосимов, экспедиция аъзолари, республика радиотелевидениеси, оммавий ахборот воситаларининг вакиллари (жами 60 га яқин) катнашдилар.

Раислик қилувчи Х.Султонов Андижонда ташкил топган Бобур номидаги Халқаро илмий экспедициянинг шу кунгача бобурийлар изидан Шарқ мамлакат-

лари бўйлаб қилган сафарлари ва уларнинг илмий натижалари ҳақида гапириб, хусусан, кейинги – саккизинчи сафари якунларига алоҳида тўхталди.

Маълумки, олис ўтмишда юртимизда яратилган ва турли сабабларга кўра ҳозирги вақтда чет элларда сақланаётган маданий меросимиз намуналарини ўрганиш, имкон даражасида уларни Ватанимизга қайтариш бўйича сўнгги йилларда Олий Мажлиснинг тегишли қўмиталари, давлат ва жамоат ташкилотлари томонидан бирмунча ишлар амалга оширилди. Бобур Халқаро жамғармаси ҳам ўз Низом ва дастуридан келиб чиққан ҳолда, бу борада фаол иш олиб бормоқда.

Бобур номидаги Халқаро илмий экспедиция раҳбари Зокиржон Машрабов шу ҳақда фикр юритиб, те мурийлар ва бобурийлар изидан, уларнинг тарихий, илмий-бадий, меъморчилик соҳаларидаги фаолиятлари, меросларини чуқур ўрганиш мақсадида йўлга чиққан экспедициянинг Хитой Халқ Республикаси (Кашкар)да, Покистон, Ҳиндистон, Бангладеш, Эрон мамлакатларида кўлга киритилган кўлёмаларнинг ксероносухалари, сотиб олинган (аксарияти юқорида зикр этилган) бадий асарлар, илмий тадқиқотлар – жами 35 га яқин китоб ва бошқа ноёб ашёлар, кимматли маълумотлар ҳақида, зиёрат қилинган, кўриб ўрганилган музейлар, кутубхоналар, бобурийларнинг қабр-мақбаралари, улар яратган қалъалар, меъморий обидалар, боғ-роғлар тўғрисида сўзлади, экспедициянинг ана шу сафари натижаларидан келиб чиқиб, яқин келажакда рўёбга чиқарилиши кўзда тутилаётган режалари билан ўртоқлашди.

Экспедиция аъзоларидан Неъматилло Отажонов, камина ҳам ўзимизнинг сафардан олган таассуротларимиз хусусида қисқача гапириб бердик.

Ўзбекистон халқ ёзувчилари Саид Аҳмад, Пиримкул Қодиров, шарқшунос олим, академик Неъматулло Иброҳимов, адабиётшунос Озод Шарафиддинов ва бошқалар экспедиция фаолиятининг диққатга

сазоворлигини, унинг тарғиботини кенгайтириш зарурлигини таъкидлаб, ўз фикр-мулоҳазалари, таклифларини изҳор этдилар.

Йиғилишда сўзга чиққанларнинг таклиф ва тавсиялари асосида экспедиция олиб келган манба-маълумотларни чуқур ўрганиш, инглиз, урду, ҳинд, форс ва бошқа тиллардаги Бобур ва унинг авлодлари ҳақида ёзилган илмий, бадий асарларни таржима қилиб, халқимизга етказиш борасида амалий тадбирлар режасини ишлаб чиқиш, жумладан, «Бобурнома» ва унга ишланган миниатюра суратларини юксак сифатли, алоҳида нашр тарзида чоп этиш бўйича З.Машрабовнинг таклифини маъқуллаш, экспедиция раҳбарига келгусидаги сафарларни Бобур ва бобурийларга оид манбалар мавжуд бўлган Европа қитъаси ва бошқа мамлакатлар бўйлаб давом эттиришни тавсия этиш тўғрисида қарор қабул қилинди.

* * *

И л о в а

Юқоридаги анжумандан кейинроқ Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги мухбири Маҳмуд Бурхон билан Бобур номидаги халқаро жамғарма раиси, илмий экспедиция раҳбари З.Машрабов ўртасида қуйидагича мулоқот бўлиб ўтди:

Савол: Бобурнинг ўзбек давлатчилиги ва адабиётидаги ўрнига бугуннинг назари билан шарҳ берсангиз.

Жавоб: Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг буюк илмий, адабий меросини, давлатчилик фаолиятини яқиндан ўрганиш Ўзбекистонимиз мустақилликка эришгандан кейин амалга оша бошлади.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳамма жойда, ҳаммиша давлат қуриш ва ҳукумат сиёсатининг асосини юргизишда улуғ бобокалони Соҳибқирон Амир Темурнинг тажриба ва тузукларига суяниб, маъмурий-

территориал усулни қўллаган, яъни ҳар бир шаҳар ва вилоят ишонарли – яқин кишилари томонидан бошқарилган. Аҳолини турли уруғлар ва қабилавий бирлашмалар ташкил этган бўлса ҳам, улар умумий кадриятлар ҳисобланмиш фикрлаш йўсинлари, урф-одатлари, асосий омил – исломий эътиқод жиҳатидан бир хил бўлган эди. Бобур Мирзо давлатни иқтисодий жиҳатдан тартибга солиш тизими ҳақида «Мубай-йин» асарини ёзиб, шунга биноан иш юритишни тавсия қилган. Андижонда ҳам, Кобулда ҳам, бепоён Ҳиндистонда буюк бобурийлар сулоласини яратишда ҳам ўзининг салтанатни идора қилиш тамойиллари борасидаги эътиқодига содиқ қолди. Аслида Бобур Мирзода улуғ шахсга хос қўплаб фазилатлар тажасум топган. У жасур тадбиркор, шижоатли ҳукмдор, ўз ортидан одамларни эргаштира оладиган саркарда эди. Энг муҳими, Бобур Мирзо давлати халқининг хоҳиш-иродаси ва манфаатларига асосланар, айни шу хусусият ўзбек давлатчилиги ўзагини ташкил этарди.

Шунинг учун ҳам Бобур Мирзо талончилик билан шуғулланган навкарларини жазолар, давлат, салтанатнинг обрў ва шаънига путур етказадиган ножўя хатти-ҳаракатларни мурасасизлик билан даф этар эди. Яъни, у ҳамиша халқ ва адолат тарафдори сифатида иш кўрарди. Захириддин Муҳаммад Бобурнинг улуғворлиги ва у яратган салтанатнинг умри боқийлиги сири, моҳияти, ибратли томони ҳам шунда эди.

Маданият, маънавият, яратувчилик фаолияти ҳам Бобур давлатининг устунлари эди. Бу соҳаларга, шунингдек, илм-фан ривожига давлат аҳамиятига молик иш сифатида қараларди. Бобур Мирзо ўзининг қўл остидаги шаҳарларда сарой, қасрлар курдирди, боғлар яратди – у ўзи ҳукмдорлик қилаётган мамлакатнинг гўзал бўлишини, халқининг маъмур ва фаровон яшашини хоҳлар, шунга ҳаракат қилар, бошқалардан ҳам шуни талаб этар эди.

Бобур Мирзо ўзининг бунёдкорлиги билан машхур бўлган. Албатта, даврлар ўтиши билан яратилган иншоот-иморатлар, саройлар, катта-катта меъморчилик обидалари, боғу-роғлар ўша давр ҳокими шухратининг белгиси бўлиб қолаверади. Кувончли томони ҳам шундаки, бу борада Бобур Мирзо ва бобурийлар фаолиятининг бунёдкорлик жиҳатлари бутун оламга кўзгу бўлиб, бир қанча асрлар давомида тан олиниб келинмоқда.

Биз Панипат шаҳрида Захириддин Муҳаммад Бобур ва Иброҳим Лўдий ўртасида Ҳиндистон тақдири учун бўлган жангдаги Бобур Мирзо ғалабасини намойиш этувчи, очик тарихий музейни кўриб, ҳинд халқига ва Ҳиндистон ҳукуматига ўз миннатдорчилигимизни изҳор этдик. Ушбу меъморчилик мажмуаси Ҳиндистон халқи ва ҳукумати томонидан бобурийлар сулоласига кўрсатилган ҳурмат рамзи бўлиб, уларнинг Ҳиндистон тарихида алоҳида ўрин тутганлигидан далолат эди.

Бобур Мирзо ўзбекларнинг чиғатой улусига мансуб бўлса ҳам, Ҳиндистон тарихида унинг авлодлари ғайриилмий равишда «мўғуллар» деб аталиб келинди. Бобурийлар – ўзбеклар сулоласи ҳозирги Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон ҳудудларида мамлакатни узок даврлар мобайнида моҳирлик билан бошқариб келдилар. Зеро, мазкур империяга асос солган Захириддин Муҳаммад Бобурдан тортиб то бу мамлакатнинг гуллаб-яшнашига бекиёс ҳисса қўшган кейинги ҳукмдорлар – қобилиятли давлат арбобларининг теурийлар наслидан келиб чиқшининг ўзи табиий ҳол эди.

Бу даврда салтанат ҳукмдорларининг асосий эътибори сиёсий бирликни таъминлашга қаратилган бўлиб, хорижий мамлакатлар билан муносабатлар тикланди. Бу ҳолат чет мамлакатлар билан савдосотиқ ишларини йўлга қўйиб, давлат иқтисодини ва Осиё мамлакатлари билан маданий алоқаларни ривожлантиришга катта ёрдам берди.

Шуниси эътиборга молики, бобурийлар умуминсоний кадриятларни, ислом ва бошқа динларни бир-бирига яқинлаштириш йўли билан турли дин ва мазҳабдаги кишилар ва элатларни бирлаштириш асосида давлатни мустахкамлаб, ҳокимиятни бошкардилар.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур шоҳлик ва шоирликни маҳорат билан уйғунлаштира олган. Унинг ўзбек адабиётидаги ўзига хос ўрнини ҳеч ким боса олмайди. «Бобурнома»нинг, ўлмас ғазалларнинг ва бошқа катор асарларнинг ўзбек тилида юксак истъод билан ёзилганлигининг ўзи ана шу мавқенинг умрбоқийлигини таъминловчи бош омилдир. Қолаверса, ҳазрати Навоидан сўнг ҳеч ким Бобурчалик «кўп ва хўп айтқон эмас».

Савол: Экспедициянинг Бобур ва бобурийлар ҳаёти ва ижодида оид янги (охирги) маълумотлари ҳақида гапириб ўтсангиз.

Жавоб: Истиклол туфайли, маънавиятимизнинг бош ҳомийси мухтарам Президентимизнинг хайрихоҳлиги, қўллаб-қувватлаши билан ташкил топган Бобур номидаги халқаро жамғарма ва унинг илмий экспедицияси бобурийларнинг бой илмий-маданий меросини ўрганиб, баҳоли қудрат фаолият кўрсатиб келмоқда. Мухтасар қилиб айтадиган бўлсак, бу гал Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг Қашқарда бўлганлигини тасдиқловчи далилларни қидириб юриб, унинг «Асрори мусиқий» асарини топмасак ҳам, у асар ҳақида фикр юритилган рисола билан танишишга ва уни юртимизга олиб келишга муяссар бўлдик.

Ўша сафарда қўлга киритилган Бобур Мирзо ҳаётига оид яна бир ноёб, муҳим ашё – «Бобурнинг Қашқарни забт этиши» деган миниатюра-сурат бўлди. Кўпларга аёнки, Бобуршоҳнинг Қашқарга қўшин тортганигина эмас, умуман ўша тарафга қадам ранжида қилгани ҳақида тарихий китобларда,

хатто «Бобурнома»да ҳам маълумот учрамайди. Лекин жанг лавҳаларини тасвирлаган мусаввир мавзуни ҳаводан олмаган бўлиши керак. Демак, муаррих, бобуршуносларимиз зиммасида шу масалага ойдинлик киритиш вазифаси ҳам турибди.

Дехлида бобурийлар авлодининг вакиласи бўлмиш Покиза Султонбегим билан учрашдик. Унинг опаси, шоира Тоҳира Султонбегимнинг урду тилида нашр этилган шеърлар тўпламини ўқиб, бобурий маликалар ва шоиралар сулоласи давом этаётганига яна бир қарра имонимиз комил бўлди.

Бангладешнинг пойтахти Даккада кўрган музейимиз эса биз учун бутунлай янгилик ва қатта бойлик бўлди. Лаълбоғ деб аталмиш кўҳна қалъа ичида жойлашган икки қаватли мозийгоҳнинг фақат бобурийлар ҳаёти ва фаолиятини акс эттиришга бағишланганлиги, ундан ўрин олган Заҳириддин Муҳаммад Бобурдан тортиб Баҳодиршоҳ-II гача бўлган даврларга оид китоблар, қўлёзмалар, ҳар турли фармонлар, кийим-кечаклар, танга пуллар, қуроляроғлар, хатто туфакандоз – замбарак ва бошқа ноёб ашёлар бизни ҳайратга солди, уларнинг эъзозланиб сақланаётганлигидан улуғ юртдошларимиз ҳурмати-иззатининг, шаънининг ўша чекка ўлкаларда ҳам баландлигидан бағоят фахрландик. Бизнингча, ер юзида фақат бобурийлар салтанатига бағишланган ягона музей шу бўлса керак.

Савол: *Бобур маънавий мулкининг ўрганилиши, тадқиқ этилишида бугун ва эртанги кун билан боғлиқ вазифалар борасида тўхталсангиз.*

Жавоб: Биз ҳар гал экспедиция сафарида бўлганимизда Ҳиндистон, Покистон, Эрон, Туркия ва бошқа мамлакатларнинг китоб дўконларида бобурийлар тўғрисидаги бир-биридан қалин, бир-биридан гўзал, бир-биридан маълумотларга бой китобларни кўриб ҳам ҳайратланиб суюнамиз, ҳам афсусланиб куюнамиз. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Юкорида

номлари зикр этилган ва зикр этилмаган китобу қўлёзмаларни варақлар эканмиз, бобурийларга ҳинду инглиз, немис, француз, форс, покстонлик ва бангладешлик олимлар, адиблар, муаррихлар, катта давлат арбоблари нақадар қойил қолиб, юксак эътибор беришганига ва уларни бениҳоя улуғлашганига гувоҳ бўлиб ғурурландик. Лекин бир нарсадан ўқиндик: хўш, нега Бобур ва бобурийлар фатх этиб ҳукмронлик қилган ўлкаларда ва бошқа Европа мамлакатларида, мутлақо узоқ юртлар ва бошқа тилларда буюк аждодларимиз ҳақида, бобурийлар тўғрисида шунча кўп ва хўп китоблар ёзилган-у, уларнинг асл ота-она юртларида кам, жуда кам ёзилади? Хўп, аввал-ку, давр, сиёсат изн бермас эди. Хўш, энди-чи? Ахир Ўзбекистонимиз мустақилликка эришганига роппа-роса ўн йил бўлди-ку? Бу ўтган вақт ичида қанча-қанча илмий асарлар яратиш, романлар ёзиш мумкин эди (Ёзиб қойил қилиб қўйганлар бор, улар бизни маъзур тутсинлар). Хўп, буниси ҳам майли, дейлик. Нега ҳинд ва инглиз тилларида ёзилган томотом илмий рисолалару, бадиий асарларнинг лоақал энг оммавий, энг зўрларини ўзбек тилига ўгириб халқимизга етказиш борасида қайғурмаймиз, ҳаракат қилмаймиз? Ана шундай қимматбаҳо китобларнинг ўнлаб намуналари Андижондаги «Бобур ва жаҳон маданияти» музейида ўз тадқиқотчилари ва таржимонларини кутмоқда. Улар қаторига сўнгги сафаримиздан кейин яна 35 та ноёб китоб ва қўлёзмалар нусхалари кўшилди.

Қисқаси, Африка қитъасидан тортиб, Бенгал кўрфазигача бўлган ҳудуддаги буюк ҳамюрт-аждодларимиз қабр-мақбараларини зиёрат қилиш, улар яратган бой илмий, маданий, тарихий манбаларни баҳоли қудрат ўрганиб, видео, фототасвирларга туширишга, юзлаб ноёб китоблар ва қўлёзма асарларни ватанга олиб келишга муяссар бўлдик. Ўнлаб китоблар жамғармамиз томонидан чоп этилди, видео,

кинофильмлар яратилди, халқимизга етказилди. Ва бу ишлар узлуксиз давом эттирилади.

Буюк Амир Темур ва бобурийларнинг хорижий мамлакатларда сақланаётган илмий-маданий меросига доир (қўлёзма ва нодир китоблар) асарларнинг асл нусхаларини ёки кўчирма нусхаларини юртимизга олиб келишдек янги вазифаларни режалаштирмоқдамиз.

Илмий сафарларимиз давомида қўлга киритилган бобурийлар ҳақидаги ноёб китоб ва қўлёзма асарларнинг айримларини, жумладан, Арнольд Хоттингернинг «Буюк Акбар» романи, Шоҳғариб Мирзонинг девони ва юкорида номлари зикр этилган китобларни жамғарма буюртмасига биноан, таникли адиблар, олимлар ва таржимонлар Пиримкул Қодиров, Саидбек Ҳасан, Хуррам Раҳимов, Шарифа Салимова, Гуландом Бокиева, Неъматжон Отажонов, Ғафуржон Сатимов, Шафикахоним Ёркин, Қамчибек Кенжа ва бошқалар иштирокида ўзбек тилига таржима қилиб, нашр эттириш ниятидамиз.

Шунингдек, жаҳоншумул асар «Бобурнома»нинг Америкада (Текстон), Англияда (Эрскин ва Беве-риж), Францияда (Граммонт), Японияда (Эйжи Мано) тўлдирилган шаклда, ташқи ва ички кўринишлари гўзал ва ғоят сифатли чоп этилган нусхалари олиб келинди. Мазкур асарни Ўзбекистонда, ўзбек тилида – Бобурнинг она тилида ҳам ўшандай юксак сифат ва савияда чоп этиш вақти келмадимикин? Мен бобуршунос адиб ва олимларимизга мурожаат қилмоқчи эдим: келинлар, Бобур номидаги халқаро жамғарма ҳомийлигида Бобур Мирзо таваллудининг 520 йиллик тўйига ушбу комусий асарни ҳар томонлама шаклда нашрдан чиқариб, халқимизга тухфа қилайлик.

Қарийб эллик йил мобайнида Бобур Мирзо ва унинг шавкатли авлодлари ҳаётини, бебаҳо мероси-

ни баҳоли кудрат ўрганиб келмоқдаман. Борбурийлар изидан уюштирилган халқаро илмий экспедициялар давомида ўн бешга яқин хорижий мамлакатларда бўлиб, икки юз минг километр масофани автомобилда босиб ўтиб, шунга амин бўлдимки, Бобур Мирзо нафақат Андижон, нафақат Ўзбекистон, балки бутун башарият фарзандидир.

Дунёга ана шундай буюк сиймони берган халқимиз билан ҳар қанча фахрлансак арзийди.

«Бобурнома»нинг 470 йиллиги

Ўша йили жаҳон маданиятининг ноёб ёдгорлиги «Бобурнома» яратилганига 470 йил тўлган эди. Шу муносабат билан Бобур номидаги халқаро жамғарма 5 август куни шаҳарнинг Бобур номли маданият ва истироҳат боғида «Бобурнома» – миллий маданиятимизнинг ноёб дурдонаси» мавзуида катта илмий-маърифий йиғин ўтказди. Унда Андижон тарихини археологик жиҳатдан ўрганиш истикболлари масаласида ҳам фикрлар алмашилди.

Анжуманга республикамизнинг атокли бобуршунос олимлари, адиблар, кўшни мамлакатларда Бобур мероси билан шугулланувчи илмий-ижодий жамоатчилик намояндалари, шунингдек, вилоят зиёлилари, олий ўқув юртларининг ўқитувчи ва талабалари, «Нуроний» жамғармаси ходимлари, санъаткорлар ҳамда маҳаллалар оксоқоллари, оммавий ахборот воситалари вакиллари таклиф этилди.

Тадбирда таъкидланганидек, миллий маданиятимизни тиклаш ва уни юксалтириш йўлида «Бобурнома» бизга катта маънавий мадад бериши табиий. 30 дан зиёд мамлакатда нашр этилгани, инглиз, француз, олмон, япон ва бошқа тилларда қайта чоп этилгани асарнинг умумбашарий аҳамиятини кўрсатади. Япония шарқшунослари яқинда «Бобурнома»нинг

илмий-танқидий матнини босиб чиқардилар. Айни пайтда асар Халқаро жамғарма томонидан бобурхонларнинг ҳамма талаб ва эҳтиёжлари ҳисобга олинган ҳолда янгидан нашр этилиши алоҳида қайд этилди. Ушбу анжуман Андижон шаҳри тарихини илмий ўрганиш истикболлари халқимиз номи билан бевосита боғлиқ бўлган мазкур комусий асарнинг мукамал нашрига оид бўлган баъзи масалаларни илмий ҳал қилиб олишга ёрдам бериши лозим эди.

Анжуманни таниқли ёзувчи Хайриддин Султонов бошқарди. Андижон вилоят ҳокимининг ўринбосари Р.Тиллабоев иштирокчилар ва меҳмонларни «Бобурнома»нинг 470 йиллиги тантаналари билан табриклаб, йиғилиш ишига муваффақият тилади.

Тадбирда Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримкул Қодиров, Ўзбекистон Фанлар Академияси вице-президенти, Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти директори Тўра Мирзаев, профессорлар Абдуқодир Ҳайитметов, Саидбек Ҳасанов, Наим Каримов, Сайфиддин Жалилов, Ҳасан Қудратуллаев, Фатҳиддин Исҳоқов, адабиётшунос Иброҳим Ғафуров, Наманган давлат университети профессори Неъматилло Отажонов, Ўзбекистон халқ шоири Тўлан Низом, афғонистонлик олима ва шоира Шафиқахоним Ёркин, адабиётшунос Раҳмон Қўчқоров, Бобур номидаги Халқаро жамғарманинг Ўш бўлими бошлиғи Бўрибой Жўраев, Ўзбекистон Фанлар Академияси Археология илмий-текшириш институти «Турон» бўлимининг бошлиғи, археолог Боқижон Матбобоев ва бошқалар ўз маъруза ва ахборотлари билан сўзга чиқишди.

Анжуман кун тартибига қўйилган «Бобурнома» – миллий маданиятимизнинг ноёб дурдонаси» ҳамда «Бобур даври Андижон тарихини археологик асосда ўрганишнинг бориши ва унинг истикболлари» ҳақидаги масалалар юзасидан қуйидагича

Қарор қабул қилинди:

1. Бобур ҳаёти ва илмий-адабий меросининг тарихий аҳамиятга эга бўлган муайян саналарини нишонлаб бориш тажрибасини анъанага айлантириш таклифи маъқуллансин.

2. «Бобурнома»нинг янги илмий нашрини тайёрлаш бўйича олиб борилаётган ишлар кониқарли деб ҳисоблансин. Бобур таваллудининг 520 йиллиги санасига қадар (2003 йилнинг февралигача) бу ишни тўла амалга ошириш учун:

а) Профессорлар С.Ҳасанов ва Н.Отажоновларга асарнинг тўлдирилган, луғатлар ва изоҳлар илова қилинган замонавий нусхасини 2001 йил охиригача нашрга ҳозирлаш юклатилсин.

б) «Бобурнома»нинг янги нашрини тайёрлаш ишига ёрдам бериш ва қўлғезмани илмий жамоатчилик муҳокамасидан ўтказишни Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Алишер Навоий номли тил ва адабиёт институти ҳамда Тарих институти раҳбариятидан сўралсин.

в) «Бобурнома»нинг янги нашрига ҳомийлик қилишни Бобур номидаги Халқаро жамғарма ўз зиммасига олганлиги маълумот учун қабул қилинсин.

3. Жамғарманинг келгуси иш режасига Андижон тарихи билан боғлиқ қадимий жойлар ва жой номларини чуқурроқ ўрганиш масаласи киритилсин.

4. Жамғарма раёсатига ёшларни Бобур мероси билан яқиндан таништиришга қаратилган тарбиявий тадбирларни мунтазам равишда ўтказиб бориш топширилсин.

5. Андижон тарихини археологик асосда ўрганишнинг бориши ва истиқболлари ҳақидаги ишларни жадаллаштириш Ўзбекистон Фанлар Академияси Яҳё Ғуломов номидаги Археология институти раҳбариятидан сўралсин ҳамда Б.Матбобоев ва бошқаларнинг ахборотлари инobatга олинсин, бу болада бошланган ҳомийлик ишлари маъқуллансин.

«Туркистон» газетасининг 2001 йил 11 июлдаги сонида Зокиржон Машрабовнинг «Бобур изидан» сарлавҳали қарийб бир саҳифани эгаллаган мақоласи эълон қилинди. Унда жамғарма ва экспедиция томонидан ўтган тўққиз йил мобайнида амалга оширилган ишлар, ўтказилган маданий-маърифий тадбирлар, илмий-амалий анжуманлар, қўлга киритилган ютуқлар, сафарлар чоғида топиб келинган нодир китоблар, қўлёзмалар тўғрисида анча муфассал ҳисобот берилган, галдаги режаларга кенг тўхтаб ўтилган. Режаларда, жумладан, қуйидаги жуда муҳим вазифалар саналади: юртимиздан ҳар хил йўллар билан хорижга олиб чиқиб кетилган ноёб китоблар, қўлёзмалар, илмий ва санъат асарларининг лоакал нусхаларини мамлакатимизга қайтариб олиб келиш, Бобур ва унинг аждод-авлодларининг ҳали маълум бўлмаган меросларини топиш, ўрганиш, зарур бўлган тақдирда уларни ўзбек тилида чоп этиб, жамоатчиликка таништириш, Беруний, Форобий, Навоий сингари улуг боболаримизнинг қабр-мақбараларини тиклаб-таъмирлаб, зиёратгоҳларга айлантириш, олим ва ёзувчиларимизни Бобур ва бобурийлар ҳақида янги илмий, бадий китоблар яратишга рағбатлантириш, ёзилган асарларни Жамғарма ҳомийлигида чоп этиб, кенг ўқувчилар оммасига етказиш, Бобур тўғрисида чет элларнинг киноижодкорлари билан ҳамкорликда тўлақонли бадий фильм яратиш, Осиё, Европа, Америка қитъалари бўйлаб илмий экспедиция йўналишларини давом эттириш ва бошқалар...

Албатта, бунча улуғвор, ўта масъулиятли вазифалар бир нодавлат ташкилот учун ақл бовар қилмас даражада оғир ва қийин туюлиши шубҳасиз. Лекин кейинчалик бу маҳобатли режаларнинг йилмай ижро этиб борилганига гувоҳ бўлган киши З.Машрабовнинг ўзига ва бошқаларга ишончи зўрлигига, унинг узокни аниқ кўра билиш ва юксак ташкилотчилик қобилиятига, руҳан ва жисман бақувватлигига таҳсин айтмай иложи йўқ.

Ўнинчи сана

Шу тарика Бобур жамоат фондининг фаолият доираси, кўлами йил сайин кенгайиб, мамлакатда ва халқаро микёсда нуфузи ортиб борарди. Зеро, тажрибалар такомиллашиб, Фонд ва унинг экспедицияси раҳбарининг кучига куч, ғайратига ғайрат кўшиларди. У ишлар юришаётганини (гарчи машаққатлар билан бўлса-да) Бобур Мирзо ва бошқа улуғ зотлар ҳурматидан Аллоҳ кўллаётганида, деб билар, уларга эътиқоди янада юксалар, миллат учун, тарих учун, жамият учун керакли иш қиляпмиз, деган ишонч, коникиш ҳисси унинг руҳини янада кўтарарди.

2002 йил ҳам Фонд учун алоҳида аҳамиятга лойик йил бўлди. Аввало, бу сана жамоа раҳбари ва ходимлари, экспедиция аъзолари учун жамғарма ташкил топганлигига ўн йил тўлиши билан, қолаверса, йирик сана – Захириддин Бобур таваллудининг 520 йиллигига тайёргарлик билан боғлиқ юмушларга, тадбирларга бой бўлиши билан кадрли эди. Шунингдек, айни шу йили Ўзбекистон Фанлар Академияси Археология институтининг илмий ходимлари томонидан Андижон шаҳрида олиб борилаётган археологик қидирув ишлари жиддий – кенг қамровли босқичга кўтарилди.

Маданий ҳаётимиздаги қувончли воқеалардан бири – бебаҳо мулк «Бобурнома» асарининг янги нашри ҳам худди шу йили дунё юзини кўриб, китобхонлар, Бобур ихлосмандларининг китоб жавонларини безади.

Куз мавсуми кириб, мамлакатда қизгин пахта йиғим-терими бошланган кунларда Бобур фонди раҳбари ташаббуси билан Андижондаги Бобур боғида ўтказилган илмий-амалий анжуман ва унинг иштирокчилари таркиби юқоридаги масалаларнинг маънавий ҳаётимиз равнақи учун қанчалик эътиборга моликлигидан далолат берарди. Мазкур йиғинни ҳам Президентнинг Давлат маслаҳатчиси, таникли

ёзувчи Хайриддин Султон бошқарди. Унда қуйидаги таниқли адиб-олимлар, бошқа соҳа етакчилари иштирок этишди.¹

Кун тартиби:

1. Андижон вилоят ҳокимининг «Андижон шаҳри ёшини аниқлаш мақсадида археологик қидирув-тадқиқот ишларини олиб бориш тўғрисида»ги қарорининг ижроси ва археологик тадқиқот истиқболлари.

2. «Бобурнома» комусий асарининг тўлдирилган, тузатилган янги нашри тақдими.

3. Бобур номидаги Халқаро жамғарма ва унинг илмий экспедицияси ташкил топганига 10 йил тўлиши муносабати билан амалга оширилган ишлар ҳақида.

Андижон вилоят ҳокимининг ўринбосари Р.Тиллабоев кириш сўзи билан анжуманни очди.

Биринчи масала юзасидан Ўзбекистон Фанлар Академияси Археология институти директорининг ўринбосари А.Анорбоев, мазкур институтнинг «Турон» бўлими бошлиғи Б.Матбобоев, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Муҳаммад Али, Фарғона ўлкашунослик музейи ходими Г.Иванов сўзга чиқдилар. Улар Андижон шаҳрида икки йил давомида олиб борилган археологик қидирув ишларининг самаралари ҳақида гапириб, шаҳар ўтмишига оид ноёб топилмаларни шарҳлаб, бу ерда шаҳарсозликнинг илк белгилари бундан 2300–2500 йил аввал бошланган, деган фикрни илгари сурдилар ва келгусида яна янги, асосли маълумот-ашёлар топилишига умид билдирдилар.

Бобур номидаги Халқаро жамғарма ҳомийлигида чоп этилган «Бобурнома»нинг янги нашри тақдимида Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримқул Қодиров, бобуршунос олимлар – академик Азиз Қаюмов, фи-

¹ Анжуманлар ва уларда катнашганлар маданиятимиз тарихида муҳим ходиса ва шахслар бўлгани боис, тафсилотларни батафсилроқ беришни жоиз деб билдик (муалл.).

пология фанлари доктори Абдурашид Абдуғафуров, мазкур нашрни тайёрлаган Саидбек Ҳасанов, Тошкент Ислом университетининг профессори А.Жузжоний, «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош директори Бобур Алимов, тарихчи Сайфиддин Жалилов, бобуршунос олим, таржимонлар Неъматилло Отажонов, Ғофиржон Сатимов, Ансориддин Иброҳимов, Андижон шаҳар фахрийларидан Пўлатжон Қаюмов, Ўзбекистон санъат арбоби Олимжон Холдор, Ўзбекистон халқ шоири Тўлан Низом ва бошқалар сўзга чиқдилар.

Нотиклар Жамғарма ва унинг илмий экспедицияси томонидан эътиборга лойиқ хайрли ишлар қилинганлигини таъкидладилар. «Бобурнома»нинг янги нашри маданий ҳаётимизда муҳим воқеа бўлганлигини эътироф этиб, унинг матбаа сифатини юқори баҳоладилар.

Зокиржон Машрабов Жамғарма ва илмий экспедициянинг кейинги йиллардаги фаолияти ҳақида ҳисобот берди ҳамда навбатдаги вазифалар, режа ва дастурлар ҳақида ўз фикрларини баён қилди.

Анжуман қароридан Андижон шаҳри тарихини ўрганиш, унинг ёшини аниқлаш мақсадида ўтган икки йил давомида олиб борилган археологик-илмий кидирув натижаларини кониқарли деб ҳисоблаш ва уларни ривожлантириш, «Бобурнома» комусий асарининг янги нашрини кенг тарғиб-ташвиқ этишга қаратилган тадбирлар белгилаш; Бобур номидаги Халқаро жамғарма ва унинг илмий экспедицияси томонидан 10 йил давомида Ватанимиз заминидан етишиб чиққан буюк алломаларимиз қолдирган бетакрор, бой илмий-маданий меросни ўрганиш йўлида олиб борилаётган ишларнинг давомийлигини таъминлаш, бобурийлар қадамжолари бўйлаб янги илмий экспедициялар уюштириш тавсия этилиб, Бобур Мирзо таваллудининг 520 йиллик юбилейини 2003 йилда кенг нишонлаш ҳақидаги Жамғарма ташаббусини қўллаб-қувватлаш таклиф қилинди.

Ҳар йилгидек, ўша йил ҳам Бобур номидаги Халқаро жамғарманинг асосий фаолияти январнинг дастлабки кунларидаги раёсат йиғилиши билан бошланди. Пойтахтдан таклиф этилган таниқли адиблар, бобуршунос олимлар, вилоят зиёлиларининг вакиллари иштирокида ўтган мазкур анжуманда Бобур асарларига изоҳли луғат тузиш, Бобур номидаги халқаро илмий экспедициянинг навбатдаги сафарини режалаштириш, буюк аждодимиз таваллудининг 520 йиллигига атаб чоп этиладиган таквим ва яна бошқа масалалар кўриб чиқилди.

Жамғарма раиси Зокиржон Машрабов кўпчиликнинг эсига келмаган ё эсига келган бўлса ҳам, амалга ошиши мушкул бўлиб туюлган шундоқ бир муҳим ва мураккаб муаммони ҳал этиш ташаббуси билан чиқиб, кўпчиликни ҳайрон қилиб кўяди. Бобур асарларига изоҳли луғат тузиш ҳам айримларга амри маҳол бўлиб кўринадиган юмушлардан эди. Тўғри, бу соҳада бир вақтлар самарали тадқиқотлар қилинган. У китоб бўлиб ҳам чиққан, аммо уни мазкур соҳада ҳамир учидан патир эди, дейиш мумкин. Зеро, «Бобурнома»дай серкиррали, ҳужжатли-бадийий солномада, «Мухтасар», «Мубаййин» каби асарларда, юзлаб гўзал ғазаллар, рубоийлар ва бошқа жанрлардаги асарларда қўлланган сўзларни мукамал тарзда изоҳлаб берадиган луғат яратиш ҳазилакам иш эмас ва у ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди, қўлидан келганда ҳам, асосий ташкилий муаммо – ҳомийликни ўз гарданига оладиган валлакатнинг топилиши осонмас. Зокиржон ака эса, қайси бир нодир, ноёб асар нашрини таклиф этар экан, масаланинг ана шу «нозик» томонини ўз дилида ҳал қилиб, пишитгач, яъни ўз зиммасига олгачгина ўзгалар эътиборига ҳавола этарди.

Масала пойтахтдан ташриф буюрган таникли адиблар, бобуршунос олимлар томонидан муҳокама этилди, луғат тузиш бўйича ишчи гуруҳи тузилди. Гуруҳ раҳбарлигига филология фанлари доктори Саидбек Ҳасанов тайин этилди.

* * *

Апрель ойида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 11-сессияси бўлиб ўтди. Президентимиз мазкур анжуман минбарига сўзлаётиб, Бобур жамғармаси ва унинг илмий экспедицияси фаолиятига юксак баҳо бериб ўтди.

«Зокиржон ака, сизнинг фаолиятингиз, фидойи ишларингиз, Бобур бобомизнинг меросини бугунги ёшларимизга, замонамиз кишиларига етказиш, умуман, бунинг боқий таъсирини бугунги ҳаётда ташвиқот-тарғибот қилишдаги хизматингиз барчамизга маълум. Халқимиз ҳам жуда яхши билади. Мен шу фурсатдан фойдаланиб, сизга катта раҳмат айтмоқчиман...»

Ҳаммангизга маълумки, Афғонистондаги кўҳна Ҳирот заминида Алишер Навоий бобомизнинг хоки ётибди. Энди бу улуг ватандошимизнинг қабр-мақбарасини обод қилиш вақти-соати келди.»

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутаты сифатида ана шу муаззам кошонада ўтирган Зокиржон Машрабонинг кўнглидан қандай ҳис-ҳаяжонлар кечганини тасаввур қилиш кийин эмас. Ахир Юртбошининг эътирофи – юрт эътирофи, миллат эътирофи, бутун халқ эътирофи! Энди, мамлакат раҳбарининг ишончини оқлаш учун белни янада маҳкам боғлаш, юксак минбардан берилган юксак баҳога яраша ишлар қилиш керак!..

Президентимиз яна тегишли давлат идоралари ҳамда жамоат ташкилотларини буюк аждодларимизнинг Ватанимиз ҳудудидан ташқаридаги мангу оромгоҳларини таъмирлаб, обод этиш ишларига бош кўшишга давъат этди.

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ
МАЖЛИСИ КЕНГАШИНING**

Қ А Р О Р И

**Буюк аждодларимизнинг
Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан
ташқарида дафн этилган жойларини аниқлаш
ва ободонлаштиришга доир чора-тадбирлар
тўғрисида**

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг Иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг ўн биринчи сессиясида буюк аждодларимиз хотирасига ҳурмат-эҳтиромни янада кучайтириш ҳамда уларнинг Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида дафн этилган жойларини ободонлаштириш тўғрисидаги таклифларини амалга ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Кенгаши

Қарор қилади:

1. *Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати буюк аждодларимизнинг тарихий ва маънавий нуқтаи назардан муҳим аҳамиятга молик, Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида дафн этилган жойларини аниқлаш ва ободонлаштириш юзасидан зарур чоралар кўрсин.*

2. *Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги буюк аждодларимизнинг дафн этилган жойларини таъмирлаш ва ободонлаштириш тўғрисида келишувларга эришиш мақсадида тегишли чет давлатларнинг ваколатли органлари билан маслаҳатлашувлар ўтказсин.*

3. *Вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралар нодавлат нотижорат ташкилотларига буюк аж-*

додларимизнинг дафн этилган жойларини таъмирлаш ва ободонлаштириш ишларини амалга оширишида кўмаклашсин.

4. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, илмий муассасалар ва ўқув yurtлари буюк аждодларимиз номи билан боғлиқ ёдгорликларни аниқлаш ҳамда уларнинг тарихий аҳамиятини асослаб беришга қаратилган чуқур тадқиқотлар ўтказсин.

5. Бобур номидаги халқаро жамғарманинг буюк аждодларимиз хотирасини тиклаш ва абадийлаштиришга доир фаолияти маъқуллансин ҳамда нодавлат нотижорат ташикilotларига буюк аждодларимизнинг дафн этилган жойларини таъмирлаш ва ободонлаштириш борасидаги ишларни кучайтириш, уларнинг маънавий меросини аҳоли орасида кенг ёйишга қаратилган ахборот-маърифий ва тарбиявий ишлар даражасини ошириш тавсия этилсин.

6. Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги, Теле-радиокомпанияси, Матбуот ва ахборот агентлиги, «Халқ сўзи» ва «Народное слово» газеталари тахририятлари тегишли давлат органлари ҳамда нодавлат нотижорат ташикilotларининг буюк аждодларимиз дафн этилган жойларини таъмирлаш ва ободонлаштириш масалалари билан боғлиқ фаолиятини кенг ёритиб борсин.

* * *

Орадан кўп ўтмай юкоридаги масала бўйича халқаро микёсда дастлабки амалий қадамлар кўйилди. Президентимиз 17–18 июнь кунлари Эрон Ислom Республикасига қилган расмий ташрифи давомида Афғонистон ҳукумати раҳбари билан ҳам музокаралар ўтказиб, жумладан, Ҳиротдаги Алишер Навоий макбарасини обод этиш масаласини муҳокама қилдилар. Ана шу учрашувларда Ўзбекистон расмий ҳайъатининг аъзоси сифатида Зокиржон Машрабов ҳам қатнашди. Кейинроқ унинг иштирокидаги мах-

сус гуруҳ Юртбошимиз топшириғига биноан Навоий макбараси қайта тикланадиган жой ва бу ишга дахлдор бошқа масалаларни ўрганиш мақсадида Ҳиротда бўлиб қайтди.

Юкори даражадаги мазкур тадбирлар Бобур халқаро илмий экспедициясининг йил бошида режалаштирилган галдаги сафарининг тезлаштирилишини тақозо этарди. Экспедиция раҳбари зудлик билан тайёргарликка киришди, аъзолар таркиби тузилди, тегишли элчихоналардан рухсат олинди ва август ойи бошларида Зокиржон ака, Илҳомжон Мамарозиқов, Муҳаммад Анвар ва каминадан иборат таркибда жўнаб кетдик.

* * *

Дарвоқе, 21 июль – Зокиржон аканинг таваллуд куни, шунчаки кун эмас, у табаррук 70 ёшга тўлган сана эди. Юбилей ўтказишни катта шараф, мартаба санаш урф бўлаётган, одам йиғиб, тўрида салобат тўкиб ўтириш ва совға-саломлар қабул қилиш орзусидаги кимсалар (хатто маҳалласидан ё жамоасидан наридагилар билмайдиганлар ҳам) кўпайиб бораётган бир даврда Зокиржон Машрабовдай машхур жаҳонгашта, қадриятпарастликда, миллатсеварликда, ватанпарварликда кўпларга, хусусан, ёшларга катта ибрат кўрсатаётган инсоннинг юбилеи жуда катта бўлса керак дегувчилар шубҳасиз бисёр эди. Аммо Зокиржон ака ўша куни ўзининг отаси Машрабжон Қаландаров номи билан аталган кўчадаги ҳовлисида яқинларига ош бериш билан чекланиб, жуда кўпларни ҳайратга солди. Бу борада ҳам у улқни олиб кетди, унга хурмат-эҳтиром чандон ошди.

Афғонистон сафари

Йўл-йўлакай менга Зокиржон аканинг яна бир фазилати аён бўлди. У бир замонлар бирга ишлаган касбдош кадрдонларию, оддий ходимларини ҳам унутмас, кези келганда уларни йўқлаб туришни инсоний бурч ҳисоблайдиганлар, яъни оқибат деган буюк неъматни кадрлайдиганлар сирасидан экан. Илгари айтиб ўтганимиздек, у ўттиз икки ёшида Андижондан «Жарқўрғоннефть» ташкилотига бошлик бўлиб бориб, салкам уч йил фаолият кўрсатган эди. Шу боис Сурхондарёда яқин танишлари кўп, улардан бири ўша пайтдаги ўрта мактабда илмий бўлим мудири бўлиб ишлаган (кейинчалик вилоят ҳокими даражасигача кўтарилган) Жўра Норалиев эди. Жўра аканинг яқинда ўғли автомобиль ҳалокатида вафот этган экан, йўл анча чап ва биз олис сафарга ошиқаётган бўлишимизга қарамай, Зокиржон ака ўша кадрдонидан кўнгил сўрамай ўтиб кетишни ҳеч ақлига сиғдиролмаслигини айтди. Шу аснода раҳбар ўша даврларда ўзига ҳайдовчи бўлиб хизмат қилган Ҳасан Назаровни ҳам бир кўриб қўйиш учун машинасини туман маркази томон буришга амр этди.

Зокиржон ака бу галги махсус сафарга Президентимиз томонидан олға сурилган, юқоридаги расмий ташрифлар чоғида Эрон ва Афғонистон раҳнамолари билан ўзаро келишилган Термиз – Мозори Шариф – Ҳирот – Тойибод автйўлидан боришни кўзда тутган, қисқаси, унинг нияти бўлажак янги автотрасса бўйлаб юриб, йўл-йўлакай шаҳар ва қишлоқлар аҳолиси билан учрашувлар ўтказиш, Афғонистон заминида дорилбакога рихлат қилган улуғларимиз қабр-мақбараларининг сўнгги урушлар ва бесаранжомликлардан кейинги ҳолатини ўрганиб, Ўзбекистон халқи ва ҳукуматига ахборот-маълумот беришдан иборат эди.

Йўлларнинг аксарият қисми, айниқса, Майманадан қарийб Ҳиротгача дашт, тоғу доvonлар, дара-

лар оралаб борарди. Бу шунчаки қатнов йўналиши бўлиб, йўлнинг изи бор-у, ўзи йўқ ҳисоб эди. Тизза бўйи тупроқ. Онда-сонда юрадиган баҳайбат юк машиналари «йўллар»нинг абжағини чиқариб ташлаган эди. Хуллас, бу «сўқмоқ»ни йўлга айлантириш учун қанча маблағу меҳнат сарф этиш кераклигини тахминан ҳам тасаввур қилиш қийин.

Мозори Шарифда «Навоий анжумани»нинг навбатдаги анъанавий йигилишига тўғри келиб қолдик. У ерда бир қанча зиёлилар – шоир-ёзувчилар, олимлар, журналистлар билан танишдик.

Анжуманнинг мақсад ва вазифалари Афғонистонда яшовчи туркий тилли халқларнинг тили, тарихи, адабиёти, умуман, маданиятини қайта тиклаш, ривожлантириш, тарғибу ташвиқ қилишдан иборат эди.

Анжуман қатнашчилари Ўзбекистон адабиёти, маданий ҳаёти билан кизикдилар, уларнинг аксарияти Зокиржон ака билан яхши таниш, Бобур экспедициясининг фаолиятдан хабардор эдилар, шу боис ташрифимиздан ниҳоятда мамнун эканликларини изҳор этишиб, бизни саволларга кўмиб ташладилар. Кўпларининг ота-боболари ўзбекистонлик бўлган бу миллатдошларимиз аجدодлари ватанида юз бераётган ўзгаришларни катта иштиёқ ва ҳаяжон билан тинглашарди. Дийдорлашувга, мулоқотга тўймаганларидан, яна кўп нарсалар билишни хошлашганидан кизгин суҳбат, савол-жавоб йўлақда, қаватларнинг саҳнларида, зиналарда ҳам давом этди. Мезбонларнинг биздан – ота юрт нафасини олиб келган инсонлардан кўнгил узишолмаётгани шундоқ сезилиб турарди.

Балх шаҳрида оташнафас шоиримиз Бобораҳим Машраб қатл этилган жойларни – унинг маҳаллий шоирлардан бири ўз маблағи ҳисобидан таъмирлаган муваққат қабрини зиёрат қилдик.

Қадимий Ҳирот шаҳрида ўзгаришлар катта: Навоий, Гавҳаршодбегим мақбаралари бир оз таъмирланган ва қўргонланган эди. Форс-тожик мумтоз адабиёти намояндаларидан бири, Навоийнинг устози, дўсти Абдурахмон Жомий қабр-сағанасининг ҳолати анча яхши, ҳиротликлар пири саналмиш Абдулло Ансорий мақбараси гавжум зиёратгоҳ, аммо Шарк тасвирий санъатининг дарғаси, миниатюра-суратлар устаси Камолиддин Бехзод қабри мақбарасиз, Султон Ҳусайн Бойқаронинг қабр тоши ҳамон биз бундан етти йил муқаддам қўрган аҳволда – атрофи очик, ёлғиз, ташландик эди... Улуғ олимимиз, мутафаккир Абу Райҳон Берунийнинг Ғазни шаҳрининг хароба четидаги қабри тепасида ҳам ҳануз бир уюм тош сочилиб ётарди. Ачинарли, йиғлагингиз келади...

Кобул шаҳридаги Боғи Бобур ва Бобур Мирзо қабр-мақбарасининг халқаро Оғахон фонди томонидан таъмирланаётганини кўриб суюндик, аммо Ишкамишда Бобораҳим Машраб қабрини тому деворларининг сувоқлари тўкилиб турган ночор хужра ичида кўриб, таъбимиз яна хираланди. Зокиржон ака бизни кузатиб борган маҳаллий маъмурлар орқали маҳалла вакилларини тўплаб, суҳбат ўтказди, Машрабнинг бу ерга дафн этилиш тарихи, мазкур омонат хужра – сағана тафсилотларини сўраб-суриштирди. Ишкамиш Афғонистоннинггина эмас, дунёнинг бир чети. Ҳукумат эътиборидан олисда, одамлари ниҳоятда содда, мўмин, улардан илмий асосга эга тайинли бир маълумотлар олиш даргумон эди.

Зиёратдан сўнг раҳбаримиз илтимоси билан кишлоқ марказидаги чойхонага зиёлинамо, илм-фанга дахли бор кишилар, қўшни Окпара кишлогидан Ҳожи Назар Мирсафо ота таклиф этилди.

Шунча узоқ ва машаққатли масофани босиб келиб тузук-курук маълумотсиз, бирон «нима»сиз қайтиш Зокиржон акани асло қониқтирмасди. Мирсафо оксоқолда ҳижрий 1324 (милодий 1900) йил-

да Бухоро шахрида чоп этилган «Девони Машраб» китоби бор экан. Раҳбар отахонни мақтаб, Машраб қабрининг таъмирланишига бош қўшишга ваъда бериб, китобни қўлга киритди.

Лутфий қабрини излаб

Афғонистонга сафаримиз – Мавлоно Лутфий қабрининг топилиши бўлди, дейиш мумкин.

Маълумки, Лутфий зуллисонан шoir бўлиб, у форс-тожик тилида ҳам ижод қилган, лекин ўзбек тилидаги шеърлари билан шуҳрат қозонган. Тарихчи Хондамир «Мавлоно Лутфий сўз лутфида ягонаи даврон эди, ундан илгари ҳеч ким туркий тилда шеърни ундан яхшироқ айта олмаган эди», деб ёзади.

Лутфий катта адабий мерос қолдирган. Ўзининг бой ижоди билан дунёвий адабиётнинг забардаст намояндасига айланган. Навоий таърифи билан айтганда, у «форсий ва туркийда назари йўк» шoir бўлган. Тўрт минг мисрадан иборат туркий девони, форс тилидаги нодир ғазалларидан ташқари «Гул ва Наврўз» номли ишқий-қаҳрамонлик дoston муаллифи, шунингдек, Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сини форс тилидан таржима қилган, шу асар таъсири ва асосида шу номда ўзи ҳам маснавий йўлида 10 минг байтдан зиёроқ дoston битган.

Тарихий-адабий манбаларда улуғ шoirнинг «Ҳиротнинг Дехи Канор мавзеида», «Ҳирот атрофидаги хиёбонлардан бири – Дехи Канорда» таваллуд топгани ва ижод қилгани ҳамда ўша ерда вафот этгани ёзилган. Қолбуки, Дехи Канор Ҳиротнинг хиёбонларидан бири эмас, шаҳардан ўттиз чақирим кун чиқишдаги дашт ва овлоққина кишлок экан. Буни биз Ҳиротнинг тарихнавис, билимдон кишиларидан бири бўлмиш мавлоно Анбарийдан суриштириб билдик. Лекин у ҳам Лутфийнинг қаерга дафн этилганини аниқ айтолмади.

– Шаҳзода Қосим зиёратгоҳи – қабристонии бор. Мавлоно Лутфий Шаҳзода Қосим қабрининг кунчиқиш тарафига қўйилган деб эшитганман, – деди олим иккиланиброк.

Дехи Канор йўллари жуда носоз эди, бунинг устига сўраган одамларимиз бизга бошқа тарафни кўрсатиб юборишган экан, кўп сарсон бўлди. Бир жойга борганимизда йўл (сўкмок) батамом йўқолиб, бутунлай дашт бошланди. Яқин-атрофда аҳоли яшамас, манзилни сўрайдиган бир жон учрамасди. Дарё ўзанидан, сўнг одам изи тушмаган даштликдан узоқ юрдик. Биздан ташқари уловимиз – «Ленд Краузер» отлик, «Жип» русумли машинамиз ҳам жуда кийналиб кетди. Ҳар дўкиллаб тушганда ҳаммамизнинг, айниқса, «мол» эгаси – раҳбарнинг юраги ачишарди. Гоҳ кум тўзонлари ичида қолардик. Аммо ўзгаларнинг ҳафсаласи пир бўлганда ҳам Зокиржон ака Лутфий қабрини топишдан умид узмасди. Умид охир бизни изланаётган манзилга элтди. Шаҳзода Қосим мазорини ва унинг шайхи ҳам билмайдиган Лутфий қабрини топишга муяссар бўлди. «Мавлоно Лутфий Ҳиравий» сўзлари битилган, зангор туси ўнгиб кетган мрамар тошни бир қанча қатлам тупроқ остидан қовлаб олди. Ҳиротга кеч қайтди. Лекин Зокиржон аканинг ҳаяжони босилмаган эди.

– Тўғри сангтарошлар растасига бошланг, – деди у сарбон ва таржимонимиз, афғонистонлик тадбиркор (Тошкентда яшайди) Муҳаммад Анварга.

Эртасига мрамар тахтани олиб, яна Дехи Канорга жўнадик. Лутфий дафн этилган, лойшувоқлари тўкилиб турган кўргонча девори ёнини чопиб-ўйиб, «Бу оромгоҳ пок Аллоҳ лутфи дунёсининг ғаввоси, урфонга элтувчи ғазал иқлимининг султони, ҳазрати Лутфий Ҳиравийникидир...» каби жумлалар чекилган мрамар тахтани жойлаб, ёнларини суваб маҳкамладик. Биз сағана хатини замонавий қилиб,

жўнроқкина ёзмокчи эдик, Зокиржон ака Лутфий, Навоийлар даврига хосроқ услуб акс этиб туриши керак, деб кеча кечаси мавлоно Анбарийга ёздирди.

Дарвоқе, экспедицияни Деҳи Канорга бошлаб бориш, Лутфий қабр тошини қовлаб топиш ва бошқа юмушларда бизга жону дил билан кўмак берган хиротлик дўстимиз, мавлоно Анбарийнинг ўғли Тохиржондан раҳбар ва бошқаларнинг беҳад мамнунлиги далолати сифатида ўша окшом у Бобур халқаро фонди раёсати вакилларининг замонавий, яъни ғарб услубида қурилган меҳмонхонадаги йиғилишида Фонднинг Ҳирот бўлими бошлиғи қилиб тайинланди.

* * *

19 сентябрь куни Тошкентда, Бобур халқаро фондининг қароргоҳида Ўзбекистон Республикаси Президентининг Давлат маслаҳатчиси, таниқли ёзувчи Х.Султонов раислигида Республика Маънавият ва маърифат маркази ҳамда фонднинг кўшма мажлиси бўлиб ўтди. Таниқли адиблар, олимлар иштирок этган ушбу анжуманда аввало Бобур халқаро илмий экспедициясининг Афғонистонга сафари ҳисоботи тингланди ва муҳокама қилинди. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси, Ўзбекистон Қаҳрамони Абдулла Орипов, Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Эркин Воҳидов, навоийшунос олим Абдуқодир Ҳайитметов, адабиётшунос Иброҳим Ғафуров ва бошқалар экспедиция жуда катта, савобли ишларни амалга ошираётгани, боболаримиз хотираси, буюк меросимизга ҳурмат-эътибор билан қараш юртимизда ижтимоий-сиёсий масалага айланганини, умуман Бобур фонди ва унинг экспедицияси фаолиятининг мақтовга сазоворлигини алоҳида таъкидладилар.

Дарҳақиқат, кўп ўтмай Бобур халқаро илмий экспедициясининг Афғонистон сафари мобайнида олиб борилган изланишлари ҳукуратимиз эътиборини ҳам

жалб этганлиги аён бўлди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси раисидан Андижонга нома келди.

«Муҳтарам Зокиржон Маширабов!

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Кенгаши «Буюк аждодларимизнинг Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида дафн этилган жойларини аниқлаш ва ободонлаштиришга доир чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарорини бажариш мақсадида Бобур номли халқаро фонднинг илмий экспедицияси ҳақида юборган маълумотингиз билан танишиб, Сизга Президентимиз И.А.Каримов ташаббуси билан бошланган катта ва хайрли тадбирда фаол иш олиб бораётганингиз учун Олий Мажлис Кенгаши номидан ташаккур билдирамиз. Сафарингиз натижаси, айниқса, Мавлоно Лутфий қабрининг топилиши қувончлидир.

Сизга, ҳамкор ва йўлдошларингизга келгуси ишларингизда муваффақиятлар тилаймиз...»

Сермашаққат ўн биринчи сафар

Афғонистондан қайтибкок Зокиржон ака навбатдаги сафарга тайёргарликни бошлаб юборди. Биз хайрон, кўплар лол эди: бу одамнинг чарчамаганини, машаққатлардан, чегара, божхоналарда хонама-хона зир югуришлардан, тунд, кўзлари каттик, талаблари аёвсиз кимсаларга сарғайишдан безилламаганини... Ҳа, у безилламас эди, чунки унинг ниятлари улуғ эди, улуғ ниятларни амалга ошириш ҳеч қачон осон кечмагани, улуғ бобокалонларимизнинг ҳам юртмаюрт сарсон кезганлари, заҳматлари беиз, бесамар кетмаганини яхши биларди.

Бу гал йўл янада олис, режалар янада кенг камровли эди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг Олий Мажлиснинг 11-сессиясида буюк аждодларимизга ҳурмат-эҳтиромни янада кучайтириш ҳамда уларнинг Ўзбекистон Респуб-

ликаси худудидан ташқарида дафн этилган жойларини ободонлаштириш тўғрисидаги таклиф ва кўрсатмаларини, бу борадаги Олий Мажлиснинг 2003 йил 5 майдаги 2–53-сонли қарорини бажаришда давом этиш лозим, зеро Бобур фонди зиммасига шафли, масъулиятли вазифа юкланган эди.

Йўналиш Яқин Шарқ ва Арабистон ярим оролидаги мамлакатлар сари эди.

Буюк аждодларимизнинг қабр-мақбаралари ҳолатини ўрганиш, улар ҳақида тегишли маълумотлар тўплаш керак эди.

Бу гал сафарда 65 кун юрдик.

Экспедиция таркиби раҳбар, Зайнобиддин Марасулов, Муҳаммад Содик Қосимов, Илҳомжон Мамарозиқов ва каминадан иборат эди.

Асосий зиёратлар Эрон Ислом Республикасидан бошланди.

Ушбу юрт худудида яшаб, ижод қилиб ўтган Абулқосим Фирдавсий, Умар Хайём, Фаридиддин Аттор, Абу Али ибн Сино, Ҳофиз Шерозий, Саъдий Шерозий, шунингдек, Жалолоддин Румий (Туркия)ларнинг қабр-мақбаралари талаб даражасида таъмирланиб, зиёратгоҳларга айлантирилгани таҳсинга лойиқ эди.

Турон заминидан етишиб чиқиб, дунёга танилган сиймолардан «Муаллими соний» унвонига сазовор бўлган Абу Наср Форобий абадий макон тутган «Бобус сағир» (Дамашк), ўрта асрларнинг етук астрономи, математики, Мирзо Улуғбекнинг сафдоши, шогирди Али Қушчи ётган Туркиянинг Истанбул шаҳридаги Авлиё Айюб Ансорий, Маккаи муқаррамадаги Заҳириддин Бобурнинг ўғли, шоир Комрон Мирзо дафн этилганлиги тахмин қилинадиган «Жаннат-ул маъало» қабристонлари кўздан кечирилди.

Арабистон ярим оролидаги мамлакатларда илмий изланишлар олиб борилаётганда ҳаж мавсуми бошла-

ниб қолгани муносабати билан биз ҳам муборак ҳаж ибодатларини адо этдик.

Халифа Маъмун Муҳаммад ибн Мусо Хоразмийни ўзи билан бирга Ироқ давлатининг пойтахти Бағдодга олиб кетганлиги маълум. Хоразмий Бағдодда яшаб, фалакиёт, алжабр ва бошқа табиий фанлар соҳасида кўплаб илмий кашфиётлар қилган.

Саудия Арабистонида юрган кезларимизда Зокиржон аканинг фикри-хаёли Ироқ мамлакатига ўтиш ташвиши билан банд эди. Маълумки, ўша маҳалларда Америка томонидан эълон қилинган бирёклама уруш, тўғрироғи, ҳужум давом этар, юртнинг, хусусан, пойтахт Бағдоднинг ҳали у, ҳали бу мавзеида портлашлар рўй бериб турарди. Раҳбар Ўзбекистон Республикасининг Саудия Арабистонидаги консули, бошқа расмий ва норасмий кишилардан маслаҳат, йўл-йўриқ сўраганида уларнинг биронтаси ҳам Ироққа ўтиш фикрини қувватламадилар. Аммо Зокиржон ака, барибир фикридан, аҳдидан қайтмади. Маккаи мукаррамадалиқ пайтимизда бир неча марта ироқлик ҳожилар кўнимгоҳларига бориб, улардан мамлакатларисидаги, хусусан, чегараларисидаги аҳвол тўғрисида сўраб-суриштириб келди. Ҳаж зиёратига Ироқ орқали келган бошқа кишиларни (улар жуда кам эди) топиб суҳбатлашди. Ҳеч ким гоҳ авж олиб, гоҳ пасаяётган жанг оловлари ичида қолган юртдаги шарт-шароитга тайинли, кониқарли жавоб бера олмас, фақат вазият қалтис ва таҳликали эканлигини таъкидлашарди.

Раҳбар масалани ҳамроҳлар эътиборига ҳам ҳавола этиб, ҳар биримизнинг фикримиз, хохишимизни сўради. Албатта, ҳаммамиз ҳам иккиланардик: бир ёқдан, тинч-омон уйга қайтишни ўйласак, иккинчи томондан, шахсан мен орзуимдаги шаҳарлардан бири, тарихий-бадиий китобларда, эртак ва ривоятларда кўп тилга олинадиган машҳури жаҳон Бағдодни, буюк ватандошларимиз Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғонийлар фаолият олиб боришган ва

хали-хануз мавжуд «Байт-ул ҳикма»ни кўришдан умид узгим келмасди. Зокиржон аканинг қатъиятига ишонар, унинг вазиятдан чиқишдаги уддабуронлиги, шахди-жасорати билан ҳар қандай хавф-хатар ва ғов-тўсиқни енгиб ўтиш мумкин деб ўйлардим. Қисқаси, мен Ироққа ўтиш тарафдори эдим. Бошқа шерикларнинг кўнглидан нималар кечарди – билмадим, ҳарқалай, улар ҳам бошлик изми-ихтиёрига зид фикр билдиришмади.

Араб саҳроларида икки кеча-кундуз сарсон кезиб, 450 чақирим йўл босиб, Ар-Ар чегара пунктига етиб бордик. Афсуски, шунча вақтимиз, заҳматларимиз зое кетди – бизни Ироқ худудига қўйишмади. Илтимос, ўтинчлар ҳам иш бермади. Яна орқага қайтишдан бошқа илож йўклиги алам қиларди, аммо на чора?

Зокиржон аканинг эса режаларидан кечгиси, ниятидан қайтгиси келмасди.

– Энди Иордания орқали уриниб кўрамиз, Бағдодни кўрмай кетмаймиз, – деди у ҳеч иккиланмай.

Кейинги оворагарчиликлар, чегарадан қандай ўтганимиз, бошқа таҳликали ҳолатлар «Андижондан Бағдодгача» номли сафарномада кенгрок ёритилгани учун бу ерда гапни мухтасар қилишни лозим кўрамиз. Алқисса, Ироқ заминига қадамимиз етди. Бағдод шаҳрида икки кун бўлиб, «Байт-ул ҳикма»нинг Абдужаббор Нажий бошчилигидаги бўлим ходимлари билан учрашдик. Хоразмий илмий фаолият олиб борган кутубхонада у буюк аждодимиз қолдирган бой илмий мерослар ҳақида суҳбатлашдик.

Хоразмий ўзи яшаган Кутрубул маҳалласидаги қабристонга дафн этилганини аниқлаш учун жаноб Абдужаббор Нажийдан ўша жойга олиб боришни ўтиндик. Доктор Нажий шахсий енгил машинасида бизни шаҳарнинг шимолий қисмидаги Имом Аъзам мақбара-масжидини зиёрат қилдириб, Кутрубул яқинига олиб борди. Лекин шаҳардаги ҳарбий ҳолат қабристонни излаб топиш имконини бермади.

Афсус билан «Байт-ул ҳикма»га қайтдик. Илмий мулоқотни давом эттирар эканмиз, Зокиржон ака Хоразмий фаолиятини биргаликда чуқурроқ ўрганиш, янгиликлар билан ўртоқлашиб туриш, Бағдодда тинчлик-осойишталик юзага келгач, «Байт-ул ҳикма» ходимлари томонидан Хоразмийнинг дафн этилган жойини аниқлаш, Хоразм Маъмун Академияси билан ҳамкорликда қабр устига ёдгорлик ўрнатиб, у ерни ободонлаштириш бораларида таклиф киритди. «Ҳикматлар уйи» мутасаддилари ва олимлари таклифни бажонидил қабул қилдилар.

Шартномага Халқаро Бобур фонди номидан Зокиржон Машрабов, «Байт-ул ҳикма» номидан Абдужаббор Нажий имзо чекдилар.

Раҳбар шартномани Хоразмга, Маъмун Академиясига юборишни дилига тугиб қўйди: зора улар ушбу ишни ниҳоясига етказсалар.

Бағдод шаҳридаги муҳит Ироқ мамлакатидан тезроқ чиқиб кетишни тақозо этарди. Эрон давлати ҳудудига ўтиб, қадимий Шерозга йўл олдик.

Шарқнинг машҳур мутафаккир-алломалари Саъдий Шерозий, Ҳофиз Шерозийлар яшаб ижод қилган бу мўътабар шаҳарда миллатимизнинг ажойиб вакилларидан яна бири, туркий тилда илк бор девон тузган шоир Ҳофиз Хоразмий ҳам маълум муддат яшагани ва шу жойда дорилбақога рихлат қилгани манбаларда қайд этилган эди.

Шероз университети олимлари билан, Ҳофизшунослик маркази илмий ходимлари ва бошқа зиёлилар билан учрашув-мулоқотлар, фикр алмашувлардан, ашъвий далиллардан аён бўлдики, ҳозирги гўзал, шинам Ҳофиз Шерозий ёдгорлик мажмуаси ва хиёбони ўрни бундан 50–60 йил илгари катта қабристон бўлган экан. Демакки, Ҳофиз Хоразмий ҳам шу жойга дафн этилган бўлса, унинг гўри ҳам бошқа қабрлар қатори текисланиб, йўқ бўлиб кетган...

Юкорида зикр этганимиздай, Заҳириддин Бобур ўз даврида ўта мураккаб бўлган араб алифбосини туркий талаффузга мос ҳолда ислоҳ қилиб, янги ўзбек ёзувини яратган ва ўша имлода Қуръони каримни кўчириб, Маккаи мукаррамага юборган. Бобуршуносликка оид манбаларда «Хатти Бобурий» деб ном олган бу алифбо ҳақида маълумот учраса-да, ханузгача унинг намунаси топилмаган эди.

Экспедиция етиб борган мамлакатларнинг кутубхона, музейларида, дорилфунунларида олиб борилган изланишлар сафарларнинг бирида ўз самарасини берган – Эрон давлатининг Машҳад шаҳридаги улкан, маҳобатли Имом Ризо мажмуаси музейида «Хатти Бобурий»да кўчирилган Қуръони Карим сақланаётгани аниқланган, лекин ундан тўла кўчирма олиш имкони бўлмаётган эди.

Ушбу сафар чоғида ҳам Машҳадда тўхтаганимизда, Зокиржон ака Имом Ризо зиёратгоҳи мажмуаси таркибидаги «Толиб-ул ҳақ» кўлёзмалар маҳкамаси мутасаддилари билан музокаралар ўтказиб, уларнинг ваъдасини олишга эришган, Техронда Ўзбекистон Республикасининг Эрондаги Фавкулудда ва мухтор элчиси Илҳомжон Акрамовга ҳам шу борада илтимос қилган, аммо у ваъдаларга ишониб-ишонмай, лекин кўнгилни, умидни ҳам узмай келаётган эди. Шероз йўлида элчимизга кўнғирок қилдию, бирдан Техронга қайтамиз, бизга суюнчли янгилик бор экан, деб қолди.

Минг чақирим орқага

Албатта, икки ой давом этган сафардан уйга, оила, фарзандлар бағрига ошиқиб қайтаётган одамларнинг минг километр орқага қайтиш ҳақидаги хабарни эшитганда қандай ҳолга тушишларини тасаввур қилиш қийин эмас. Аммо экспедиция сафарида унинг манфаати муҳимлигини унутишга ҳеч

биримизнинг ҳаддимиз, ҳаққимиз ҳам йўқ эди. Боз устига, кўзи чакнаб, қалби яшнаб кетган раҳбарнинг қувончига қандай шерик бўлмаслик мумкин?

Дарҳақиқат, элчимиз Илҳомжон Акрамов бизни бебаҳо «сюрприз» билан кутаётган экан. «Сюрприз» – «Хатти Бобурий»дан ва Техрондаги Эрон миллий кутубхонасида сақланаётган «Бобур қуллиёти» (сайланма)дан кўчирмалар эди.

Зокиржон ака Ўзбекистондаги йирик бобуршунос олимлар (мас. проф. С.Ҳасанов)дан Эронда «Қуллиёти Бобур» номли бир нодир қўлёзма мавжудлиги, аммо турли сабабларга кўра қарийб қирк йилдан бери уни қўлга киритиш имкони бўлмаётганини эшитган ва бу масалани ҳам дилига тугиб юрарди. Техрондаги элчихонамизда «Хатти Бобурий» масаласи кун тартибига қўйилган чоғда Зокиржон ака унинг ёнига «Қуллиёти Бобур»ни ҳам қўшиб қўйишни элчимиздан ўзбек бобуршунос олимлари, зиёлилари, Бобур Халқаро жамғармаси ва унинг илмий экспедицияси номидан сўраган, элчимиз бу борада қўлидан келганича ҳаракат қилишга сўз берган эди. Нодир қўлёзма ва нашрлар ниҳоят қўлга кирганидан, шубҳасиз, барчамиз мамнун, Зокиржон аканинг эса боши осмонда эди. Оворагарчилик заҳматлари, чарчоклар унутилди.

Бу қимматбаҳо бойликлар Зокиржон аканинг бир неча йил давомида олиб борган тинимсиз изланишлари ва уринишлари, Эрон давлатининг Ўзбекистондаги Фавкулудда ва мухтор элчисига ёзган мурожаатномалари ва Техрондаги Эрон Ташқи ишлар вазирлигида бўлиб ўтган суҳбат-мулоқотларнинг дастлабки меваси эди. Зеро, ҳар қандай давлат қаби, Эроннинг музей ва кутубхоналаридан қўлёзма нусхасини олиш ғоят мушкул масала. Сиз уни улар сўраган нуфузли асар ё китобни, лоақал нусхасини топиб-алмаштириш ҳисобига қўлга киритишингиз мумкин. Машҳаддаги Имом Ризо мажмуаси директори илтимосига кўра Зокиржон ака томонидан Россиядан келтириб берилган ноёб асар эвазига қилинган «сюрприз» эди бу.

Экспедиция сафардан қайтгач, республика Ёзувчилар уюшмаси, Маънавият ва маърифат марказида, Тошкент Шарқшунослик институтида, Бобур номидаги Андижон давлат университетиди, Андижон вилоят ва шаҳар коллеж, лицейларда, «Нуроний» жамғармаси фаоллари, зиёлилар давраларида экспедиция аъзолари билан учрашувлар бўлди. Сафар якунлари тўғрисида матбуот, теле-радио орқали ахборот-ҳисоботлар берилди. Мазкур йиғинларда, матбуотдаги чиқишларда Зокиржон Машрабов қуйидаги фикрларни алоҳида, қуйиниб таъкидлар эди:

– Дунёга машхур ҳамюртларимиздан бири Абу Наср Форобий қабри Сурия давлатининг пойтахти Дамашқдаги марказий «Бобус сағир» қабристонининг бир бурчагида мунғайиб ётибди. Қабр ёнидаги баланд деворли эски, ховлили уйларнинг босиб қолиши хавфи остида. Қабр панжара билан ўралган. Панжаранинг ичини маҳаллий бой қассоблар ўзлари учун хилхонага айлантириб, салобатли сағана тошлари қўйиб боришяпти. Яқин 40–50 йил ичида Форобий ҳазратлари қабридан ном-нишон қолмаслиги мумкин. Мутасадди ташкилотлар (ЮНЕСКО) билан ҳамкорликда Абу Наср Форобийнинг дахмасини таъмирлаш-ободонлаштириш ишларини олиб бориб, у жойга ёдгорлик ўрнатиш керак ёки Форобий туғилиб ўсган юртга кўчириш лозим. Ватандошимиз, буюк математик, астроном Али Қушчининг қабри Истанбулдаги Ансорий мақбарасининг орқа томонига, диний уламолар мазорига дафн этилган. Қабрларнинг ниҳоятда зичлиги, йўл йўқлиги ва сағана тошига битилган ёзувлар ўчиб, хиралашиб бораётгани сабабли уни ҳам топиш қийин.

Али Қушчининг халқаро микёсда тутган ўрни, унинг келгуси авлодлар тарбияси учун ибрат, сабоқ эканини эътиборга олиб, бу буюк инсон қабрини ўша ерда алоҳида жойга кўчириб, ёдгорлик ўрнатиб, ҳамма учун қулай зиёратгоҳга айлантириш мақсадга

мувофик. Самарқанд шаҳридаги Улуғбек расадхона-си ёнига кўчириб, келтириш зарур.

2005 йил воқеалари

Бу йилнинг солномаси Бобур халқаро жамғармасининг хайрихоҳларидан, ўзбек мумтоз адабиётининг билимдонларидан бири, профессор Саидбек Ҳасановнинг «Бобур куллийетининг Техрон нусхаси» сарлавҳали мақоласи («ЎзАС», 1 январь) билан бошланади. Мазкур тадқиқотда айнан Бобур халқаро илмий экспедицияси раҳбарининг саъй-ҳаракатлари эвазига қўлга киритилган «Куллийети Бобур» (Бобур асарлари тўплами) муаллифнинг дунёнинг бошқа мамлакатлари, бошқа шаҳарлардаги нуфузли кутубхона ва музейлардан топилган қўлёзмаларига солиштириш асносида таҳлил қилинади. Куллийетдан Бобур Мирзонинг «Мубаййин», «Аруз рисоласи», «Бобурнома»си ҳамда Хожа Аҳрорнинг «Рисолаи волидия» асари таржимаси ўрин олган эди.

Тадқиқотчининг эътирофича, мазкур қўлёзмада ўзига яраша қусурлар мавжудлигига қарамай, Ўзбекистондаги мавжуд қўлёзмалардаги айрим камчилик ва нуксонларни бартараф этишда катта аҳамиятга эгадир. «Хуллас, – деб ёзади, мақола муаллифи, – Техрон қўлёзма нусхасини бошқа қўлёзмалар билан қиёслаш натижасида шуни айтиш мумкинки, бу қўлёзма Бобур асарларининг муаллиф қаламига яқин бўлган ва энг ишончли матнни яратишда ўзига хос, бетақрор манба сифатида истифода қилишга лойик эътиборли нусха эканлигини қайд этиш мумкин».

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг Заҳириддин Бобур таваллуд санасига бағишланган 11 февралдаги сонидан эса Бобур халқаро жамғармасининг яна бир дўсти, ҳамкори, Бобур Мирзо шаънига бағишланган маданий-маърифий тадбирларнинг доимий қатнашчиси, афғонистонлик бобуршунос

олим Муҳаммад Ҳалим Ёркиннинг «Бобурми, Бабарми ё Бобир?» сарлавҳали қизиқарли тадқиқоти чоп этилади.

Маълумки, Заҳириддин Муҳаммаднинг таҳаллусноми мақола сарлавҳасида келтирилганидай, турли шаклда ёзилиб келинади. Муаллиф ўз кузатувлари, тарихий манбалар мисолида «Бобур» шакли тўғрироқ ва мазмунан мосроқ деган фикрни илгари сурган. Шунингдек, Ҳ. Ёркин ўз тадқиқотида яна бир таклифни ўртага ташлайди: кўп ҳолларда, хусусан, замонавий мақола ва нашрларда истифода этилаётган «Бобур Мирзо», «Мирзо Бобур» деган атамдаги «мирзо» сўзи ўрнига «подшоҳ» ёки «шоҳ» атамасини қўшиб ёзиш мақсадга мувофиқ эканлигини тарихий мисоллар ёрдамида исботлашга ҳаракат қилган.

Мухтасар маълумотлар

14 февраль куни Заҳириддин Бобур таваллудининг 522 йиллигига бағишланган илмий-бадиий анжуман ўтказилди – албатта, Бобур халқаро жамғармаси ташкилотчилигида. Унда пойтахтдан, қўшни вилоятлардан бобуршунослар, Бобур ихлосмандлари иштирок этдилар. Сал аввалроқ испаниялик олима Мариса Комас «Бобурнома» асарини испан тилига таржима қилиб, Президентимиз Ислон Каримовга тақдим этган, Юртбошимиз эса ушбу китобни Фонднинг Бобур номидаги маданият ва истироҳат боғидаги «Бобур ва жаҳон маданияти» музейига туҳфа қилган эди. Анжуманда испан тилидаги «Бобурнома» асарининг тақдимоти ҳам бўлиб ўтди.

* * *

Мамлакатимиз Президенти топшириғига биноан, Олий Мажлис Кенгашининг 2003 йил 5 майдаги 2–53-сонли «Буюк аждодларимизнинг Ўзбекистон худудидан ташқарида дафн этилган жойларини

аниклаш ва обдонлаштиришга доир чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарорини бажариш мақсадида Фонд томонидан ўзбек мумтоз шоири Мавлоно Лутфий макбараси ва сағана тошини тайёрлаш билан боғлиқ ишлар лойиҳаси ишлаб чиқилиб, улар андижонлик мохир ёғоч ўймакорлиги ва сангтарошлик усталари иштирокида тайёрланди.

* * *

Август ойида фонд раиси Зокиржон Машрабов Санкт-Петербург шаҳрига қилган илмий сафари чоғида Россия Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург филиалидан «Бобурнома» асарининг Қозон шаҳрида чоп этилган нусхасининг микрофильми ҳамда «Фолномаи Бобур подшоҳи ғозий» асарининг ксеронусхасини олиб келишга муваффақ бўлди ва улар илмий истеъмолга киритилди.

* * *

Шу йил декабрь ойида Фонднинг Тошкент шаҳар бўлими қошида «Ўқув-маърифий марказ» фаолияти йўлга қўйилди. Марказда инглиз, немис, араб, ҳинд, ўзбек ва рус тиллари ўргатила бошланди.

* * *

Йил давомида Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Археология илмий текшириш институти билан Фонд ҳамийлигида олиб борилаётган Андижон шаҳрининг тарихий ёшини аниклаш, унинг Бобур Мирзо ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ жиҳатларини ўрганиш бўйича археологик-кидирув ишлари давом эттирилди.

Деҳи Канорга махсус сафар

Оқ йўл

*(Жаҳонгашта инсон Зокиржон Маширабовнинг ўз
экспедицияси билан улуғ шоир, Мавлоно Лутфий ҳазратлари
қабр-мақбарасини янгилаш учун Афғонистонга жўнаши
муносабати билан)*

**Оқ йўл Сизга, жаҳонгашта Инсон,
Чопагон тулпорлар бўшалсин.
Кетаяпсиз пиримиз томон,
Орзулар, армонлар ушалсин.**

**Ҳазрат Лутфий авлиё шоир,
Улуғ Навоийнинг устоди.
Сизга интиқ ётибди ҳозир,
Сизда эса хотири, ёди...**

**Таъзим айланг ул зотга минг бор,
Бобур юрти жон Андижондан.
Қабр тошин тиклаб, миннатдор –
Гуллар қўйинг Ўзбекистондан!**

**Айтинг, қадим диёрларимиз
Истиқлолга юз тутганини.
Яна айтинг, агёрларимиз
Андижонда қон ютганини.**

**Яна айтинг Юртбошимдан сўз,
Келажак ҳақида тилаклар:
Сизни ўқир қанча қаро кўз,
Қанча-қанча ёниқ юраклар.**

**Сўнгра менинг шеъримни ташланг –
Пок хокига қўшилиб кетсин...
Кейин унда тиловат бошланг,
Овозингиз қалбимга етсин!..**

Тўлан НИЗОМ,

2006 йил, 30 апрель тонги,
Андижон шаҳри, Боғи Бобур.

Аслида мазкур йил ҳам турли воқеалар, тadbирлар, анжуманларга бой йил бўлди, аммо энг муҳим, энг катта воқеа – экспедициянинг Афғонистонга навбатдан ташқари, махсус сафари эди.

Президентимиз топшириғига биноан Зокиржон ака ёғоч ўймакорлари ва сангтарош излашга тушган эди. Избосканлик Ўзбекистон халқ устаси Йўлбарсали Ўтаганов, нуроталик уста Тохирларни топиб, уларга масаланинг моҳиятини тушунтирди, албатта, усталар ҳам бу кутлуғ ва хайрли ишга бажонидил рози бўлдилар.

Икки йил давом этган серзахмат, сердиқкат меҳнат, ижод маҳсули ўлароқ сағана тоши ва ёғоч марқад тайёр бўлиб, мутахассислар, мутасаддилар, хайъат назаридан ўтгач, Бобур боғидаги ош-сувдан кейин (Т.Низом юкоридаги шеърини ана шу кузатув маросимида ўқиган) экспедиция яна йўлга отланди. Олти аъзо ўрнашган «Газель» ҳамда юклар, йиғма сағана ва бошқа керакли ашёлар юкланган «КамАЗ» олис ва машаққатли сафарга жўнаб кетади.

Экспедиция бир неча кунлик осмонўпар довонлар, божхоналардаги музтарлик, дикқинафасликларни ортда қолдириб, Афғонистон заминига, сўнг ўтган гал Мавлоно Лутфий қабри изланган дашту биёбон, тор, кинғир-қийшиқ, ўнқир-чўнқир йўллар билан оқшом пайти Шахзода Қосим мазоротига етиб боради. Каттик чарчоқ натижасида ҳолдан тойган экспедиция аъзолари ва усталар қабристон шайхининг хужраси ёнидаги бетон супада донг қотиб ухлаб қолишади. Эрталаб уйғонишганида устларини бир неча энлик кум босган эди. Ачишган кўзларини аранг очишади. Тишлар ғичирларди. Қулоқлар ичи ҳам кумга тўлган. Бундай ҳолатни тасаввур қилмаган янги аъзолар бир зум эсанкираб, таҳликаға тушишади, бироқ раҳбарнинг хушқайфият ва даъватидан ўзларини тезгина ўнглаб олишади. Зокиржон ака уларга Бобуршоҳнинг афғону хинд заминида торт-

ган азобу укубатларини эслатади. Мавлоно Лутфий, Алишер Навоий ва бошқа улуғ аждодлар руҳи мадад, кувват беражагини таъкидлайди. Астойдил ишга киришадилар. Қабр тоши, дахмани тиклашдан аввал майдон ҳозирлаш, пахса деворларни бузиш, қамиш босиб ётган катта ҳовуз ўрнини тупроқ билан тўлдириш, текислаш ва ўша ҳудудга бетон ётқизиш зарур эди. Бу ерда кум сероб, бироқ ундан бошқа қурилиш ашёси йўқ эди. Лекин узоқни кўрадиган, ишни пухта қилишга ўрганган раҳбар «КамАЗ»га цемент билан бирга зарур асбоб-анжомларни ортишни ҳам унутмаган эди.

– Пиримсан, деб ишга киришдик, – дейди Зокиржон ака. – Ўзингиз биласиз, у ерда на чирок бор ва на бошқа кулайликлар... Қаттиқ шамол мавсуми бошланган экан...

Ҳамиша режали иш тутиб ўрганган экспедиция раҳбари электр движок, электр узатгич мосламалар ва бошқа барча керакли анжомларни ҳам бу ерга олиб келган эди.

Оқшом алламаҳалгача ишлашга тўғри келади. Зокиржон ака усталар ва ёрдамчиларга тасалли бериб, алқаб турар, ўзи ҳам улар билан баробар, балки ортиқроқ меҳнат қиларди. Зеро, мазкур ёдгорлик, иншоот узоқ-яқиндан зиёратга келадиганлар томонидан баҳоланишини, ташкилотчилар, ижодкорлар, ижрочилар, энг муҳими, Бобур Мирзо юрти – Ўзбекистон шаънини ифода этмоғи лозимлигини эътибордан қочирмаслик, бир неча минг чақирим ердан келиб кўрсатган кароматлари шу эканми, деган таъна-маломатга ўрин қолдирмаслик зарур эди. Бу Зокиржон Машрабовнинг муддаоси, иш услуги эди.

Аввалги хотираларимизга, жумладан, «Буюклар изидан» деган китобга, газеталар, телевидениедаги чиқишларга кўзи тушган ўқувчиларимизга аён-ки, ўша сафар атоқли ўзбек шоири, «сўз лутфида ягонаи даврон, ундан илгари ҳеч ким туркий тилда

шеърни ундан яхшироқ айта олмаган» (Хондамир) Мавлоно Лутфий қабрини бир кун эрталабдан кеч-гача овораи сарсон бўлиб, Дашти Бўталайдан излаб, ниҳоят, уни қадимий Деҳи Канор (ҳозирги номи Нангобод) кишлоғи билан туташ бепоён чўл ўртасидаги Шахзода Қосим мазористонидан қийинчилик билан топган ва қабр тепасидаги тупроқлари тўкилиб уюм бўлиб қолган чоккина, чор бурчакли пахса деворнинг бир ёнини ўйиб, вақтинча ёдгорлик мармар тахта ўрнатиб келган эдик. Ана шу аснода Зокиржон ака қалбида юқоридагидай қутлуғ бир ният туғилган эди.

Сағана тош-ку яхлит бир нарса. Аммо олти устунли, эни беш, бўйи олти ярим, баландлиги тўрт метрли шийпон-мақбара тарқоқ ва тахланган ҳолда эди. Ҳар бир бўлак, бир-бирига ўхшаган, лекин фаркли элемент-қисмларни ўрни-ўрнига қўйиб чиқиш зарур. Бир сантиметр тафовут қилса элемент кертikka ё тўла тушмайди ё оч келиб, лиқиллайдиган бўлиб қолиши мумкин.

– Ҳиротдан Деҳи Канорга, Шахзода Қосим қабристонига етиб бориб, Ўзбекистондан олиб борилган юқлар туширилгандан кейин бир қўй олиб сўйилди. Таомилга кўра, унинг гўшти камбағалларга улашилди. Мавлоно Лутфий руҳига Қуръон ўқилиб, дуои фотиҳалар бағишлангач, изсиз йўқолиб кетаётган қабр устида бунёдкорлик ишлари бошланди, – деб хотирлайди экспедиция раҳбари.

Қабр тоши, марқадни ростлаб-тиклашдан аввал уларга жой ҳозирлаш зарур эди. Пахса деворлар бузиб ташланди, қамиш босиб ётган ўнқир-чўнқирлар текисланиб, қатта майдонга бетон ётқизилди. Афғон шамоли тез-тез учуриб олиб келадиган қум тўзони эркин ишлашга қўймайди. Экспедиция аъзолари озчилик. Маҳаллий аҳолидан қўшимча ишчилар ёлланди. Ёрдамчи-дурадгор, сангтарошлар ва ўн нафар ишчилар олинди. Афғонистонлик биродарлар ҳам қараб туришмади. Ҳирот ҳокимлиги томонидан хавфсиз-

ликни таъминлаш чоралари кўрилиб, махсус ҳарбий мулозимлар жалб этилди. Экспедиция механиги ва ҳайдовчиси, билмайдиган хунари кам Илҳомжон Мамарозиқов ва бошқалар Уста Қосимнинг ёнига киришди. Уч ҳафтадан зиёд, тонг отгандан куёш ботгунча давом этган меҳнат эвазига мақбара салобат билан кад кўтарди. Унинг атрофига ва йўлақларга мрамор плиталар тўшалиб, кичик кўприклар қурилди, темир панжаралар билан ихоталанди.

Ёғоч ўймакорлигининг Андижон услубида яратилган улуғвор кўшк-айвон остига ўрнатилган мрамор қабр тоши усти ва ёнлари «Бу оромгоҳ пок Аллоҳ лутфи дарёсининг ғаввоси, ирфонга элтувчи ғазал икклимининг султони ҳазрати Лутфий Ҳиравийга мансубдир», деган сўзлари ва Қуръони карим сураларидан олинган оятлар билан безалган эди.

Мақбаранинг очилиш маросимида қатнашган Ҳирот вилояти ҳокимлиги ва илму зиё аҳли вакиллари, атрофдаги туманларнинг волийлари, яқин қишлоқлар аҳолиси Ўзбекистонга, унинг маърифатпарвар халки ва раҳбарига, Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция аъзоларига ташаккур изҳор айлаб, ҳақларига дуолар қилишди.

Шодижон улуси оксоқоллар кенгаши раиси ҳожи Ғулом Саидхон ўз сўзини: «Мавлоно Лутфийга тикланган бу зиёратгоҳ жафоқаш афғон замини осмонига ибрат нурини таратгандек бўлди. Биз бу ерда улуғ зот қабри борлигини билар эдик, аммо унинг туркийгўй буюк шоир Мавлоно Лутфийники эканини билмасдик. Қалбларимиздаги азобли туйғулар ўрнини эзгу тилақлар эгаллади. Бу улуғ даргоҳни биз кўз қорачиғидек авайлаб-асраймиз», деб якунлади.

Ўша кунларнинг ўзидаёқ овозаси атрофга таралган обидани кўргани, тавоф этгани ихлосмандлар қадам ранжида қила бошлаган эдилар. Ишончимиз комилки, бийдай дашт ичида мунғайиб ётган катта қабристон бағрида бунёдга келмиш бу мухташам

мажмуа худди шоҳи сўзана каби атрофга фусун, кўрк бағишлаб, обод кадамжога, гавжум зиёратгоҳга айланажак ва ўз зиёратчилариға камтарин, хокисор инсон, мўътабар шоир Мавлоно Лутфийнинг сўнмас шонишавкатидан, Бобур Мирзо юртдошларининг буюк инсонларга муҳаббати ва эътиқодидан сўйлаб туражак.

2006 йил воқеалари

Қисқа маълумотлар

Февраль ойида Бобур Мирзо таваллудининг 523 йиллигига бағишлаб Андижонда навбатдаги илмий-бадий анжуман ўтказилди. Унда Ўзбекистон Қаҳрамони Абдулла Орипов, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Муҳаммад Али, бобуршунос олимлар Саидбек Ҳасанов, Ҳасан Қудратиллаев, Ҳалим Ёркин ва бошқалар катнашдилар.

* * *

Март ойида «Ҳомийлар ва шифокорлар йили» муносабати билан Бобур боғи атрофидаги маҳаллалар ва Боғишамол даҳасидаги кам таъминланган оилалар учун хайрия тадбири ўтказилиб, моддий ёрдам кўрсатилди.

* * *

Шу йил Фонд ҳомийлигида ушбу сатрлар муаллифининг «Буюклар изидан» сафарнома китоби нашрдан чиқди.

* * *

Буюк аждодларимиз қолдирган бой илмий-маданий меросимизни чуқур ўрганиш, кўҳна тарихимизга оид манбалар ҳамда ёшларнинг миллий маънавиятимизга эътиборини кучайтириш мақсадида республикамиздаги ўқув даргоҳлари, университетларда, маънавият марказларида Фонд томонидан ҳисобот учрашувлари ўтказилди.

Маълумки, Андижон заминида туғилиб-ўсиб, ашулачиликда ўзига хос маҳорат мактаби яратган, эл-юрт ардоғига сазовор бўлган санъаткорлар талайгина. Шулардан бири Ўзбекистон халқ ҳофизи Фаттоҳхон Мамадалиевдир. Июль ойида ҳофиз хотирасига бағишлаб Жамғарма ҳомийлигида хайрия концерти ўтказилди. Унда Ўзбекистон халқ артисти Абдуҳошим Исмоилов бошчилигидаги миллий чолғу ансамбли, Ўзбекистон халқ ҳофизлари Ўлмас Саиджонов, Маҳмуджон Тожибоев, Маҳмуджон Йўлдошев, республикада хизмат кўрсатган артист Ўктам Аҳмедов ва бошқа таниқли санъаткорлар ижросида куй-қўшиқлар ижро этилди. Мумтоз қўшиқлар, устознинг миннатдорчилик билан зикр этилган порлоқ ёди кўнгилларни эзгу ҳислар билан нурлантирди.

Шу фасл Бобур боғида яна бир эсда қоларли анжуман бўлиб ўтди. Бобур халқаро жамғармаси ва унинг илмий экспедицияси ташкил топганига 15 йил тўлган эди. Шу муносабат билан бокка ён атрофдаги маҳаллалардан нуруний отахонлар, вилоятимизнинг фахрийлари, зиёлилар ва бошқа соҳа вакиллари таклиф этилиб, уларга ош тортилди. Дастурхон атрофида, давра суҳбати тарзида анжуман бўлди.

Фонд раиси Зокиржон Машрабов ўз ҳисобот-маърузасида ўтган муддатда фонд ва илмий экспедиция томонидан амалга оширилган ишлар ҳақида маълумот берди, келгусидаги муҳим вазифаларга, жумладан, галдаги экспедициялар, Заҳириддин Бобур қаламига мансуб «Муסיка сирлари», «Ҳарб иши» каби асарларнинг қўлёзмаларини, «Бобурнома»нинг йўқолган қисмларини топиб нашр қилиш, шунингдек, мамлакатимизнинг шоир-ёзувчилари, олим, тадқиқотчилари томонидан ёзилган Бобур ва бобурийлар ҳаёти, ижоди, тарихига оид бадиний, илмий асарларнинг чоп этилишига ҳомийлик кўрсатиш да-

вом этажагини таъкидлаб, ижодкорларни шоир ва шоҳ Бобурнинг ҳали очилмаган қирраларини кашф этишга, бобуршуносликни янада кенгайтиришга чорлади.

Анжуманда атоқли адабиётшунос, академик Азизхон Қаюмов шундай фикрларни баён этди:

– Ўн беш йил ичида Фонд томонидан қилинган ишларнинг салмоғи жуда катта. Илмий сафарлар давомида экспедиция аъзолари бошдан кечирган кунлар, фикр-хаёллар баён этилган бир неча китоб дунёга келди. Бу китоблар яратилиши натижасида ўзбек адабиётида янги – сафарнома жанри ривожланди. Мана шу ишлар ташкилотчиси, илҳомчиси, жонкуяр, фидойи инсон Зокиржон Машрабовга самимий миннатдорчилик билдирамыз.

Филология фанлари докторлари, профессорлар Саидбек Ҳасанов, Суйима Ғаниева, филология фанлари номзоди Ваҳоб Раҳмон, Ўзбекистон халқ шоири Тўлан Низом, Бобур номидаги Ўш театри директори Бахтиёр Тўхтаматов, тиббиёт фанлари доктори Комилжон Мирзаев ва бошқалар Зокиржон Машрабов раҳбарлигидаги жамғарма ва илмий экспедиция томонидан буюк ажодларимиз меросини ўрганиш ва уларни оммалаштириш борасида олиб борилаётган кенг кўламли фаолиятга юксак баҳо бердилар.

Илмий анжуман қатнашчилари ва фонд раёсати аъзоларининг таклифига кўра, 15 йил давомида кўҳна тарихимизни тиклаш, маънавиятимизни янада юксалтириш йўлидаги самарали ва ибратли меҳнатлари учун Зокиржон Машрабов Бобур халқаро мукофоти билан тақдирланди. Шунингдек, миллий адабиётшунослигимиз, бобуршунослик равнақи йўлида самарали изланиш олиб бораётган таниқли олимлардан Азизхон Қаюмов ҳамда Саидбек Ҳасанов («Бобур ижодиёти» ва бошқа асарлари учун), профессор Наим Каримов (Қатағон қурбонлари Абдулҳамид Чўлпон, Усмон Носир ва бошқалар ҳаёти, ижодини ўрганиш

соҳасидаги илмий тақиқотлари учун), тарихнавис олим, фахрий профессор Сайфиддин Жалиловга (Андижон тарихи ва унинг Бобур Мирзо билан боғлиқ даврларни ўрганишдаги хизматлари ҳамда таваллудининг 80 йиллиги муносабати билан) Бобур халқаро жамғармасининг Такдирлов ёрликлари топширилди.

Андижоннинг асл тарихи

Шу йилнинг кузидаги Андижон аҳли учун катта аҳамиятга молик бўлган яна бир тарихий воқеа вилоят тарихи солномасидан алоҳида ўрин олиши шубҳасиз.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июлдаги «Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги қароридан сўнг ЎзФА Тарих институтида ташкил этилган академик Яхё Ғуломов номидаги «Ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги тарихи» Республика илмий семинари йиғилишларида муаррихлар ва педагоглар томонидан тарих фанининг долзарб муаммолари муҳокама қилиниши ҳукуратимиз томонидан қўйилган вазифалар нафақат Тарих институти жамоаси, балки барча тарихчилар учун муҳим эканлигидан далолат эди.

Республика тарихчиларининг халқимизга маънавий куч-қудрат бахш этувчи, унинг ғурурини уйғотувчи, энг муҳими, ёш авлод тафаккурида тарихий хотира туйғусини тарбияловчи ҳаққоний, қадимий, бой ва ранг-баранг тарихимизни яратиш ва кенг жамоатчиликка етказиш борасида олиб бораётган улкан, машаққатли ишлари алоҳида таҳсинга сазовордир. Кейинги йилларда мазкур семинар йиғилишлари мамлакатимиздаги барча тарихчиларни ўз атрофига бирлаштириб, ҳақиқатда илмий тадқиқотларни мувофиқлаштирувчи ўзига хос марказга айланди.

Мазкур илмий семинарнинг навбатдаги 47-ййгилиши Бобур халқаро фонди (З. Машрабов) та-шаббуси билан 10 ноябрь куни Андижон шаҳрида Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Тарих ва Археология институтлари, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Андижон давлат университети, Ўзбекистон тарихчилар жамияти, Андижон вилоят ва шаҳар ҳокимиятлари, олий ўқув юртлари, халқ таълими вакиллари, жамоатчилик ва оммавий ахборот воситалари ходимлари иштирокида ўтди. Мавзу: «Андижон шаҳри тарихи: илмий изланишлар ва янги натижалар».

Семинар ййгилишида сўнгги йилларда Андижон шаҳарсозлик маданиятининг шаклланиши ва ривожланиш босқичлари, шарқ ёзма манбаларида Андижон тавсифи, ушбу музофот аҳолисининг этник жиҳатдан таркиб топиш жараёнлари борасида олиб борилаётган илмий изланишлар натижасида топилган янги материаллар шарҳига бағишланган маърузалар тингланди. Чунончи, тарих фанлари номзоди, археолог Б.Матбобоев ва Бобур халқаро фонди раиси, геология-минерология фанлари номзоди З.Машрабовнинг «Андижонда шаҳарсозлик маданиятининг шаклланиши ва ривожланиши», тарих фанлари номзоди, Бобур номидаги Андижон давлат университетининг профессори С.Жалиловнинг «Шарқ ёзма манбаларида Андижон тавсифи», тарих фанлари номзоди Я.Баратов (Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Археология институти)нинг «Фарғона водийсидаги пул-товар муносабатлари» (Андижон танга пуллари мисолида), тарих фанлари номзоди У.Абдуллаев (Андижон муҳандислик-иктисодиёт институти)нинг «Андижон аҳолиси этник таркибининг шаклланиши тарихидан», тарих фанлари доктори, профессор Р.Шамсутдинов (Андижон давлат университети)нинг «XIX аср охири – XX аср бошларида Андижон шаҳри» мавзуларидаги чиқишлари

йиғилганларда катта қизиқиш уйғотди. Маърузалар бўйича академиклар А.Асқаров, А.Муҳаммаджонов, Республика маънавият ва маърифат маркази раҳбари Минхожиддин Ҳожиматов, физика-математика фанлари доктори, профессор Абдулла Аъзамов, Марказий Осиё тарихини ўрганиш Француз тадқиқот институти директори Байрам Балчи, Андижон давлат университети ректори Т.Мадумаров, Фанлар Академияси Шарқшунослик институти етакчи илмий ходими, тарих фанлари доктори, профессор А.Хўжаев ва бошқалар ўз фикр-мулоҳазаларини билдирдилар.

Б.Матбобоевнинг қарийб ўн йилдан бери Андижон шаҳри ва унинг атрофидаги тарихий жихатдан эътиборга молик жойларни, тупроқ қатламларини археологик нуқтаи назардан ўрганиш мақсадида муттасил равишда кузатув-тадқиқот олиб бораётган жонкуяр, фидойи мутахассислиги ва бу борада унинг кўпроқ тасаввур ва маълумотга эга эканлигини тан олган семинар катнашчилари унга ўзларини қизиқтирган муҳим саволлар билан муурожаат қилдилар.

А. Асқаров: Тангаларнинг Андижонда энг олдин зарб этилганлари қайси давр билан белгиланади?

Б. Матбобоев: Андижонда 358–359 хижрий, 968–970 милодий йилларда танга зарб этилган. Кейинчалик, XIII асрда водийнинг қатор шаҳарларида (Андижон, Марғилон, Ўш ва Хўжанд) танга зарб этилган. Улар чиғатой тангалари деб ҳам юритилади. Бу гуруҳ тангалар Чордонадаги қабрлардан ҳам топилган. XV асрлардан Андижонда катта пул зарбхонаси бўлганлигини мутахассислар қайд этганлар.

– Кулолчилик чархида тайёрланган сополларнинг қуйи қатламлардаги миқдори қандай?

– Бу муҳим масала ҳисобланади. Чунки кулолчилик чархида идишлар кўп ишлаб чиқарилган ва уларнинг асосан бозор учун мўлжалланганлиги ҳам ҳақиқатга яқин. Қолаверса, Эйлатон маданиятига

хос кулолчилик буюмларининг шаҳар ёдгорликлари орасидан топилиши жуда муҳимдир. Бу сополлар микдорига келсак, улар энг қуйи қатламларда ҳам қисман учрайди, фоиз ҳисобида 30 га боради.

Б. Эшов: (1-савол) Илк шаҳарлар (Еркўрғон, Афросиёб, Кўктепа, Қизилтепа ва б.) уч қисмли эди. Сарвонтепада-чи? Ибодатхона сақланганми? (2-савол) Сарвонтепада милоддан аввалги VI–IV асрлардан олдинги қатламлар борми?

Б. Матбобоев: (1-саволга жавоб) Ўлик ва ҳозирги мавжуд шаҳарлар деган тушунчалар бор. Сиз назарда тутган ёдгорликлар барчаси «ўлик шаҳарлар» хилига киради. Шунинг учун улар сиз санаган бир неча қисмли шаҳарларда сақланган, лекин барчасида эмас. Сиз айтган давр учун қисмли шаҳарлар хос эмас, бундай бўлиниш, яъни арк, шахристон, работлар араблар келгандан сўнг пайдо бўлган. Кейин, тарихий шаҳарларда қадимги даврлардагидай қисмларга бўлиниш сақланмаган. Чунки ҳамма ерда қадимги шаҳарлар қалин қурилишлар остида қолиб кетган. Бунинг устига Фарғона водийси сейсмик фаол ҳудудда жойлашгани учун турли йиллардаги zilzilалар туфайли кўплаб кўҳна моддий-маданий ёдгорликлар йўқолиб кетган. Аммо ўрта асрларга оид арк, шахристон ва работлар қисман бўлса-да, Андижонда сақланган. Ибодатхона, аниқроғи, қадимги даврдаги ибодатхоналар сақланмаган. Бироқ кейинги замон диний иншоотлари тўғрисида маълумотлар бор. Масалан, Бобур тилга олган Намозгоҳ масжиди.

(2-саволга жавоб) Сарвонтепанинг милоддан аввалги VI–IV асрлардан олдинги даврлари борасида изланишлар олиб борилмоқда.

Т. Кўчқоров: Археологик ёдгорликлар ва қатламлар шаҳар даврий тизимида қандай ҳолатда жойлашган?

Б. Матбобоев: Шаҳар тарихининг барча даврларида археологик ёдгорликлар қайд этилган. Улар

ичида айримлари кўпроқ, айримлари камроқ учрайди. Қадимги ва илк ўрта асрлар археологик комплекси бўйича кўплаб материаллар бор.

Семинар йиғилишининг эътиборли жиҳати шунда бўлдики, Андижон тарихига оид изланишлар ва натижаларнинг илмий асосга эга эканлиги ва масаланинг долзарблиги алоҳида эътироф этилди. Шаҳарлар ва шаҳарсозлик маданияти тарихини тадқиқ қилиш борасида олиб борилиши зарур бўлган янги илмий йўналишлар ҳамда келгуси тадқиқотларга асос бўлувчи мулоҳазалар, назарий-методологик хулосалар айтилди.

Хайрли ишлар

Шу йили яна бир хайрли ишга қўл урилди. Маълумки, тарих, жуғрофия, адабиёт ва бошқа кўплаб соҳалар бўйича кимматли, нодир маълумотларга ўта бой бўлган том маънодаги комусий асар «Бобурнома» ўз даври тилида ёзилгани, тушунилиши қийин сўзлар кўплиги боис, уни оддий китобхонлар, ҳатто зиёлиларнинг ҳаммаси ҳам тўла англаб етавермайдилар, китобни луғат билан ўқиш эса қийинчилик ва ноқулайлик туғдириши табиий. Шунинг учун асарнинг ҳозирги ўзбек тилидаги баёнига, яъни табдилига зарурат сезилар эди. Шундай ҳаракат бир вақтлар Андижонда бошланган, тарихчи олим Сайфиддин Жалилов бу мураккаб ишга қўл урган ва унинг табдилида «Бобурнома»нинг дастлабки қисмлари 1990 йилнинг сентябрида Андижон вилоят газетасида эълон қилинган эди. Лекин бирёклама ўйловчи айрим Бобур «ихлосмандлари»нинг «Бобурнома» ахир ўзбек тилида ёзилган-ку, ўзбек тилидан яна ўзбек тилига таржима қиладими, унда муаллифнинг услуби бузилади-ку?» каби таъналари туфайли хайрли иш тўхтаган эди. Аммо даврлар ўтиб, «Бобурнома» тили, услубидан тобора узоқлашиб бораётганимиз, кейин-

ги авлодларнинг асарни тушунишлари янада кийин ва гумон бўлиб қолиш эҳтимоли масаланинг қайта кўтарилишини тақозо этди. Бобур Халқаро фонди бу борада ҳомийлик қилишга тайёрлигини билдирди, Зокиржон Машрабов илтимоси ва даъвати билан фидойи олимлар Ваҳоб Раҳмонов ва Каромат Муллахўжаевалар енг шимариб ишга киришдилар.

Умуман олганда, 2007–2008 йиллар Захириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 525 йиллигига тайёргарлик ва уни нишонлаш муносабати билан китоблар нашри ва бошқа матбаа, маърифий соҳаларда ҳам ниҳоятда самарали, баракали бўлди. Зеро, Бобур, бобурийларнинг қўлёзма, тошбосма ва типографик нашрларини жаҳон бўйлаб йиғиш, Бобур ва бобурийлар даври ва уларга бағишланган илмий тадқиқотлар ва бадиий асарлар, санъат ва маданият обидаларини тўплаш, Ўзбекистонда Бобур ва бобурийлар асарларини нашрга тайёрлаш, чоп этишга бош-кош бўлиш Бобур фондининг ўзак режа, мақсадидир. Фонд ўз таркибидаги «Бобур ва жаҳон маданияти» музейига нодир китоб ва қўлёзма асарларни йиғишга ҳаракат қиляпти. Юқорида таъкидланган, Бобур кашф этган «Хатти Бобурий»да ёзилган муқаддас Куръон нусхаси, «Бобурнома»нинг испан тилидаги таржимаси, мазкур асарнинг Ҳайдаробод нусхаси фото-факсимиле нашри ана шундай ноёб топилмалар жумласидандир. Кейинги китобни бобуршуносликда улкан хизмат кўрсатган япон олими Эйжи Мано музейга лутфан ҳадя қилиб юборганди. Эйжи Мано тузган «Бобурнома»нинг илмий-танқидий матни, «Бобурнома»нинг япон тилига таржимаси, «Бобур ва унинг даври» ва «Бобурнома: кўрсаткичлар ва шарҳлар» китоблари ана шу захматкаш олим меҳнатининг намуналаридирки, бу нодир тўрт китоб ҳам музейнинг қимматли мулкига айланди.

Фонд ва йирик ўзбек олимлари ҳамда рассомлари ижодий меҳнатлари самараси ўларок «Мовароуннахр,

Хуросон ва Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган темурийлар шажараси» тайёрланди. Унда 30 дан ортик темурий подшоҳларнинг расмлари, таваллуди, ҳукмронлик йиллари, вафоти саналари юксак замонавий дизайн асосида талқин этилган.

Ўзбек халқининг самимий дўсти, Бобур фондининг ҳамкори афғонистонлик Шафика Ёркин 1983 йилдаёқ Бобур девонини Кобулда нашр эттирган, ўзбек олимлари бу нашрни Бобур асарларининг нисбатан мукаммал нусхаси ҳисоблаган эдилар. Кейинроқ тадқиқотчи Бобур халқаро фонди томонидан Истанбулдан келтирилган Бобурнинг шеърӣ асарлари асосида «Бобур девонига такмила» китобини Ўзбекистонда эълон қилиб, унинг шеърӣ меросини мукаммаллаштиришга навбатдаги ҳиссасини қўшган эди. Шу йили «Бобур ва жаҳон маданияти» музейига унинг яна бир ҳадяси келди. Маълумки, жаҳонӣ шуҳрат қозонган «Бобурнома» китобининг кўплаб воқеалари Кобул ва унга яқин кентларда содир бўлган. Шафика Ёркин мазкур асарнинг асосий қисмини «Воқеоти Кобул» («Кобул воқелари») сарлавҳаси билан икки китоб ҳолида тартиб берган: ҳар бири 400 саҳифага яқин бу «Бобурнома»ларнинг биринчиси форсий тилда, иккинчиси ўзбек тилида бўлиб, Кобулда эски ўзбек ёзувида нашр этилган.

Ўзбекистон нашриётларининг тўёна нашрлари ҳам диққатга сазовордир.

«Шарк» нашриёт-матбаа акциядорлик компаниясининг Бош таҳририяти «Избранная лирика Востока» туркумидан Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг хушбичим кўринишдаги шеърлар тўпламини, шунингдек, «Хумоюннома» муаллифи, Бобурнинг севимли қизи Гулбаданбегим ҳақида инглиз адабаси Румер Годен ёзган «Гулбадан» асарини, ушбу сатрлар муаллифининг Бобур номидаги халқаро экспедициянинг навбатдаги сафари таассуротлари жамланган «Андижондан Бағдодгача» сафарнома-романини чоп этди.

Ушбу йилда Зокиржон аканинг яна бир нияти рўёбга чиқди. У жуда синчков одам, ҳаётнинг ҳар бир жабҳасини диққат билан кузатиб юради ва қаерда нимага талаб ва эҳтиёж борлигини тез илғайди. Аслида мутахассислиги ва қизиқиши жихатидан унинг матбуотга жуда яқинлиги йўқ, лекин бир нарсани – оммавий ахборот воситаларининг жамиятда катта ва муҳим ўрин тутишини яхши билиши аниқ эди. Республикада фермерлик тизими вужудга келиб, экин ерлари танлов-синов асосида деҳқончиликдан хабари ва тажрибаси бор кишиларга, шу жабҳага иштиёқмандларга тақсимлаб берилди, яъни, ер эгасини топди, тармоқ секин-аста изга туша бошлади. Зокиржон ака энди соҳа мутахассисларига минбар, фермерлик сирларидан, жабҳадаги илғор тажрибалардан ер эгаларига сабоқ бериб, янгиликлардан бохабар қилиб турадиган бир нашр зарурлигини ўйлаб қолди ва Республика фермерлар уюшмаси ҳамда «Агробанк» очик акциядорлик тижорат банки раҳбариятига маслаҳат солди, уларни ҳаммуассисликка чорлади.

Орадан кўп ўтмай «Фермер» журналининг биринчи сони босилиб чиқди.

Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, «Ўзпахтасаноат» уюшмаси, «Ўздонмахсулот», «Ўзкимёсаноат» Давлат акциядорлик компаниялари, Пахтачилик, ғаллачилик, чорвачилик илмий тадқиқот институтлари журнал жамоаси билан сидқидилдан ҳамкорликка киришдилар. Таҳририятга тажрибали ижодий ходимлар, моҳир журналистлар жалб этилди. Тўғри, ҳамма жойда ҳам дастлабки қадамлар осон кечмайди, ҳар бир соҳанинг ўзига хос машаққатлари, муаммолари бўлиши табиий. Айниқса, тажрибали мутахассислар топиш ва уларнинг бошини қовуштириш ташкилотчи-раҳбардан кунт, сабот талаб этади. Таҳририятда ижодий гуруҳни тарқиб топтириш,

уларнинг кўнглига йўл топиш янада масъулиятли, янада нозик иш. Зокиржон ака эса ҳар қандай касб эгасининг кўнглига йўл топа биладиган инсондир.

2008 йил воқеалари

2008 йил аввалбошдан Зокиржон Машрабов Фонднинг асосий эътиборини қутлуғ сана – Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 525 йиллигига қаратди, бошқа ҳамкор ва хайрихоҳлар, Бобур ихлосмандлари диққатини ҳам шу воқеа тайёргарлигига жалб этди.

Февраль ойидаги анъанавий илмий анжуманни, Наврўз байрами муносабати билан уюштирилган хайрия тадбирларини ўтказгач, экспедиция ушбу санага муносиб совға ҳозирлаш мақсадида Хитойга жўнаб кетди. Бобур қаламига мансуб «Мусиқа сирлари», «Ҳарб иши» асарларини излаб Урумчи, Хўтан, Ёркент, Қашқар, Оқсув шаҳарлари кезилди. Гарчи мақсад тўла восил бўлмаса-да, изланишлар беҳуда кетмади. Мирзо Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий», Исматуллоҳ ибн Неъматуллоҳ Мўъжизийнинг «Таворихи мусикиюн» номли мусиқа санъати ва унинг тарихига бағишланган китобининг янги нашри, хитой ва уйғур тилларида чоп этилган «Бобурнома» асарлари юртимизга олиб келинди.

Фанлар Академияси Археология институти билан ҳамкорликда Андижон шаҳрида бобурийлар даври ва умуман шаҳарсозлик маданияти тарихини ўрганиш юзасидан олиб борилаётган илмий-қидирув ишлари янги босқичга кирди. Эрамиздан аввалги VII–IV асрларга оид Эйлатон даврига хос ашъвий далиллар топилди, бу ашёлар Андижоннинг тарихий ёшини 2300–2700 йил деб белгилашга асос бериши билан ҳам жуда муҳим аҳамиятга эга эди. Буюк Ипак йўли бўйида, Бобур миллий боғида Андижон шаҳарсозлик

маданияти тарихи музейи биноси куриб битказилди ва у тўла жихозланиб, унга Андижонда олиб борилаётган археологик қазилмалар чоғида топилган ашёлар қўйилди.

Археология институти Самарқанд бўлимининг тажрибали мутахассиси Боқижон Матбобоев етакчилигида тадқиқотчилар Андижон шаҳрининг тарихий қисмлари – Чордона (Т.Келдиев номли кўча), Сарвонтепа (собик Сужоат ва Тутзор кўчалари кесишган жой), Яккатепа (Далварзин кўчасидаги 67-69-уйлар оралиғи), Қўштепа (Шаҳрихон кўчасидаги уйлар, Тиббиёт институти академик лицейининг ҳовлиси), Арк ичи (Ташкилот кўчаси), Шаҳристон (Ҳақиқат кўчаси, Жомеъ масжиди) худудларида археологик тадқиқотлар ўтказишди.

Ушбу изланишлар мобайнида Андижоннинг энг қадимги тарихи билан боғлиқ ёдгорлик ва маданий қатламлар шаҳарнинг жануби-ғарбий ёки марказий қисмида – Сарвонтепа ва унинг атрофларида деган хулосага келинди.

«Сарвонтепадаги археологик ва геологик жараёнларни ҳисобга олиб, – дейилади Б.Матбобев ва З.З.Машрабовларнинг «Қадимий Андижон ёки Фарғона водийсида шаҳарсозлик маданиятининг илк босқичлари» сарлавҳали мақоласида ҳозирги Андижонсой (узунлиги 60 км) милоддан аввалги бир минг йиллик ўрталарида Қорадарёнинг тармоғи – сунъий канал сифатида бунёд этилган. У Сарвонтепанинг, яъни Андижоннинг қадимги ўзагини сув билан таъминлаши мумкин бўлган обиҳаёт манбаи эди. Андижонсой, Шаҳрихонсой ва Ўзганарикларнинг сунъий канал сифатида милоддан олдинги бир минг йиллик ўрталарида пайдо бўлиши тарихий ҳақиқатга ҳам зид келмайди... Демак, Андижонсой камида 2400–2600 йиллик ўтмишга эга ва у бу ерда яшаган аҳоли ўша сойдан сув ичган деган янги илмий фикрни ўртага ташлашга имкон беради».

Муаллифлар ўз мулоҳазаларини асослаш учун академик А.Д.Мухаммаджоновнинг ««Андижон» атамасининг келиб чиқишини ҳам сув – оби ҳаёт билан боғлашган. Андижон топоними келиб чиқиши жиҳатидан қадимги турк атамаси бўлиб, «сой (сув) бўйидаги (ёқасидаги) макон» маъносини беради» деган фикрига суянадилар ва Андижон шаҳри қадимда Сарвонтепа ва унинг атрофида жойлашган, кейинроқ шаҳар аҳолиси шимоли-шарқ томонга бир оз силжиган деган ечимга келадилар. Бу эса Андижоннинг тарихи – ёшини аниқлашга асос бўла оладиган ва жиддий эътиборга арзирли хулосадир.

Андижон шаҳрининг ҳозирги жануби-ғарбий қисмидаги Сарвонтепадан милоддан аввалги VI–IV асрларга оид Эйлтон қатламининг топилиши умуман Фарғона водийсининг қадимги шаҳарсозлик маданиятини ўрганишда қимматли манба-далил бўлди.

Ушбу жараёнда Бобур даври бўйича ёзма манбаларни тасдиқловчи, тўлдирувчи моддий-маданий ашёларнинг аниқланиши ҳам муҳим тарихий воқеа эди.

Шу тарзда фонд саъй-ҳаракати билан Андижон шаҳрининг ёшини аниқлаш бўйича тўпланган илмий археологик далиллар ва тегишли ҳужжатларни ҳукуматга ва халқаро ЮНЕСКО ташкилотига тақдим этиш масаласи етилиб борди.

Халқаро анжуман

2008 йил Бобур халқаро фонди учун нашрлар борасида ҳам баракали бўлди.

«Шарқ» нашриёти «Бобурнома»нинг М.А.Салье қаламига мансуб рус тилидаги таржимасини собик шўро давридаги нашрида йўл қўйилган нуқсонлари тузатилган тарзда (нашрга тайёрловчи В.Раҳмонов) китобхонларга ҳавола этди. «Маънавият» нашриётида temuрий ва бобурийлар сулоалари вакиллари расмларидан иборат альбом, «Ўқитувчи» нашриё-

тида «Бобурнома»га ишланган миниатюралар китоби, таникли олим Ғофиржон Сатимовнинг «Марказий Осиё, Ҳиндистон тарихида Бобурийлар даври» тадқиқоти, «Андижон» нашриётида таникли хинд адиби, бобуршунос олим Қамар Раиснинг «Бобур шахсияти ва шеърляти» рисоласи, андижонлик шоир Қобил Мирзонинг «Қаро зулфинг» (Бобур ғазалларига 50 мухаммас) тўпламининг янги нашри босилиб чиқди. Ана шу нашриёт чоп этган «Бобурнома» учун қисқача изоҳли луғат» китоби эса мазкур комусий асарни аслиятда ўқувчилар учун қатта қулайлик яратувчи ажойиб совға бўлди. Луғат андижонлик таникли тилшунос, филология фанлари доктори, профессор Фатҳиддин Исоқовнинг бир неча йиллик ижодий заҳмати самараси эди.

Бобур таваллудининг 525 йиллигига бағишланган «Бобур ва унинг жаҳон цивилизацияси тарихида тутган ўрни» мавзуидаги халқаро илмий конференция қатнашчилари учун энг ажойиб совға Ваҳоб Раҳмонов ва Каромат Муллаҳўжаевалар табдиллаштирган «Бобурнома» («Ўқитувчи»)нинг чоп этилиши бўлди.

Конференция 15–16 август кунлари Бобур миллий истироҳат боғидаги янги қуриб битказилган Андижон шаҳарсозлик маданияти тарихи музейи биносида ўтди.

Адабиёт, маънавият байрамига айланган анжуман тадбирлари Бобур боғида Бобур фонди томонидан ташкил этилган хайрия оши билан бошланди. Унда илмий мажлис иштирокчилари, чет эллик бобуршунослар, республикамиздаги илм даргоҳлари ва бошқа ташкилотларнинг вакиллари меҳмон бўлдилар. Санъат усталарининг мумтоз куй-қўшиқлари даврага ўзгача фойза ва шуқуҳ бағишлади.

Анжуманнинг расмий йиғилишини Ўзбекистон Фанлар Академияси вице-президенти С. Ғуломов қириш сўзи билан очди.

Вилоят ҳоқими А.Усмонов тадбир қатнашчиларини кутлади.

– Азиз меҳмонлар, мухтарам ҳамюртлар! Бобур туғилиб ўсган Андижонга яна бир бор хуш келибсизлар! – дея ҳаяжон ва эҳтирос билан бошлади З.Машрабов ўзининг «Бобур ва бобурийлар мероси: илмий экспедициялар натижалари ва келгусидаги вазифалар» ҳақидаги маърузасини. – Башарият тарихида шундай улуғ маданий, маърифий, сиёсий ва илмий хизматлар қилган кишилар бўладикки, уларнинг абадияти, яъни ўзи жисмонан фано бўлиб, бақо мамлакатига кўчгач яшайдиган умрлари табиий умридан ўн, юз карра узок бўлади.

Бобурнинг ўзи «Бобурнома»да:

«Донишмандлар ўтган кишилар исмининг ёдга олиниши – унинг иккинчи умридир, деганлар», – дея бежиз қайд этмаган.

Сизлар Фарғона, Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон ҳукмдори бўлган улуғ Бобур Мирзонинг боқий умри тўйига қадам ранжида қилдиларингиз.

Сир эмаски, ҳазрати Бобур шуҳратининг манбаи – унинг шеърлари девони, арузга оид рисоласи, «Мубаййин» асари, «Бобурнома»си. Шу билан бирга унинг доврўғини таъминлаган омиллар – маърифатли ва адолатпарвар подшоҳлиги, бобурийлар сулоласининг асосчиси бўлганлиги ҳаммага маълум.

Бобур ҳаётлигидаёқ «Бобурнома»нинг форсий таржимаси билан дунё адиблари, олимлари оламига қадам қўйган эди. Кейинроқ, XVII асрдан Витсеннинг голланд тилига таржимасидан бошлаб, сўнгги асрларда «Бобурнома»нинг инглиз, француз, испан, япон, немис, рус, хитой ва бошқа тилларга қайта-қайта таржимаси унга жаҳоний обрў-эътибор олиб келди... Бу борада Бевериж хоним, Уильям Рашбрук, Михаил Салье, Азиз Қаюмов, Саидбек Ҳасанов, Порсо Шамсиев, Сабоҳат Азимжонова, Эйжи Мано, Танжу Арал Сейҳан, Шафика Ёркин, Билол Южел,

Ислом Жеменей, Магида Салаҳ Махлуф, Ильза Сиртаутас ва бошқаларнинг беқиёс хизматларини ҳурмат билан тилга оламиз.

Мен мамнуният билан изҳор этаманки, буюк истиқлолимиз билан деярли тенгдош, 1992 йили таъсис этилган нодавлат жамоат ташкилоти бўлган Бобур халқаро фонди ўтган ўн олти йил давомида Ўзбекистон давлати, вилоят ҳокимлиги, илмий жамоатчиликнинг қўллаб-қувватлаши туфайли Бобур ва бобурийлар абадиятини яратишга қўлдан келганча ҳаракат қилди.

Фонд ташаббуси билан Андижоннинг Боғишамол даҳасида Бобур боғи яратилиб, ҳар томонлама ободонлаштирилди. Бобурнинг уй-музейи ташкил этилди. Буюк ватандошимизнинг мухташам мақбараси Боғи Бобурда қад кўтарди. Шоир илтижосини биз бажо келтирдик. Гўё ғариб ҳамшахаримиз – Бобурни киндик қони тўкилган Андижон шаҳрига қайта олиб келдик. Бокий умрли Бобур энди нафакат Аграю Кобулда, балки Андижонда ҳам ором олмоқда. Эл-юрт, меҳмонлар унинг зиёратига ошиқмоқдалар.

Шоҳ ва шоир руҳи покини шод айлаб, Бобур боғида ва шаҳарда ул зотнинг мухташам бронза ҳайкаллари барпо этилди...

Зокиржон аканинг ҳисоботи катта эътибор билан тингланди. Ундаги далилу ва ракамлар кўпларни ҳайратга солганлиги аниқ ва табиий эди.

Таниқли япон олими Эйжи Мано Бобур асарларининг Техрон нусхаси, туркиялик олима Танжу Арал Сейҳан Бобуршоҳнинг ижтимоий давлат концепцияси тушунчаси, мисрлик профессор Магида Салаҳ Махлуф «Бобурнома»нинг жаҳон маданияти ривожига қўшган ҳиссаси, академик Азиз Қаюмов Бобур даврида Андижон маданий муҳити мавзуидаги чиқишларида Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг серқирра фаолияти: саркарда ва шоҳлиги жаҳон ҳукмдорлик тарихида, илмий-бадий ижоди мумтоз

адабиёт ривожид мислсиз, беназир аҳамият касб этишини ҳаётий ва илмий мисолларда кенг ва теран шарҳладилар. Шунингдек, хорижий маърузачилар Бобур Мирзо сиймоси ва мисолида Ўзбекистонга, ўзбек халқига ўз халқларининг меҳри, мухаббатини изҳор этдилар.

Ялпи мажлисдан сўнг секцияларнинг қўшма кенгашлари академик Азиз Қаюмов раислигида иш бошлади. Ўзбекистон Жаҳон тиллари университети доценти, филология фанлари номзоди Ғофиржон Сатимовнинг «Ҳинд тарихида янги давр», Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти етакчи илмий ходими, тарих фанлари номзоди Д.Юсупованинг «Хондамир ва Бобур фан ва маданият тараққиёти ҳақида», мазкур институтнинг яна бир илмий ходими, тарих фанлари номзоди О.Бўриевнинг ««Бобурнома»да Марказий Осиё аҳолиси ҳақида маълумотлар», Хитойнинг Шинжон университети доценти Ҳурматжон Абдурахмоновнинг ««Тарихи Рашидий»да Бобур сиймоси», Шарқшунослик институти илмий ходими, тарих фанлари доктори Ш.Мусаевнинг ««Тарихи Шоҳий» асарида Бобур давлати бошқарув тизими ҳақида маълумотлар», мазкур илмгоҳнинг яна бир ходими, тарих фанлари номзоди Г.Султонованинг XVI–XVII асрлар «Саёҳатнома»ларида Бобурийлар даври ҳаёти (Сейфи Чалабий ва Бенедикт де Госс асарлари асосида), Самарқанд Археология илмий-текшириш институти Турон бўлими мудири, тарих фанлари номзоди Б.Матбобоев ва «Мадор» ИИЧБ бош директори З.З.Машрабовнинг «Темурийлар даврида Андижонда шаҳарсозлик маданияти» (археологик манбалар асосида), Тарих институти илмий ходими, тарих фанлари номзоди А.Отаҳўжаевнинг «Бобурнома» Зарафшон водийси тарихий географияси бўйича муҳим манба сифатида», Тошкент Иқтисодиёт университети профессори Ш.Шодмонов ва Н.Ўрмоновнинг «Бо-

бурнинг иктисодий қарашлари ва ижтимоий ҳимоя», филология фанлари номзоди Ваҳоб Раҳмоновнинг «Бобуршуносликдаги илмий муаммолар», Қоҳира (Миср Араб Республикаси)нинг Айн Шамс университети профессори Магида Салах Махлуфнинг ««Бобурнома» ва жаҳон маданияти», Анқара (Туркия) Жумҳурият университети доктори Билол Южелнинг «Бобур девонидаги ўғуз-турк сўзларининг ўзига хос хусусиятлари», шотландиялик бобуршунос, доктор Мирза Ҳасан Али Бекнинг «Бобурнинг адабий мероси», филология фанлари доктори Ҳасан Кудратуллаевнинг «Бобурнинг адабий-эстетик қарашлари», Сиэтл (АҚШ) университети профессори Илза Сиртаутаснинг «Марказий Осиёдаги туркий халқларнинг ёзма ва оғзаки адабиёти ёдгорликлари», Истанбулнинг Мармара университети профессори Гулшан Сейхан Алишиқнинг «Нисорийнинг «Музаққири асҳоб» асариди Бобур ва унинг авлодлари», Андижон давлат университети профессори Рустам Шамсутдиновнинг ««Бобурнома»нинг йўқолган саҳифалари хусусида», филология фанлари номзоди Х.Дадабоевнинг «Бобур – бунёдкор», Тошкент давлат Шарқшунослик институти доценти Г.Тўйчиевнинг «Бобур – аруз илмининг назариётчиси», ЎзМУ профессори Ҳ.Болтабоевнинг «Бобур ва тасаввуф адабиёти», Тошкент давлат Шарқшунослик институти доценти, филология фанлари номзоди А.Исмоиловнинг «Бобурийлар хилхонасидаги қабртош битиклари тарихидан», Лондондаги «Парвоз» ойлик журнали муҳаррири Собир Иршод Усманийнинг «Бобур сиймоси ХХI асрда», афғонистонлик бобуршунос олим Ҳалим Ёркиннинг ««Хатти Бобурий» ҳақида янги ҳақиқатлар» мавзуларидаги маърузалари кун тартибидан ўрин олган эди.

Нотиклар ўз сўзларида Заҳириддин Бобурнинг дилбар шоир, мутафаккир олим, комусий асар муаллифи сифатидаги фазилатларига алоҳида тўхтал-

дилар. Жумладан, Бобур девонини Туркияда бир неча марта нашр эттирган олим Билол Южел Бобурнинг маънавий ворислари, ихлосмандлари ва тадқиқотчилари дилидаги умумий фикрни шундай ифодалайди: «Бобурнинг асарлари биргина чиғатой (ўзбек) адабиётининггина эмас, балки бутун туркий халқлар адабиёти ва тилининг шоҳ асарларидир».

Музокараларда А.Қаюмов, И.Сиртаутас, Ш.Мусав, Д.Алимова, Ҳ.Абдурахмонов, З.Кутибоев, С.Ғаниева ва бошқалар ўз фикр-мулоҳазаларини баён қилдилар.

Йиғилиш ниҳоясида конференция қатнашчилари ўзаро эркин баҳс ва қизғин мунозарага киришдилар. Ўрганилган мавзулар, тингланган маърузалар, бобуршуносликдаги ютуқ ва камчиликлар, амалга оширилиши лозим бўлган масалалар муҳокама қилинди.

Осиё, Европа, Америка, Африка китъаларидан ташриф буюрган йирик олимлар рўйхатидан, илмий маърузаларнинг ранг-баранг ва кўламдорлигидан англашилиб турибдики, биринчидан, бобурийларнинг серқирра мероси, чиндан-да жаҳоний аҳамиятга молик, иккинчидан, анжуманнинг бош мавзуи («Бобур ва бобурийларнинг жаҳон маданияти тарихида тутган ўрни») жуда мос ва муносиб танланган, шунингдек, чет эллик олимлар бу маросимга катта эътибор билан қараб, жиддий тайёргарлик кўрганлар.

Меҳмонларнинг, деярли ҳар бирининг лирик чекинишларида бир мавзу қайта-қайта, эҳтирос билан таъкидлаб турилди. Бу мустақиллик шарофати билан Ўзбекистондаги барча жабҳаларда юз бераётган оламшумул ўзгаришлар, хусусан, миллий кадриятлар, илм-фан, санъат ва адабиёт соҳасидаги миллий ўзига хослик ва бошқа ижобий эврилишлар... Дарҳақиқат, улкан нуфузга эга бўлган халқаро машваратнинг мамлакатнинг олис бир шаҳрида эркин уюштирилиши, аввало, Ўзбекистоннинг халқаро микёсдаги обрў-эътиборидан, анжуманнинг кўтаринки руҳда, баланд

савияда, тўю тантана мақомида ўтиши эса, мустикал давлат яратган катта имконият ва имтиёзлардан далолатдир. Бобур халқаро фонди раиси Зокиржон Машрабов эса истиқлол инъом этган имконият ва имтиёзлардан миллий кадриятларимизни тиклаш ва юксалтириш, миллат шаъни-шавкати, юрт обрў-эътибори йўлида ўринли ва унумли фойдаланаётган салоҳиятли ташкилотчи, жонкуяр бир ватанпарвар эканлигини мана шу тадбир мисолида яна бир қарра исботлади.

Хорижлик олимлар симпозиумга фақат маърузалари билангина эмас, балки ажойиб совға-саломлари билан ҳам ташриф буюришган эди. Ғоят азиз, кадрли меҳмонлардан Магида Салаҳ Махлуф «Бобурнома»нинг ўз таржимасидаги арабча нашрини, Шафика Ёркин «Бобурнома»нинг («Воқеоти Кобул») янги форсий таржимаси ва ўзбекча нашрини, Эйжи Мано бобуршуносликка оид қимматли тадқиқотларини, Танжу Арал Сейҳан ўзи тузиб нашр эттирган Бобурнинг «Мубаййин» асари фото-факсимил нусхаси илова қилинган илмий-танқидий матнини, хитойлик Ҳ.Абдурахмон «Бобурнома»нинг хитой тилидаги нашрини ва Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий» китобининг 2007 йилда Муҳаммадтурди Мирзааҳмад томонидан нашрга тайёрланган (таржимон Мулло Муҳаммадниёз ибни Абдулгофир) нусхасини, Ҳалим Ёркин «Хатти Бобурий» ҳақидаги тадқиқотини ҳамда ўз маърузаси бўйича тайёрлаган плакатларни, Шотландияда яшаб ижод қилаётган покистонлик Ҳасан Бег «Парвоз» журналининг Бобур ва бобурийлар ҳаёти ва ижодига бағишланган сонини анжуманга, унинг ташкилотчиси З.Машрабовга лутфан тақдим этдилар. Ҳасан Бег олиб келган, Андижондаги Бобур уй-музеи, Аҳси вайроналари, Тошкент, Хўжанд, Исфара, Афғонистон ва Ҳиндистондаги Бобур қадамжолари тасвирга туширилган «Бобур издан» видеофильми намойиш этилиши катнашчиларда катта қизиқиш уйғотди.

Анжуман ниҳоясида Бобур халқаро мукофотини топшириш маросими бўлди.

Бобур Мирзо номини абадийлаштириш, унинг илмий-адабий меросини дунё бўйлаб излаб топиш ва илмий истеъмолга киритиш, буюк аждодларимиз қабр-мақбараларини ободонлаштириш борасидаги ташаббускорлиги ва катта амалий фаолияти учун геология-минерология фанлари номзоди, фахрий профессор Зокиржон Машрабов;

Бобур асарларини нашрга тайёрлаш, «Бобурнома»нинг ҳозирги ўзбек адабий тилига табилини амалга оширишдаги хизматлари учун филология фанлари номзоди, доцент Ваҳоб Раҳмонов;

Захириддин Муҳаммад Бобур ҳайкалин юксак маҳорат билан яратгани учун ҳайкалтарош Рашид Сулаймонов;

«Бобурнома» асарига бағишланган илмий тадқиқотлари ҳамда мазкур асарни таржима қилиб, араб дунёсига кенг таништиришдаги катта хизматлари, шунингдек, темурийлар, бобурийлар даври цивилизациясига оид илмий мақолалари учун профессор Магида Салах Махлуф хоним;

«Бобур армони» илмий тадқиқоти ҳамда шу мавзуга оид туркум рисола ва мақолалари учун филология фанлари доктори, профессор Ҳасан Кудратуллаевлар ана шу юксак мукофотга сазовор деб топилдилар.

Халқаро конференция қатнашчилари илмий маърузалар, музокаралар ва таклифлардан келиб чиқиб, бир қатор муҳим хулоса ва қарорга яқдиллик билдирдилар. Чунончи:

– Тақдим этилган мавзулар бобуршунос олимлар томонидан ўрганилиб, ҳар беш йилда Бобур ва бобурийларнинг илмий-бадиий, тарихий фаолиятини ўрганишга бағишланган халқаро конференция ўтказиш;

– Дунёнинг барча музей, университет ва илмий

ташкилотлари билан бобуршунослик борасида ўзаро илмий алоқаларни йўлга қўйиш ва ҳамкорликни жадаллаштириш;

– «Бобурнома» табдилининг маърифий аҳамияти катталигини ва мазкур тарихий-қомусий асардан халқ таълимининг турли босқичларида ўрганишда, унинг мазмунини ойдинлаштиришда, тарбиявий тадбирларни ташкил этиш ва ўтказишда фойдаланишни назарда тутиб, табдилнинг янги, кўпроқ нусхадаги нашрини тайёрлаш мақсадга мувофиқ деб топилди.

Бобур халқаро илмий экспедициясининг Яқин Шарқ мамлакатларига сафари чоғида, Багдоддаги «Байт-ул ҳикма» олимлари билан мулоқотдан сўнг Зокиржон ака Андижонда ҳам Бобур академиясини тузиш ниятини дилига тугиб қўйган эди. Зеро, у Бобур фондининг 16 йиллик фаолияти давомида «Бобур ва жаҳон маданияти» музейига темурийлар ва бобурийларга дахлдор қўлёзма, тошбосма ва типографик усулдаги 300 дан зиёд китобларнинг жамланганлиги, фонднинг моддий ва маънавий кўмагида 50 дан ортиқ асар нашр этилганлиги ва бу борадаги ишлар қўлами тобора кенгайиб бораётганлиги халқаро Бобур академиясини яратиш учун асос бўла олади, деб ўйлар эди. Мана шу таклиф ҳам анжуман қатнашчилари томонидан қўллаб-қувватланди ва йиғилиш қарорига киритилди. Шунингдек, Зокиржон ака таклифи билан таниқли бобуршуносларимиз А.Қаюмов, А.Аъзамов, С.Ҳасанов, В.Раҳмонов, А.Иброҳимовлар «Бобур энциклопедияси»ни яратишга киришган эдилар. Мажлис аҳли бу ғоят муҳим ва эзгу ишни ҳам тезлаштириш лозимлигини таъкидладилар.

Анжумандан сўнг хорижлик бобуршунослар Андижоннинг диққатга сазовор жойлари бўйлаб сайр этишди ва азиз меҳмонлар Бобур ва унинг юрти, юртдошлари ҳақида, мустақил Ўзбекистон тўғрисида янги таассуротлар билан бойиган ҳолда, кўтаринки кайфиятда ўз ватанларига жўнаб кетдилар.

Ёш ўта бошлагач, инсон узвининг ҳам чокла-ри у ер-бу ердан ситила бошлаши табиий ҳол. 2006 йили Зокиржон акага тишларини даволатиш зарурати туғилиб қолди. Таниш-билишлар унга Тошкентнинг Чилонзороридаги анча таникли стоматологлардан бирига учрашишни тавсия этишди.

Чилонзор массивидаги тиш докторининг кенг, ёруғ хонаси энг замонавий тиббий асбоб-ускуналарга тўла эди, шифокорнинг ўзи ҳам хонага муносиб: келишган, гап-сўзлари жойида, стоматология соҳаси бўйича дунёда юз бераётган янгилик ва кашфиётлардан бохабар, кўзлари ўткир, кўллари чаккон, энг муҳими саранжом-саришта, пишик-пухтага ўхшарди. У ҳозир тилла тишлар қўйиш урфдан чикиб бораётганини, айникса, мўътабар ёшдаги салобатли эркакларга оқ садаф тишлар ҳар жиҳатдан мос тушишини айтиб, ўзининг иш услуби ҳозиргача муваффақият қозониб келаётгани тўғрисида марокли камтарлик билан сўзларкан, Зокиржон аканинг унга ихлоси, эътиқоди ортиб борар, шундай мутахассисга рўпара келтирган омадидан мамнун бўлиб ўтирарди. Дарҳақиқат, докторнинг иши текис, бежирим эди. Тилла тишлар ўрнини эгаллаган оппок садафлар узукка кўз қўйгандай ярашиб тушди – табиий тишлардан ҳам тиник ва кўркамга ўхшарди. Фақат, доктор оғриқсизлантирувчи, нервларни қарахтловчи укол қилиш учун бир марталик шприц ишлатмай, сувда қайнатиладиганларини қўллаётганида Зокиржон аканинг кўнглида андак ҳадик, иштибоҳ туғилди.

– Сизларда бир марталик шприц бўлмайдими? – деб сўради юмшоқроқ тарзда.

– Хотиржам бўлинг, биз қўйган тишлар сизни безовта қилмайди, – дея таъкидлади шифокор ишонч билан.

Зокиржон ака навбатдаги сафарга кетиши керак эди, доктор унга оқ йўл тилади.

Ҳақиқатан ҳам тишлар безовта қилмади, лекин...

Зокиржон ака Москва, Санкт-Петербург шаҳарларида бир неча кун юрди. Санкт-Петербургдаги Шарқшунослик институтидан «Бобурнома»нинг Қозон босмасидан ва «Бобур – башоратчи» китобидан нусха сотиб олиш учун борган эди. Иккала нодир бойлик ҳам қўлга киритилганидан ўзида йўқ Зокиржон ака сафарнинг охири кунларида ўзида ланжлик сеза бошлади. Бирон жойи оғримасди, чарчаганимники бўлса керак, деб ўйлади. Тошкентда самолётдан тушганида лоҳаслик кучайди, Андижонга етиб келганида эса беҳоллик уни забтига олди, юришга ҳам мажоли қолмади. Уни тезлик билан вилоят тез тиббий ёрдам шифохонасига ётқизишди. Зудлик билан қон таҳлил қилинганда Зокиржон аканинг гепатит билан оғриётгани аён бўлди. Бу хасталик, унга шубҳасиз Чилонзордаги таникли, «тажрибали» стоматологнинг чала қайнатилган шприцларидан илашган эди.

Энди Зокиржон ака Андижоннинг ўзида, кадрдони, вилоятдаги етук мутахассислардан бири, профессор, кўнгил дунёси адабиёт, санъат зиёси билан нурафшон инсон Комил Мирзаев ва бошқа соҳа шифокорлари назоратида даволанди. У одамнинг жон жойларидан бири, ғоят мулоим, нозик аъзо жигар пайига тушадиган хийла «сур» хасталиқдан батамом хориж бўлиб кетиш учун чоралар ахтаришга тушди. Шунда унга яна пойтахтдаги таниш-билишлар «кўмакка» келишди. Улар ҳозир айрим пойтахтликлар ўртасида Тибетга бориб даволаниш расм бўлаётганини айтишиб, Зокиржон акага ҳам шуни маслаҳат беришди.

Парвардигор суйган бандасининг ишини ўнглаб туради, дейишади. Ўша йили киш арафасида Зокиржон Машрабовга Ҳиндистондан чакирув қоғози келиб қолди. У ва ҳиндшунос, бобуршунос олим Ансориддин Иброҳимов Шарқ мумтоз адабиётининг улкан намояндаси Мирзо Ғолиб таваллуд куни муносабати

билан ҳар йили ўтказиладиган анъанавий хотира анжуманига тақлиф этилган эди. Таржимонликка Бобур жамғармасининг етакчи ходими, ҳинд ва инглиз тилларини она тилидек биладиган Шафоат Сотқиновани олиб Дехлига учишди.

Анжуманда Ўзбекистон номидан Зокиржон ака сўзга чиқди. У асли ота-боболари Туркистон заминидан бўлган, бинобарин, ўзбек халқи учун ҳам ғоятда қадрли шоир Мирзо Ғолиб ижодий фаолиятининг бобурийлар билан боғлиқлигини фахр билан, эҳтирос билан гапирганида тингловчилар жонланиб қарши олдилар. Анжумандан кейин меҳмонлар саёҳат ва зиёфат учун турли йўналиш ва гуруҳларга бўлинди – кимлардир Аграга, кимлардир Жайпурга... Зокиржон ака анжуман ташкилотчиларидан рухсат олдидан, таржимон Шафоат билан Тибетга жўнади. Автобусда 12 соат юриб, Дарам-соли шаҳарчасига етиб боришади. Далайлама номидаги Тибет тиббиёти ва астрологияси илмий-текшириш институтида доктор қабулига кирадилар. Шафоат мижоз-беморлар учун қўйилган инглиз ва бошқа тиллардаги журналларни варақлай туриб, Ўзбекистондан мингдан ортиқ одам даволаниш учун келгани тўғрисидаги маълумотни ўқиб қолади ва буни Зокиржон акага «суюнчилайди». Зокиржон аканинг дилидаги ният алангаалайди. Бу орада доктор унга 25 долларлик дори ёзиб беради, хизмат ҳақини эса рад этади, менинг улушим дорилар баҳосига қўшилган, дейди.

Ўзбекистондан мингдан ортиқ киши... Шунча узоқ масофага-я? Ҳазилакам пул кетадими? Шу Тибет тиббий марказининг Ўзбекистонда бўлимини очишнинг иложи йўқмикин?

Зокиржон ака маъмуриятга кириб, фикрини айтади.

– Биз учун бу муаммо эмас, ўзларингга боғлиқ, – дейишди унга. – Биз қайси мамлакатдан тақлиф тушса, борди-келди ва бошқа сарф-харажатимизни кўтаришса, доктор юбораверамиз.

Зокиржон ака Бобур хайрия жамғармаси номидан мазкур тиббий марказ билан ҳамкорлик қилиш тўғрисида шартнома тузиб қайтди ва келиб, воқеани, мулоҳазасини республика Соғлиқни сақлаш вазирининг ўринбосари Бахтиёр Ниёзматовга баён этди. Вазир ўринбосари Зокиржон акага ташаккур билдирди. Ҳа-да, халқнинг саломатлигини яхшилаш, узоғини яқин қилиб, қулайлик яратиш борасидаги ташаббусни олқишламай бўладими! Қани энди шунақа олийжаноб ташаббуслар кўпроқ чиқса!

2007–2008 йиллари Тибет тиббий марказининг вакиллари Андижонга ташриф буюриб, Бобур жамғармаси қошида икки ой беморларни қабул қилади. Албатта, шифо топганлар кўп эди, бинобарин, ҳамкорликни давом эттириш мумкин эди. Аммо... Биринчидан Зокиржон ака тибетлик шифокорлар кўмагида маҳаллий шароитда, ўзимизда ўсадиган гиёҳ-ўсимликлардан дори тайёрлашни йўлга қўйишни мақсад қилган эди. Тибетликларнинг бу таклифга унча райи бўлмади. Улар ўзлари дори-дармон олиб келишлари шартлигини айтишди.

– Биз Ҳимолай тоғида ўсадиган гиёҳлардан дори тайёрлаймиз, – дейишди улар. – Ҳимолай тоғидагидек иқлим, табиат ўзга жойда йўқ, шунинг учун бошқа ернинг ўт-ўланлари ҳам Ҳимолайникига ўхшаши қийин. Сизлардаги гиёҳларни ҳам камситмоқчи эмасмиз, эҳтимол биздагидан-да фойдалироқ, шифобахш хусусиятлари бекиёс ўсимликлар мавжуддир, лекин буни аниқлаш учун алоҳида шарт-шароитлар, узоқ вақт илмий-текшириш ва тажриба олиб бориш керак.

Уларнинг гапи важ эмас, сабаблигини Зокиржон ака тушунди, зеро тибетликларнинг содда, тўғрисиўзлигига ўзи гувоҳ бўлган эди. Қолаверса, энди Ўзбекистоннинг ўзида ҳам фармацевтика кундан-кунга ривожланиб, дорихоналар кун сайин кўпайиб борарди.

Шу йил Бобур халқаро илмий экспедициясининг бир-биридан муҳим ва қизиқарли, амалий натижаларга бой икки сафари амалга оширилди.

Зокиржон ака Бобур Мирзо ёди билан нафас олади. У Худонинг яратган куни лоақал бир марта Бобуршоҳнинг бизгача етиб келмаган «Ҳарб иши», «Мусиқа сирлари» ва бошқа асарлари, «Бобурнома»нинг йўқолган ё ёзилган-ёзилмаганлиги биз учун қоронғи бўлган саҳифалари тўғрисида ўйлайди, ачинади, куйинади, олимлардан суриштиради. Бобур Мирзо ҳаёти ва ижодининг ҳар бир тадқиқотчиси, ихлосмандининг бу борадаги фикрини, тахминини сўрайди, мазкур ноёб ганжиналарнинг бир кунмас-бир кун бирон ердан «лоп» этиб чиқиб қолишига ишонади ва холи қолган пайтларида уларни қаерлардан қандай излаш ҳақида узок-узок бош қотиради, режалар тузади. Экспедициянинг ҳар бир сафари йўналишларини ана шу мақсаддан келиб чиқиб белгилайди. Умуман, экспедициянинг асосий йўналиши, мақсади қандай бўлишидан қатъий назар, йўқолган маданий бойликлар тўғрисидаги армон ва умид ҳамиша унинг ёдида, ҳаёлида бўлади.

Шунингдек, Бобур Мирзонинг Фарғона мулкида ўтган машаққатли, аламли йиллари, унинг Андижонни тарк этишию неча муддатлик сарсон-саргардонликлардан кейин Ҳисорга ва ундан Хуросонга қандай етиб борганлиги тўғрисидаги муаммо ва мулоҳазалар Зокиржон акани аввалдан қизиқтирарди. Бундан ўн уч йил илгари ана шу йўналиш бўйлаб уюштирилган махсус экспедиция хулосалари, натижалари ушбу китобнинг аввалги саҳифаларида баён этилган. Ўшанда Зокиржон ака Бобуршоҳнинг Оббурдон довонидан ўтиб, Ҳисор ва Кобулга етиб бориш йўллари ва жараёнларини ўрганишни экспедициянинг кейинги галдаги вазифаларига киритишни мўлжаллаб қайтган эди. Қарийб аввалги йўналиш

бўйлаб сафарга чиққан экспедициянинг бу галги таркибида раҳбардан ташқари бобуршунос олимлар Ваҳоб Раҳмонов, Ғофиржон Сатимов, телережиссёр Толиб Ҳамидов ва бошқалар бор эди. Асосий мақсад Бобур Мирзо Андижондан қайси йўл билан чиқиб кетган ва Кобулга етгунча уч йил давомида қаерларда яшаган, қандай юмуш ва фаолият билан шуғулланган, деган саволларга жавоб топиш эди.

Улар Ўш шаҳри орқали Бобур юрган тарихий йўлларни босиб, у қўниб ўтган қатор кишлокларда бўладилар, маҳаллий халқ вакиллари билан суҳбатлашадилар, жумладан, Бобур анча муддат яшаб, Андижонга қайтиш имконини пойлаган Хушёр кишлоғини, сўнг Оббурдон довонини ўрганадилар, Ҳисор қалъасини тасвирга оладилар. Бобур Мирзо Султон Аҳмад Мирзонинг қизи Ойша Султон бегимга уйланган Хўжанд шаҳрига сафар қиладилар. Кейин Тожикистон Республикасининг Душанбе шаҳридаги Археология ва Камалиддин Беҳзод номидаги музейларга ташриф буюрадилар. Экспедиция аъзоларини, айниқса, археолог А.Мухторов томонидан топилган, Оббурдон довонида Бобурнинг фармойиши билан Шайх Саъдий ижодига мансуб байтлар битилган ва ноёб тарихий ёдгорликка айланган қора тош қаттик тўлкинлантиради. А.Мухторовнинг «Тошнинг ҳам қалби бор» китобида, муаррих Собир Зикирзоданинг «Ҳисор тарихи» асарида Бобур Мирзо тошбитиклари хийла батафсил шарҳланган эди. Атокли тарихчи олим А.А.Семёнов эса «Бобур тоши жаҳоннинг энг машҳур музейлари зийнати бўла олади», деган экан.

Тош Зокиржон аканинг кўзига ҳам ушбу мозийгоҳдаги энг қимматли осор-атика бўлиб кўринади ва унинг ижобий маънодаги худбинлиги тутати: Бобур Мирзо хотираси абадияти билан боғлиқ бундай ўлмас-йитмас обида муаллифнинг, ижодкорнинг ўз юртидаги музейларни безаб турса бўлмасмиди?.. Гуржи адиби Илья Чавчавадзе отининг қай бир жойда

тушиб колган такаси ҳам музейдан ўрин олган, ўша от сув ичган булок бошига лавҳа-битик ўрнатилган экан. Бобур тошлари донишмандона байтлар битилган чинакам тарихий ёдгорликлар-ку! Зокиржон ака эса шу тошнинг нусхасини (айнан унга ўхшатиб) яратиб Андижондаги «Бобур ва жаҳон маданияти» мозийгоҳига қўйишни кўнглига тугади, шу ниятда тошни фото ва видео тасвирга олдиради.

Туркистон, Олой – Зарафшон тоғ тизмаларида жойлашган Масчо ва Фалғар қишлоқларида бўлишаркан, Зокиржон акада алоҳида илмий экспедиция ташкил этиб, мазкур жойлардаги Бобуршоҳ ва бошқаларнинг байтлари битилган тошларни махсус ўрганиш керак экан, деган фикр туғилади.

Шу ўринда айтиш жоизки, Зокиржон Машрабовнинг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида чоп этилган «Табаррук кадамжолар бўйлаб» сарлавҳали мақоласида мазкур сафар таассуротлари анча муфассал ёритилган. Унда қайд этилишича, экспедициянинг ушбу сафаридан кўзланган мақсад «Бобурнома» ва «Тарихи Рашидий» асарларида қайд этилган воқеа-ҳодисалар содир бўлган манзиллар бўйлаб юриб, янги ашъвий ва илмий-адабий манбаларни йиғиш, мазкур икки йирик тарихий асар муаллифлари кадамжоларини зиёрат қилиб, видео ва фотолавҳаларга олишдан ҳам иборат эди.

Экспедиция «Тарихи Рашидий» асарининг муаллифи, Бобуршоҳнинг холаваччаси Ҳайдар Мирзо униб-ўсган қадимги Истравшан (ҳозирги Ўратепа) йўлидан юриб, Бобур кадамжоларидан, Бекобод шаҳрига туташ Ҳаштияк қишлоғига ўтади. Ҳамсафарлар Бобур Мирзонинг Шайбонийни таъқиб этиб бораётиб, ана шу қишлоқдаги юзаси музлаб ётган ариқ сувида чўмилганини, «ўн олти марта шўнғиганини», улуғ Бобурнинг нақадар матонатли инсон бўлганини муҳокама қилишиб, яна ҳайратланидилар. Сўнг баланд Шаҳристон довонидан

ошиб, Айний (собик Варзيمانор – Фалғар)га ўтадилар ва у ерда бир неча кун тунаб, Анзоб довони йўлидан сафарни давом эттирадилар. Бобур Мирзо ва унинг навкарлари сув ичган Озахак, Шуроҳ булоқлари бўйига борадилар. Шамтич кишлоғилик Умаркул ака уларни дарёнинг ўнг соҳилига жойлашган «Дуруст қабристони»га бошлаб боради. Дарё қирғоқларидаги Бобур номи билан боғлиқ тошбитиклар бобо мулки Самарқандни бир неча бор эгаллаб, яна қўлдан чиқарган норасида шахзода, ёш саркарда Бобур Мирзо ҳаётидаги энг қайғули, энг фожиали дамлардан аччиқ хотиралар сифатида, ғамга ботган бир алфозда кўзга ташланарди.

Экспедиция аъзолари Душанбедан Ҳисорга йўл оладилар. Кўлобда Бобур Мирзо меҳри-эъзозига сазовор бўлган Мир Саид Али Ҳамадонийнинг қабр-мақбарасини зиёрат қиладилар. Панж дарёси бўйлаб юриб, Хоруғ шахрига етиб боришади ва Хоруғ давлат университетининг қадимшунос олимлари билан учрашадилар, темурийлар, бобурийлар тарихи тўғрисида кизгин суҳбатлар, фикр алмашувлар бўлади. Маҳаллий олимларнинг «Бобурийлар Бадахшон ҳукмронлигини қўлга киритгач, халқимиз «Буюк ипак йўли»га чиқишга муваффақ бўлган, кўшни давлатлар билан маданий алоқа, савдо-сотик ишлари ривожланган», деган эътирофлари Бобур Мирзо юртдошлари қалбида фахр туйғуларини уйғотади. Шунингдек, мезбонлар бадахшонликларнинг темурийлар ва бобурийларга эътиқоди юксаклиги далили сифатида талабалар орасида Бобурхон, Шохруҳ Мирзо, Бобур Саид каби исмлар кўплигини таъкидлайдилар. Ишқошим ва Султон Ишқошим оралиғидаги чўккининг «Хумоюн чўккиси» («Куллаи Хумоюн») деб аталиши ҳам юқоридаги фикрларнинг тасдиғи эди.

Помир тоғлари бўйлаб юриб, «Хумоюн чўккиси» орқали Ишқошимга қараб кетишаркан, Юмғон қишлоғида Турон заминининг улуғ фарзандларидан бири, донишманд шоир, адиб Носир Хисрав

кадамжоларини зиёрат қилишгач, Файзободга ўтишади ва бу шаҳарда бобурийлар давридаги тарихий обидалар билан танишиб, маълумот тўплайдилар.

«Шаҳарнинг номи Бобур ва Ҳумоюнлар замонида Жовзгун бўлган, – деб ёзади мақола муаллифи. – XVI асрда Бадахшоннинг пойтахт шаҳри Қалъаи Зафар эди. Бу ерда Захириддин Муҳаммад Бобур ва унинг укаси Носир Мирзо, ўғиллари Ҳумоюн Мирзо, Ҳиндол Мирзо, жияни Султон Аҳмаднинг ўғли Султон Саидхон, холаваччаси Муҳаммад Ҳайдар Мирзо ва бошқалар кўп марта бўлишган, яшашган, ҳукмдорлик қилишган.

Бадахшон халқи тарихидаги муҳим маълумотлардан яна бири шуки, Ҳумоюн Мирзо бу юртда ҳукмрон бўлган йиллари Фарғона водийси – Андижондан, Марғилон ва Қува атрофларидан кўп ўзбек оилалари бу ерга кўчиб келишган. Биз аҳоли, хусусан, Бадахшон волийси билан суҳбатлашганимизда шу маълумотларга эга бўлдик. Эртаси кун кўплаб ўзбек зиёлиларининг меҳмонхонага келиши биз учун кутилмаган воқеа бўлди».

Вилоят маърифат-маданият марказида зиёлилар, шоирлар, мухбирлар билан бўлган мулоқотда эса мезбонлар бобурийларни Бадахшон ҳукмдори сифатида ҳурмат қилишлари, бобурийларнинг Бадахшонга маърифат тарқатганликлари хусусида тўлқинланиб сўзлайдилар. Зокиржон ака эса Бобур номидаги халқаро илмий экспедициянинг мақсад ва вазифалари тўғрисида ахборот берар экан, йиғилганлардан Бобур Мирзонинг улар излашаётган «Ҳарб иши», «Асрори мусиқий» асарлари ҳамда «Бобурнома» қўлёзмаларини аҳолидан суриштириб топишда кўмаклашишларини сўрайди.

Мазкур сафар давомида қўлга киритилган маълумотга кўра, Аёз тахаллуси билан ижод қилган Муҳаммад Ҳайдар Мирзо 1529–1530 йилларда Бадахшонда турган пайтлари «Жаҳоннома» дostonини эски ўзбек тилида ёзиб тугатган экан.

Экспедиция Афғонистонда бир қатор ишларни амалга оширади. Таххор вилояти волийси жаноб Абдуллатиф билан жаҳонгашта шоир Бобораҳим Машрабнинг шу вилоятга қарашли Ишкамиш шаҳридаги ночор қабр-мақбарасини таъмирлаш борасида кенгашилади. Мозори Шарифда зиёли ҳаммиллатларимиз меҳмонларни хуррамлик билан қарши олишиб, улар шарафига «Самар Волид» меҳмонхонасида учрашув-зиёфат маросимини уюштирадидлар. Меҳмонлар шаҳардаги Навоий ва Бобур анжуманларига Бобур жамоат жамғармаси ҳомийлигида, ташкилотчилигида босилиб чиққан Бобур ва бобурийларга оид ўндан ортиқ китобларни тортиқ этадилар. Ўз навбатида мозори шарифлик зиёлилар жамғармага Алишер Навоий асарларидан тўрт китобни, Гулханийнинг «Зарбулмасал»и, «Бобурнома»нинг Мозори Шариф нусхаларини туҳфа қиладилар.

Булардан ташқари, экспедиция аъзолари сафар мобайнида яна бир қанча ноёб китобларни қўлга киритадилар. Собир Зикирзоданинг «Ҳисор тарихи», Муҳаммад Ҳайдар Мирзонинг «Тарихи Рашидий» асарининг 2004 йилги Техрон нашри, фойзободликлар ҳадяси – Коргарнинг «Темуриён» («Темурийлар») китобининг Техрон нашри шулар жумласидандир. Кейинги асар темурийлар ва бобурийлар ҳаёти, фаолияти анча муфассал тадқиқ этилганлиги билан ҳам қимматлидир.

Кашмирга саёҳат

Экспедициянинг Ҳиндистоннинг гўзал ва бақарор водийси Кашмирга илмий сафари дастурида Бобур ва бобурийлар ҳамда Муҳаммад Ҳайдар Мирзонинг «Тарихи Рашидий» асарида баён этилган воқеа-ҳодисалар билан боғлиқ манзил-маконлар бўйлаб илмий изланишлар олиб бориш, Бобур ва

Ҳайдар Мирзо кадамжоларида бўлиб, уларнинг ҳаёти ва ижодига доир янгиликлар топиш кўзда тутилган эди. «Тарихи Рашидий» ўзбек тилига орадан беш юз йил ўтиб, Бобур номидаги халқаро жамғарма ташаббуси билан ўгирилди. Бироқ Муҳаммад Ҳайдар Мирзонинг 1540–1551 йиллардаги фаолияти ҳақида маълумотлар озлиги туфайли нашр бир оз кечиктирилиб, ушбу Ҳиндистон сафари, жумладан, Кашмирга саёҳат кун тартибига киритилганди.

Зокиржон ака «Тарихи Рашидий» асари билан танишгач, унда Муҳаммад Ҳайдар Мирзо ҳаёти ва ижодига рағбат уйғонган эди. Меҳри тушиб қолган кишиси ҳақида кенг, батафсил маълумот олмагунча кўнгли тинчимайдиган бу одам фақат Бобур ҳақидагина эмас, балки у билан боғлиқ давр, воқеа-ҳодисалар, яқинлари ва бошқалар тўғрисида ҳам мукамал билим ва ахборотга эга бўлишни, умуман, тарихда ўтган барча буюкларимизнинг илмий кашфиётлари, ихтиролари, тадқиқотлари, китобларини халққа мумкин қадар кўпроқ, мукамалроқ етказиш, хусусан, ёшлар онгига миллий қадриятларимизнинг нақадар серкирра, сермазмун ва бойлиги, киммат-баҳолигини сингдириш зарур деб ҳисоблар, шу борда баҳоли қудрат хизмат қилишни ўзининг фуқаролик бурчи деб биларди. Муҳаммад Ҳайдар Мирзога ихлос қўйиб қолишининг сабаблари эса кўпроқ эди. Аввало, унинг Бобур каби шох ва адиблиги, унга яқин қариндошлиги... Шунингдек, унинг устозлари, ҳомийлари Бобуршоҳ ва Султон Саидхонлар хизматини юксак баҳолаб, уларга садоқат кўрсатганига тан берарди. Энг муҳими, «Бобурнома» йўли, услубида битилган «Тарихи Рашидий» асарининг мазмундорлиги, бадиий жиҳатдан пухталиги, тарихий муҳим далил ва маълумотларга бойлиги, жуғрофий қамровининг кенглиги ва бошқа қатор фазилатлари Зокиржон акани батамом ўзига ром этган эди. Муаллиф ва асар тўғрисида муфассалроқ маълумот йиғиш

ниятида мумтоз адабиёт билимдони Ваҳоб Раҳмонов, инглиз ва ҳинд тиллари бўйича таржимон Шафоат Соткинова ва видео тасвирчи Фуркат Саидмаматовларни ёнига олиб Қашмирга жўнайди.

Қашмир йўлларида ва Қашмирда зиёлилар ва оддий халқ вакиллари билан Ҳайдар Мирзо ҳақида суҳбатлашиб, буюк алломанинг сўнгги оромгоҳини Сринагар шаҳридаги Султонлар мазористонидан топадилар...

Кобулда холаваччаси Бобур Мирзодан катта меҳр-мурувватлар кўриб, унинг кўлида тарбия топган Муҳаммад Ҳайдар яна бир қариндоши, Бобур ўзи туғилиб-ўсган вилоят – Андижонга ҳоким этиб юборган ва кейинчалик Қашкарда узок йиллар ҳукмронлик қилган Султон Саидхон сўрови билан унинг ҳузурига кетади. Саройда турли лавозимларда фаолият кўрсатган, кейинроқ энг муҳим жангларда бош кўмондонлик қилган Муҳаммад Ҳайдар Султон Саидхон салтанатидаги ишончли ва етакчи давлат арбоби мавқеини эгаллайди. Саидхон вафотидан кейин бир неча йил Комрон Мирзо ва Ҳумоюн Мирзолар даргоҳида бўлади. Ҳумоюн Шерхон Сурдан енгилиб, Ҳиндистонни бой бергач, Муҳаммад Ҳайдар иккинчи марта Қашмирни забт этиб, у ерда ўн йил подшолик қилган.

Жангларнинг бирида ўз тан соқчисининг тасо-дифий ўқидан ҳалок бўлган Муҳаммад Ҳайдар шу тариқа Қашмир музофотида абадий қолиб кетган эди.

Экспедиция аъзоларини бир нарса ҳайратга солади: қабр узра 1822 йили инглиз сайёҳи, капитан Вильям Моркрафт томонидан хотира лавҳаси қўйилган ва унда Муҳаммад Ҳайдар Мирзо ҳаёти ва фаолияти қисқа, лўнда сўзларда ифода этилган экан. Тўғри, лавҳа ёзувида айрим ноаникликлар, чалкашликлар мавжуд, аммо тош Шарқнинг буюк инсонларидан бирига оврўпаликлар эхтироми, эътиқоди рамзи сифатида бағоят қимматли эди. «Албатта, ев-

ропалик инглиз сайёҳининг Кашмирга келиб, Мирзо Ҳайдар дафн этилган қабристонни топиб, у буюк алломага ёдгорлик қўйиб кетишига асосий сабаб, – дейилади Зокиржон Машрабов ва Ваҳоб Раҳмоновлар томонидан ёзилган сафар ҳисоботларида, – «Тарихи Рашидий» асарини ўқиб, олган таассуротлари боис бўлса ажаб эмас. Бинобарин, инглизлар араб ёзувидаги ушбу ноёб адабий-маърифий асарни форс тилидан ўз она тилларига биринчилардан бўлиб, XIX асрнинг бошларидаёқ таржима қилиб улгурган эдилар»¹.

Қаранг-а, Зокиржон аканинг куюнганича ҳам борда: бизнинг маънавиятимиз, тарихимизга оид китобни оврўпаликлар ўзимиздан икки аср илгарийек ўқиб, бир дунё завқу, бир дунё қимматли маълумотлар олишган ва шундай ажойиб асар муаллифининг кадр-қиммати, иззат-ҳурматини жойига қўйишган бўлса!

Ҳамюртларимиз Мирзо Ҳайдарнинг ўн йиллик фаолияти ва Кашмир тарихини кенгрок ўрганиш мақсадида «Археология ва қадимги Кашмир» музейига ташриб буюриб, Бобур ва бобурийлар, шунингдек, Мирзо Ҳайдарга доир ашёвий далиллар, кўргазмалар билан танишадилар.

Кашмир университетининг тарих факультети профессори Муҳаммад Ашраф Воний ташкилотчилигида ўрта асрлар тарихи бўйича илмий-тадқиқотлар олиб борадиган мутахассислар билан учрашадилар, фикр алмашадилар, шу аснода ёзма манбалар, Кашмир, Алигарх университетларида, Деҳлида чоп этилган китоблар асосида Мирзо Ҳайдарнинг подшолик даври хусусида бир мунча янгиликлар олишга муяссар бўладилар. Ҳуқуқшунос олим Назир Аҳмад хонадонига бир пиёла чой устида ҳам суҳбат Мирзо Ҳайдар, умуман Бобурийлар ҳақида боради. Мезбон тухфа қилган «Тарихи Ҳассан» (муаллиф Ҳассан Куххихоний) асари жуғрофияга оид бўлиб, унда ҳам

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 2010 йил, 19 февраль.

бобурийлар, шу жумладан, Мирзо Ҳайдар тўғрисида қимматли маълумотлар келтирилган эди. Олимлар билан мулоқот чоғида Алигарх университетининг профессори Мансура Ҳайдарнинг «Мирзо Ҳайдар Дуғлат» деб номланган асар ёзганидан хабар топган экспедиция аъзолари уни Дехли китоб дўконларидан излаб топади ва у жамгарманинг ноёб китоблар хазинасидан жой олади.

Сухбатлар, китоблар ва бошқа манбаларда қайд этилишича, Муҳаммад Ҳайдар Мирзонинг ҳукмронлик даврида Кашмирда Бобур ва бобурийларга хос ободончилик ишлари авж олдирилади, илм-фан, мусиқа санъати ривожланади. Ўрта Осиёдан кўплаб усталар таклиф этилиб, ажойиб иморатлар барпо қилинган, шойи ишлаб чиқариш йўлга қўйилиши муносабати билан Кашмир Буюк Ипак йўлига уланган.

Юқоридаги сафар таассуротларида «Тарихи Ҳассан» китобидан келтирилган далилларга кўра, Кашмирда йирик-йирик режали боғлар яратишга Муҳаммад Ҳайдар томонидан асос солингани, шунингдек, «Бобурий шоҳлар даврида Кашмир далалари, кўл сохиллари, Бхат дарёсининг икки қирғоғи бўйлаб ўнлаб йирик, шинам боғлар бунёд этилгани, «Кашмир жаннатдан намунадир» деган ибора ана шу даврга тўғри келиши» ҳақидаги кизиқарли ва биз учун ғоятда фахрли маълумотларни ўқир эканман, ҳиндистонлик атокли шоир ва бобуршунос олим Қамар Раиснинг бир галги учрашувимизда унинг Бобуршоҳнинг набираси Акбаршоҳ Фарғонадан минг тупдан зиёд чинор ва бошқа дарахт кўчатлари олдириб Кашмирга эктирганлиги, ана шу чинорлардан айримлари ҳали-ҳамон яшнаб турганлиги тўғрисида марок билан сўзлаганини эсладим. Дарҳақиқат, таникли инглиз олими Рашбрук Уильямс Бобуршоҳни бежиз том маънода шоҳ-бунёдкор деб тан олмаган ва ўз асарига бекорга «Ўн олтинчи аср бунёдкори» деб сарлавҳа қўймаган. Демак, темурий-

зода Бобур Мирзонинг фарзандлари, набиралари – авлодлари ҳам ота-боболарининг улуғ инсоний удумлари, эзгу ишларини давом эттиришиб, уларнинг ва ўзларининг табаррук номларини асрлараро эъзоз билан тилга олиндишларига замин яратишган. Буюкларни кадрлаш ва ардоқлаш аъъанасининг дилдан дилга узлуксиз ўтиши ва давомийлиги эса, шубҳасиз, Зокиржон Машрабов каби буюк ҳиммат эгаларига боғлиқ!

Яна Қашқарда

Бобурнинг тақдири ноаён «Асрори мусиқий» асарининг Қашқарда сақланаётгани тўғрисидаги гапдан (газетада босилган мақоладаги расмий хабардан) ҳаяжонга тушган раҳбар экспедициянинг бир галги сафари йўналишини ўша ёққа бурган, ўшанда Қашқарда бир неча кун юриб, «Асрори мусиқий»нинг изини ҳам тополмаган бўлсак-да, некбин инсон Зокиржон ака тушкунликка тушмаган, умидини ҳам узмаган эди. Ўшандан бери хушxabар муаллифи билан бот-бот кўришиб, телефон орқали боғланиб, фақат ўша масалада суҳбатлашар, аниқлик киритишга уринар, хушxabар муаллифи эса ўзининг фикрида собит, мақоласида келтирган маълумотни астойдил, ишонч билан ҳимоя қиларди.

Олимнинг сўзларига суянган ва кўнгли тинчиманган Зокиржон ака ўша, «Асрори мусиқий» Қашқарда деган даъво муаллифи Холмухаммад Олимжоновни ёнига олиб Хитойга жўнайди. Муаллифнинг эса «Асрори мусиқий» Қашқарда ишончли қўлларда авайлаб сақланаётганига имони комил эди. Зеро, у бир вақтлар Шарқий Туркистондан ижодий сафар билан Ўзбекистонга ташриф буюрган шоир Қодир Булоқ билан танишган, унинг юртимиз бўйлаб саёҳатларида ҳамроҳлик қилган. Кўшиқчилик, мусиқа соҳасига оид тарихий қўлёзмаларни тўплаб борадиган санъат

шинавандаси бўлган кадрли меҳмон бир куни ўзаро мулоқот чоғида икки қардош халқ аждодлари орасидан чиққан буюк алломалар ва уларнинг бой ва серқирра илмий-ижодий мерослари хусусида гапира туриб, «Бобур Мирзонинг мусиқа сирлари ҳақидаги қўлёмаси унга авлоддан авлодга ўтиб келаётган энг яхши мерослардан бири» эканлигини алоҳида таъкидлаган ва мезбонга агар унинг юртига борса, ўзбекистонлик бобуршунослар кидириб тополмаётган ўша кимматли асарни кўрсатишга ваъда берган эди.

Аmmo бу сафар ҳам орзу рўёбга чиқмади: шоир ва санъат мухлиси Қодир Булоқ улар боришидан ўн кун бурун вафот этган, уйлари бузилиб, бошқа жойга кўчирилган эди. Қийинчилик билан янги ҳовлини топиб боришади, лекин хонадон эгалари – Қодир Булоқнинг оиласи ва бошқалар меҳмонларни хурсанд қиладиган тайинли бир гап айтиша олмайди. Кўп китобларини шоир ўлимидан олдин кимларгадир сотганлиги ва бир қанчаси давлат томонидан олиб кетилганлигини маълум қилишади.

Зокиржон ака ва ҳамроҳида умид уйғотган бошқа жойлардаги изланишлари ҳам самара бермайди. Аксига олиб, Қашқар қўлёмаси мерослар музейида ҳам таъмирлов ишлари бораётган паллага тўғри келишган эди. Албатта, Қашқар, Ёркент каби қадимий шаҳарлардаги тарихий жойлар, жумладан, машҳур «Қутадғу билиг» («Саодатга элтувчи билим») асарининг муаллифи Юсуф Хос Ҳожиб, Бобораҳим Машрабнинг пири муршиди Офок Хожа, Шарқий Туркистондаги Саидия хонлиги асосчиси Султон Саидхон, ҳамюртимиз, мумтоз шоир Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат ва бошқа улуғ алломалар хотирасига барпо қилинган ёдгорликлар, макбаралар зиёрати ўзбекистонлик сайёҳлар – Бобуршоҳ меросларини изловчилар кўнглида хайрат ва ғамгин ҳиссиётлар уйғотди.

Зокиржон аканинг таъкидлашича, мазкур сафардан асосий мақсад тўла ушалмаган бўлса-да, тари-

хий меросимизга оид анчагина манбаларни қўлга киритиб, ватанимизга олиб қайтдилар. Улар орасида хитой ва уйғур тилларидаги «Бобурнома», Амир Темурга доир тарихий асарлар, шунингдек, Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий» асари, Малика Омоннисо хонимнинг «Ўн икки мақом» ёзувлари ҳамда Шарқ табobati, Хитой-Тибет табобатига оида бир қанча китоблар бор эди.

* * *

2009 йилда Бобур халқаро фонди (дарвоқе ташкилот шу йилда қайта номланиб, Бобур жамоат фонди деб атала бошланди) томонидан яна қуйидаги ишлар амалга оширилди:

* Вильям Рашбрукнинг «Ўн олтинчи аср бунёдкори» асари фонд хомийлигида ўзбек тилига ўгирилди ва Нейматуллоҳ Мўъжизийнинг «Таворихи мусикиюн» рисоласи билан бирга нашрга (филология фанлари номзоди Ваҳоб Раҳмонов) тайёрланди.

* Ғофуржон Сатимовнинг «Акбаршоҳ – Бобурийларнинг энг буюги», Ашурали Боймуродовнинг «Кўнглимдаги Ватан ёхуд Мирзо Бобур» асарлари, Лутфуллоҳ Маҳмуднинг «Бобурни тушуниш бахти» рисоласи чоп этилди.

* Йил мобайнида илмий экспедицияларнинг натижалари ҳақида оммавий ахборот воситаларида ҳисобот-мақолалар эълон қилинди, видеофильмлар намойиш этилди. Сафарлар давомида қўлга киритилган ноёб китоблар «Бобур ва жаҳон маданияти» музейи китобхонасини бойитди.

* * *

Бобур жамоат фонди жорий йилнинг сўнги чорагида жамғарманинг Тошкентдаги қароргоҳида ўтказилган йиғилишида яна бир неча долзарб масала, жумладан, экспедициянинг навбатдаги сафарлари давомида қўлга киритилган материал ва ашёлар, илмий

ва бадий китобларни илмий истеъмолга киритиш бўйича чора-тадбирлар белгилаш ва уларни амалга ошириш борасидаги режалар муҳокама қилинди.

Зокиржон ака бобуршунос олимлар, адибларни муҳим бир иш билан банд қилиб қўяди-да, ўзи боз Бобур оламига, унинг илму урфон, бадиият уммони-га шўнғиб кетади, у ердан ўзгалар фикри, назаридан четда қолган дуру жавоҳирлар топади ёхуд яна бир кутилмаган (бошқалар ҳаёлида мушкул туюлган) таклиф билан чиқиб, кўпчиликни хайратга солиб, ҳатто шошириб қўяди. «Бобур қомуси»ни яратиш шундай залворли ва фавқулодда муҳим режалардан бири эди. Мазкур йиғилишда ўтган йилдан бери тилга олиниб келинаётган ва хийла етилиб қолган ана шу масала алоҳида муҳокама этилди. Қомус сўзлигининг нусхаларини кўпайтириб, тегишли бобуршунос олимларга тарқатиш, ижрочилар, масъул кишиларни белгилаш, қомусга киритиладиган мақолалар ҳажмини, молиявий манбаларни аниқлаш, нашр билан боғлиқ ва бошқа ташкилий муаммолар тўғрисида фикр алмашилди, вазифалар белгиланди. Қомус штаби сифатида фонднинг Тошкент шаҳридаги илмий-маркази танланди ва бу қутлуғ, масъулиятли саъй-ҳаракатга бошчилик қилиш республикамизнинг етакчи бобуршунослари – академик Азиз Қаюмов ҳамда филология фанлари доктори, профессор Саидбек Ҳасановлардан сўралди. Нашрга илова этиладиган ҳариталарни тайёрлаш, Бобур ва бобурийларга доир маълумотларни интернет ва бошқа манбалардан олиб жамлаш юмушларига мутасаддилар тайинланди.

* * *

2000 йили экспедициянинг Бангладешга қилган сафари чоғида муайян сабабларга кўра Бобурий ҳукмдорларнинг Ҳиндистондаги охирги вакили, император Баҳодиршоҳ II умрининг сўнгги йилларини кечирган Рангун (Бирма)га ўтиш имкони бўлмаган, Зокиржон Машрабов анчадан бери ўша муддаосини

амалга оширишнинг мавридини тополмай келарди. 2009 йил якунланиб, йўлларни қор босиб, иш сал енгиллагандай бўлган эди, декабрнинг охирларида инглиз тили бўйича мутахассис Сардор Аҳмаджоновни ёнига олди-да, самолётда Малайзияга, ундан Бирмага учди. Маълумки, Баҳодиршоҳни инглиз истилочилари мамлакатнинг энг чекка ҳудуди (ўша маҳалларда Бирма ҳам Ҳиндистон таркибида эди) Рангунга сургун қилиб юборишган. Сўнгги бобурий шоҳ ва «Зафар» таҳаллуси билан машҳур шоир сифатида танилган муҳтарам бу зот анча кексайиб қолган эди. У жисми хокининг ўз ватани бағрида қолишини жуда-жуда хоҳларди, аммо мустамлакачилар унинг бу илтимоси ва илтижосини қатъиян рад этишади. Зокиржон ака ҳаёти шу тарика мусофирчиликда ачинарли якун топган бобурий подшоҳнинг қабрини зиёрат қилиб, унинг ҳолатини ўрганиш ниятида эди. Маълум бўлишича, қабр-мақбара кўп замонлар ҳароб ҳолатда ётган ва бундан салгина аввал таъмирланиб, эпакага келтириб қўйилган экан.

Зокиржон ака сафар мобайнида Буюк Британия ҳукумати томонидан собиқ ҳукмдорни назорат қилиб туриш учун тайин этилган махсус хизмат вакили капитан Х.Н.Девиснинг кундаликлари ҳамда Баҳодиршоҳ II – Зафарнинг ўз қўли билан ёзиб борган эсдаликларидан кўчирмалар олишга ҳам муваффақ бўлади.

Афғонистонлик ўзбеклар

2009 йил ва ундан олдин киришилган айрим ишлар, китоблар таржимаси, нашри 2010 йили амалга ошди, ниҳоясига етди. Фонднинг Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллуд кунини нишонлашга бағишланган йиғилишида 2010 йилда амалга оширилажак умумий ишлар режаси ҳам тасдиқланди.

Юқорида зикр этилганидек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг ташаббуси ва бевосита топ-

шириғига биноан, Бобур жамоат фонди мутахассислари Ўзбекистон халкининг фахри, ифтихори, буюк сиймо Алишер Навоийнинг харобага айланган қабр-мақбарасини қайта қуриш мақсадида Афғонистон Ислом Республикасининг Ҳирот шаҳридаги Мусалло майдонининг топосъёмка, муҳандислик-геологик ва сейсмик ҳолатини ўрганиш бўйича тадқиқотлар олиб борган ва бир йил давомида лойиҳалаш ишлари ниҳоясига етказилган, аммо айрим сабабларга кўра, чунончи, Афғонистондаги сиёсий вазиятнинг кескинлашгани туфайли қурилиш ишлари тўхтаб қолган эди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Кенгашининг 495-сонли қарорини бажариш мақсадида Фонд қурувчилари бундан уч йил илгари Алишер Навоийнинг устози Мавлоно Лутфийнинг Ҳирот вилояти Деҳи Канор (Нангобод) қишлоғидаги мазорини топиб, бу ерда мўъжаз ва кўркем мақбарани қуриб битказиб, ўрнатиб келган эдилар.

Мамлакатимизда 2011 йилда нишонланадиган Алишер Навоий таваллудининг 570 йиллиги олдидан ва Ҳирот вилоятидаги бугунги вазиятни ўрганиш мақсадида Фонднинг 4 нафар мутахассиси 2010 йилнинг баҳорида автомашинада Афғонистонда бўлиб қайтдилар. Буюк даҳо-алломалар Мавлоно Лутфий, Алишер Навоий ва Камолиддин Бехзод қабрларининг бугунги ҳолати билан яқиндан танишиб, видео ва фотолавлар олиб келинди.

– Биз учун қувонарлиси, – дейди Зокиржон Машрабов, – Мавлоно Лутфийнинг қабр-мақбараси яхши сақланиб, зиёратга келаётган меҳмонлар Ўзбекистон ҳукуматига ўз миннатдорчилигини изҳор этиб, ўзбекистонликлар ибрат нуруни сочиб кетганлигини айтмоқдалар.

Экспедиция аъзолари ушбу масалалар бўйича Ҳирот вилояти волийси доктор Аҳмад Юсуф Нуристоний қабулида бўлдилар.

Қабулда Бобур номли жамоат фонди аъзолари, маҳаллий олиму уламолар ва вазирлик вакиллари иштирок этдилар. Музокара ва фикр алмашувларда Алишер Навоий нафақат Ўзбекистон ва Афғонистон халқларининг, балки бутун башариятнинг даҳо шоири, давлат арбоби экани эътироф этилди. Ҳазратнинг қабр-мақбарасини қайта қуриш ўта долзарб масала эканлиги йиғилиш иштирокчилари томонидан бир овоздан таъкидланди.

Орадан кўп ўтмай Афғонистондан Андижонга «жавоб сафари» билан тўрт нафар меҳмон ташриф буюрди. Улар миллатдошларимиз, умрларини асосан зиё тарқатишга, илму маърифатга бағишлаган фидойи инсонлар – Балх вилоят туризм мудирлари, маркази Мозори Шариф шаҳрида бўлган «Навоий анжумани» жамоатчилиги уюшмаси раиси, яқинда ташкил этилган Заҳириддин Муҳаммад Бобур жамғармаси раҳбари, таникли журналист Абдулла Руин, Балх университети доценти, Афғонистондаги Мирзо Улуғбек жамғармаси раиси Ҳидятулло Муҳаммад, Балх университети тиббиёт муаллими, зиёлилар билан ҳаммиша ҳамнафас, ҳамғоя Абдусаттор Абдусамад, Мозори шарифлик хусусий тадбиркор, зиёлипарвар Муҳаммад Наби. Қарийб ҳар соҳадаги дўстларимизни ҳамкорликка жамлаган омил эса – Бобур Мирзога муҳаббат, унинг номидаги жамғарма ва экспедиция раҳбари Зокиржон Машрабов билан кўп йиллик кадронликдир.

Меҳмонлар бир неча кун Ўзбекистонни сайр айладилар – Тошкентни, пойтахт билан водийни боғлайдиган йўللарни, туннелларни, Андижонни кўриб, томоша қилиб, завқларга тўлдилар.

Андижоннинг Бобур боғи мавзеидаги анжуман азиз меҳмонларнинг изҳори хайрати билан янада файзли, янада шуқуҳли ўтди.

Йиғилишни бошқарган Зокиржон Машрабов тақдир тақозоси билан Афғонистонда умргузаронлик

килаётган ўзбеклар билан тарихимиз, маданиятимиз, адабиётимиз, умуман, барча соҳада илдизларимиз бирлигини алоҳида таъкидлаб, бугунги анжумандан, дўстона мулоқотдан кўзда тутилган мақсадлар – Заҳириддин Бобур ва бошқа буюк аждодларимиз ҳаёти, илмий-ижодий фаолиятини ўрганиш, уларнинг иззат-икромини жойига қўйиш борасидаги ишларни биргаликда давом эттириш, Бобур комусини яратиш, Ҳирот шаҳридаги Алишер Навоий қабр-мақбараси таъмири ва бошқа вазифаларга тўхталиб ўтди. Тарихчи олим, Андижон Давлат университетининг профессори Рустам Шамсутдинов Бобур фонди амалга ошираётган ишлар, шунингдек, Андижоннинг узок ва яқин тарихини яратиш борасидаги саъй-ҳаракатлар ҳақида гапириб, Бобур комуси билан бир қаторда Андижоннинг ҳам комусини яратиш зарурлиги тўғрисида гапирди.

Абдулла Руин мезбонларнинг фикр-мулоҳазаларини, ҳамкорлик борасидаги истак ва таклифларини қўллаб-қувватлаган ҳолда, Ўзбекистонга қилган сафаридан олган бой таассуротларини, ҳайратини жўшиб-тошиб ифодалади.

– Шаҳару кишлоқлардаги шиддатли қурилишлар, хиёбонлару йўллардаги гулзорлар кўп завқимни оширди, – дейди у. – Ҳамма жойда ҳаёт, уринишлар «Ҳамма нарса инсон учун» деган шиор остида кечаётгани яққол сезилиб турибди.

– Ўзбекистонга бундан ўн олти йил муқаддам келган эдим, – дейди Ҳидятулло Ҳидоят. – Ўша даврдаги Ўзбекистон билан ҳозиргиси ўртасида ер билан осмонча фарқ бор. Ривожланиш ниҳоятда баланд.

Меҳмон, шунингдек, ўзи тузган Мирзо Улуғбек жамғармаси фаолияти, туркий халқлар тарихига оид китобларни нашр этиш тажрибалари ва муаммолари хусусида сўзлади. Афғонистонда болалар адабиёти ривожининг сустлигидан ўқиниб, шу борада ўзбекистонлик ҳамкасбларидан кўмак ўтинди. – Мен

кўп сафарда юрганман, – деди у сўзи ниҳоясида, – лекин ўзбеклардай меҳмондўст халқни кўрмадим.

Абдусаттор Абдусамад ҳам Ўзбекистонда илгари бўлган. У ҳам юртимиздаги ўзгариш, ўсишлардан, хусусан, Бобур боғининг хусни-тароватидан, бу ерда халқ гавжумлигидан ҳайратда, Афғонистондаги ўзбеклар билан Ўзбекистондаги ўзбеклар ўртасидаги ришталарнинг мустаҳкамланиб бораётганидан бағоят мамнун. Бу боғланишларнинг янада пухта, борди-келдилар, ўзаро ҳамжиҳатликнинг бардавом ва мунтазам бўлишини хоҳлайди. Ўзбекистонликлар ҳаёти «Ният соф бўлса, манзил яқин туюлади» деган мақолга мослигини алоҳида таъкидлайди.

Муҳаммад Набининг Афғонистонда форс ва пуштун тиллари билан бир қаторда ўзбек тилига ҳам расман давлат тили мақоми берилгани тўғрисидаги суянчли маълумоти йиғин катнашчиларини қаттиқ ҳаяжонга солди, қарсақлар янгради. Зеро, бу Афғонистонда яшовчи ҳаммиллатларимиз азалий орзусининг ушалиши, биз учун эса юксак ифтихорга молик тарихий воқеа эди!

– Ҳа, Афғонистонда ҳам қора кунлар ўтиб, оппоқ тонг отиб келяпти, – дейди М.Наби завқ билан. – Ўзбекистонда эса мен «Ватанни севмоқ иймондандир» деган ҳадиснинг амалий ифодасига гувоҳ бўлаётганимни изҳор этишдан хурсандман. Бобур халқаро илмий экспедицияси Зокиржон Машрабовдай зўр ташкилотчи, фидойи инсон раҳбарлигида дунёни кезиб юрибди. Бобур Мирзо номи билан Ўзбекистонда, хусусан, Андижонда амалга оширилаётган улкан ишлар ҳақида газеталарда, китобларда ўқиб, маҳобатмасмикин, афсонамасмикин, деб ўйлардим. Ўз кўзим билан кўриб, ишончим қомил бўлди, ҳаяжонга тушдим. Бобур Мирзо шундай иззат-икромга муносиб буюк шахсдир. У яратган асарлар эса, менинг наздимда бугун одамларнигина эмас, пурвиқор, ҳайбатли тоғларни ҳам бир-бирига

якинлаштиришга хизмат қияпти, деб, бемалол айтиш мумкин. Менга ҳозир Бобур Мирзо шу жойда, ўз тахтида ўтиргандай, унинг рухи шу атрофда шод кезиб юргандай туюляпти.

Меҳмонлар ва мезбонларнинг самимий дил ихорлари, ўзаро якин ва узоққа мўлжалланган режалар ечими бўйича фикр-мулоҳазалар айрибошлаш Бобур боғининг баланд адирида жойлашган сўлим, шинам чойхоналардан бирида, бир пиёла чой устида давом этди.

Нега? Нега? Нега?...

Зокиржон ака, халқимиз, маданиятимиз тарихига оид ёки умуман ҳаммиллат юртдош ижодкор, олимнинг йирикрок, ноёброқ асари ё қўлёзмасидан воқиф бўлиб ё қўлга киритса, аввалига жуда суюниб кетади, кейин ҳайратга тушади, сўнг кўнглида нега шундай қимматли дурдона ҳозиргача ўзининг ҳақиқий ворисларига, китобхонларига етказилмаган, деган савол туғилади. Нега? Нега?.. Балки мен беҳабардирман, деб мутахассислардан, дахлдор олимлар, адиблардан сўраб-суриштиради, улардан таассуфли жавобни эшитгач, саволни энди ўшаларнинг олдига кўндаланг кўяди. Халқимизнинг «Тарихи Рашидий»дек ноёб жавохирдан ҳам ханузгача бебаҳралигига, унинг муаллифи оддий китобхонларимизгагина эмас, кўплаб илм аҳли, зиёлиларига ҳам яхши таниш эмаслигига ачиниб кетди ва зудлик билан асарни ўзбек тилига таржима қилиб нашр эттириш зарур экан, деган қарорга келди. Мумтоз адабиёт билимдонлари билан маслаҳатлашди. Яна Ваҳоб Раҳмонов, унинг рафиқаси Янглиш Эгамовалар Зокиржон аканинг жонига ора киришди, унинг азиз ниятини алқашиб, ҳар қандай ёрдамга ва хизматга тайёр эканликларини изҳор этишди.

Маълумки, Ваҳоб Раҳмонов Гулистон шаҳрида, яъни пойтахтликлар таъбири билан айтганда периферияда умргузаронлик қилади, педагоглик-устозлик ва илмий фаолият билан ҳам ўша, нисбатан овлоқ жойда шуғулланади. Лекин билими, ижодий, илмий маҳсуллари пойтахтда яшаб ижод қилувчиларникидан кам эмас. Туркий, форс тилларини мукамал билиши, қўлэзма-матнларга ўта масъулият билан ёндошиши, мумтоз адабиётда, хусусан, шеърятда қўлланган ҳар бир сўзнинг зоҳирий шакли-шамолино ботиний маъно-моҳиятини теран англаши адабиётшунос олим мавкеи ва мартабасини касбдошлари орасида янада сарбаланд айлаган омиллардан, десак муболага бўлмас. Унинг Алишер Навоий ва бошқа мумтоз шоирларимизнинг китоблари нашрида йўл қўйилган саҳв-беъътиборликлар масаласида илмий унвони ўзиникидан баландроқ олимлар, ноширларни мот қилгани борасидаги мисоллар ҳам талайгина. Шахсан мени Ваҳоб Раҳмоновнинг тўғрисўзлиги, кичик кўнгиллиги, серғайрат ва ўта меҳнатқашлиги, ўзининг нафи тегиши мумкин бўлган иш учун ҳар қанча масофани писанд этмаслиги, яъни эринмаслиги, сўралган ёрдамни ва ҳамкорликни асло рад этмаслиги хайрон қолдиради ва унга нисбатан катта ҳурмат уйғотади. Гулистон билан Андижон оралиғи хийлагина йўл, қатновнинг Тошкент орқалиги ва Ваҳоб аканинг ҳамиша йўловчи уловларда юриши ҳисобга олинса, бу қатновнинг нечоғлик заҳмат ва қанча вақт талаб этишини фаҳмлаш мушкул эмас. Зокиржон ака Ваҳоб Раҳмоновни ҳамкорликка чорлаганига анча йиллар бўлди. Шундан бери унинг бир оёғи Андижонда: Бобуршоҳ билан боғлиқ тадбирларда, китобларни нашрга тайёрлашда фаол қатнашади. Бу орадаги унинг сермашаққат ва энг катта аҳамиятга молик иши «Бобурнома»нинг Каромат Муллаҳўжаева билан бирғалиқда амалга оширган табдили бўлиб эди. Ана шу табдил ва унинг нашридан сўнг Зокир-

жон Машрабовнинг Ваҳоб Раҳмоновга нисбатан ихлоси яна бир неча қарра ортди.

Алқисса, «Тарихи Рашидий» таржимасини ҳам Ваҳоб ака турмуш ўртоғи, таниқли таржимон ва адабиётшунос олима Янглиш Эгамовага суянган ҳолда ўз зиммасига олган эди.

Зокиржон аканинг куйинишига сабаблар бор эди. Биринчидан, «Тарихи Рашидий»нинг муаллифи Муҳаммад Ҳайдар Мирзо Бобур Мирзонинг жигари, яъни ўзимизга жуда яқин шох, истеъдодли адиб ва шоирдир. Гарчи у тарихий шароит, Қашмир муҳити тақозосига, тарихий-адабий анъаналарга кўра, «Тарихи Рашидий»ни форс тилида битган бўлса-да, туркий-ўзбек тилида «Жаҳоннома», «Маҳмуднома» деган дostonлар ҳам ёзган. «Тарихи Рашидий» асариди эса теурийлар, жумладан Бобуршоҳ, Андижон билан боғлиқ воқеа-ходисалар, тарихлар ҳам бисёр ёритилган эди. Иккинчидан, асар инглиз, француз, немис, хитой, уйғур, рус, козок ва бошқа тилларга аллақачон таржима қилинган ва лекин шу пайтгача ўзбек тилида чоп этилмаганлиги чиндан-да аламли ва хижолатли ҳол эди. Ахир Эйжи Манодек япон олими ўзининг «Бобур ва унинг даври» номли йирик тадқиқотида «Бобурнома» ва «Тарихи Рашидий» асарлари асосида Марказий Осиёнинг XVI аср тарихини яратди-ку!

Қашмир ўлкасига ўн йилдан зиёд (1540–1551) подшолик қилган Мирзо Ҳайдар 1500 йили Тошкентда Юнусхоннинг қизи Хўб Нигор хоним ва Муҳаммад Ҳусайн оиласида туғилган, бир неча йил холаваччаси Бобуршоҳ тарбиясида бўлган. Қашмир халқи хотирасида кўплаб эзгу ишларни амалга оширган, ёдгорликлар қолдирган олийжаноб ҳукмдор сифатида яшаб келади. Бинобарин, у Оврўпага ҳам улкан давлат арбоби, Бобур Мирзо каби етук саркарда ва қомусий олим сифатида маълум ва машҳурдир. Ва чиндан ҳам фахр-ифтихорга муносиб шундай тарихий шахс ҳаёти ва ижоди, унинг ўлмас обида каби

асрдан асрга ўтиб келаётган асари (мен уни туркий тарихий романчиликнинг дастлабки ажойиб намуналаридан бири деган бўлардим)нинг салкам беш аср давомида ҳам ўзбек китобхонлари назари ва эътиборидан, ўқиш имконидан четда қолиб келаётгани ғалат ва ғалати эди! Бобур жамоат фондининг раиси Зокиржон Машрабов бошчилигидаги илмий-ташкилий ҳайъат ана шу ғалатликка хотима ясаб, халкимиз (ва албатта, асосан, зиёлиларимиз)нинг шу нодир маданий обидадан баҳраманд бўлишларига имкон яратиб бердилар. 2010 йилда «Шарқ нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош тахририяти томонидан жаҳон китобчилик санъати андозаларида, гўзал мукова ва миниатюра намуналари ила жиҳозланган, ҳар бир саҳифаси нафис накшлар билан безатилган «Тарихи Рашидий» китоби нафақат Бобур жамоат фонди фаолиятида, умуман, мамлакатимиз маданий ҳаётидаги таҳсинга лойиқ ходисалардан бири бўлди, десак янглишмаймиз.

Шу йили юқорида юқорида зикр этилган Исма туллоҳ ибн Неъматуллоҳ Мўъжизийнинг «Таворихи мусикиюн» рисоласи ҳам Фонд ташкилотчилиги ва ҳомийлигида чоп этилиб, китобхонларга етказилди. Маълумки, бизда мусикашуносликка оид тарихий китоблар кўп эмас ва мавжудлари ҳам форс ва араб тилларида яратилган. Мўъжизий рисоласи шу соҳада туркий тилда ёзилган дастлабки асарлардан саналади. Қолаверса, «Таворихи мусикиюн»да мусикашунослик ибтидоси ва тадрижга оид кўпгина ноёб маълумотлар, жумладан, жаҳонга маълум ва машҳур алломалар Фисоғурс (Пифагор), Абу Наср Форобий, Алишер Навоий, Захириддин Муҳаммад Бобур, Абдурахмон Жомий, Муҳаммад Хоразмий, Нўмон Самарқандий ва бошқа (жаъми 17 нафар) олимлар, фозиллар, шоирларнинг мусиқа ҳақидаги муҳим фикр-мулоҳазалари, адабиёт ва тарихга оид бир қатор янгиликлар ҳам келтирилган. Қисқаси, рисола мумтоз мусикачилигимиз

борасида ўқувчига, хусусан, кўшиқчилик санъати билан шуғулланувчиларга бой озука беради.

Китоб асарнинг араб алифбосидаги ва кирилл ёзувидаги матни, ҳозирги ўзбек адабий тилидаги баёнидан иборат. Филология фанлари номзоди Ваҳоб Раҳмоновнинг «Нодир туркий мусикий рисола» сарлавҳали сўзбошисида муаллиф ва унинг асари кенг шарҳланган.

Уммон ортида

Зокиржон ака 2011 йили Андижонда ўтказиладиган ««Тарихи Рашидий» асарининг жаҳон маданиятида тутган ўрни» мавзуидаги халқаро анжуманга хорижий юртлардан етук бобуршуносларни таклиф этиш ва улардан айримларининг номзодини халқаро Бобур мукофотига кўрсатишни мўлжаллаган эди. Рўйхатдагиларнинг ҳар бири билан шахсан ўзи телефон орқали боғланиб, розилигини олди. Фақат америкалик Виллер Текстон «Саломатлигим унча дуруст эмас, қани, ўша пайт яқинлашаверсин-чи, кўраимиз», дея мужмалроқ гап қилди. Текстон М.Виллер – шарқшунос, бобуршунослик ҳамда Ҳумоюн ва Акбар даври тарихини ўрганишга ҳам катта ҳисса қўшган. «Бобурнома»ни учинчи марта инглиз тилига ўгириб чоп эттирган (2002 й.). Китоб сўзбошисида асосий воқеалар баёни, чингизийлар ва темурийлар ҳақида маълумот, иловада эса исмлар ва лавозимлар, кўрсаткичлар берилган.

В.Текстон Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома», Жавҳар Офтобачининг «Тазкиратул-вакойиъ» ва Боязид Баётнинг «Тарихи Ҳумоюн» (бошқа номи «Тазкирати воқеоти Ҳумоюн ва Акбар») тарихий асарларининг форсча матни ва ўзи қилган инглизча таржималарини нашр қилдирган. Зокиржон аканинг Текстон билан жуда-жуда кўришгиси, у билан Бобур ва бобурийлар, Муҳаммад Ҳайдар ҳаёти ва унинг ижодий

фаолияти ҳақида суҳбатлашгиси келарди. Олимнинг Бобур юрти Андижонга келишини, халқаро анжуманда иштирок этиб, маъруза қилишини жуда-жуда хоҳларди. Зеро, америкалик шарқшуноснинг Бобур Мирзога юксак муҳаббати Зокиржон акада унга нисбатан катта қизиқиш уйғотган эди. Ана шу иштиёқ Зокиржон акани уммон ортига – Америка Қўшма Штатларига ундади.

Гарвард университетининг профессори Виллер Текстон анча ёши ўтиб қолган, чиндан ҳам соғлигининг мазаси йўқроққа ўхшарди. Бобур тўғрисида гап очилганда кекса бобуршунос жонланиб кетди. Ҳаяжонлангани, қувонганидан юзларига кизиллик югурди, Бобур Мирзо ва унинг асарларига хос фазилатлар ҳақида сўзлаб, хусусан, «Бобурнома»нинг такрори йўқ мемуар эканлигини қайта-қайта таъкидлади ва олис Ўзбекистондан – Бобур юртидан уни йўқлаб келган улуғ меҳмонга ўз кутубхонасининг бебаҳо мулки бўлган «Бобурнома», «Тарихий Рашидий» китобларини (инглиз тилида), «Ҳумоюннома»нинг уч муаллиф қаламига мансуб нашрларини тўхфа килди.

Зокиржон ака Америкада Бобур Мирзонинг яна бир ихлосманди ва тарғиботчиси Стефан Дейл билан ҳам учрашди. Жаноб Дейл унга Бобур яратган боғлар тўғрисидаги «Саккиз жаннат боғи» деган рисоласини инъом этди.

Булардан ташқари, Зокиржон ака дўконлардан те-мурийлар ва бобурийларга оид ўн бешга яқин ноёб китобларни сотиб олди ва ҳаммасини Андижондаги «Бобур ва жаҳон маданияти» музейига, Санкт-Петербургодан олиб келган «Бобурнома»нинг Қозон босмаси, «Бобурнинг касаллик тарихи» рисоалари каби мўътабар китоблар қаторига қўйди (Дилига эса уларнинг ҳам энг зарурларини вақти-соати билан ўзбек тилига ўгириб нашр эттиришни тугиб олди).

Аллоҳнинг ҳамма бандаси ҳам эл-юрт фаровонлиги, инсониятнинг комиллигига хизмат қиладиган илму урфон ривожига ҳисса қўшиш учун ўзини масъул деб билавермайди, қалби, онгидаги худбинлик туйғусини енгиб, билими, касбу аъмолини умумманфаати йўлида сарфлашга ўзида куч-қувват, ҳиммат топа олавермайди. Бировга озгина ҳақи ўтиб кетса ё сармоясини мўлжалидан андак камайиб қолса уйқусини қочадиган бадавлат кимсалар қанча!

Зокиржон акага эса маънавият-маърифат бобидаги фикрлар тинчлик бермай, дилида янги-янги ниётлар, режаларни ундириб, уни йўлга чорлайверади. Аввалига Бобур ва бобурийлар, бошқа буюк аждодларимиз умргузаронлик қилган юртлар, уларнинг абадий оромгоҳларини зиёрат қилиб, улар ҳақида бир мунча маълум ва номаълум маълумотларни йиғиб-териб келиб илмий истифодага киритиб, кўнгли хийла таскин топгач ва хийла тажриба орттиргач, ўзбек давлатчилигининг улкан намояндаси, темурийлар салтанатининг асосчиси Амир Темур юрган манзиллар бўйлаб сафар уюштиришни мўлжаллай бошлаган эди. Аҳднинг қатъийлашуви ва ҳаракатнинг тезлашувига интернет орқали тарқалган, улуғ Соҳибқирон номи билан боғлиқ бир хабар туртки бўлди. Ушбу маълумот аслида тор доирадаги илм аҳли, муаррихларга аён бўлса-да, уни ҳамма ҳам билавермас, биладиган қадимшунослар эса урғу беришавермас эди.

Илгари «Темур минораси» («Башня Тамерлана») атамаси билан юритилган ва кейинчалик негадир «Кесене сағанаси» деб ўзгартирилган, Россиянинг Челябинск вилояти Варна тумани рамзида ифодаланган мазкур тарихий ёдгорлик Зокиржон Машрабовни кизиқтириб қўйди ва шу баҳона Амир Темур ҳаётига оид китобларни варақлашга тушди. Соҳибқироннинг Олтин Ўрда хони Тўхтамишга қарши олиб борган жанглари ва ғалабасининг Россия ва бошқа юртлар

тақдирида тутган тарихий аҳамияти тўғрисидаги зиддиятли фикрлар уни сафарга чорлади. Айнан ўша «тарихий аҳамият»ни бўрттирмасликка уриниш тенденцияси Зокиржон аканинг энсасини котирар, шу масалани яна бир қўзғаб, аниқлик киритиш ҳақида ҳам ўйлаб юарди.

Ва ниҳоят, Фонд раҳбари ҳамда Ўзбекистон халқ ёзувчиси Муҳаммад Али, бобуршунос олим Ваҳоб Раҳмон, ушбу сатрлар муаллифидан иборат таркибдаги экспедиция ҳайдовчимиз Аҳмаджон жиловдорлигидаги «Хундай старекс»да Россия томон йўл олдик.

Соҳибкирон Олтин Ўрдага Дашти Қипчоқ (хазирги Қозоғистон) орқали ўтиб борган, табиийки, экспедиция йўналиши ҳам шундай эди. Амир Темурнинг ўз эътиқоди, удумидан келиб чиқиб, у пир мақомида улуғлаган, юришлари олдидан тавоф этган улуғ зот Хожа Аҳмад Яссавий ҳамда Арслонбоб ота қабр-мақбаралари зиёрати сафарнинг ибтидоси бўлди. Кейин буюк Шарк мутафаккири Абу Наср Форобий таваллуд топган маскан – Фороб кишлоғи, шунингдек, Турон султони умрининг сўнгги кунларини кечирган, ўша маҳалларда муҳим стратегик нукталардан бири бўлмиш тарихий шаҳар Ўтрор қолдиқлари кўрилди, у ерда Зокиржон ака қазув ишлари олиб бораётган археологлар билан суҳбатлашди.

Россиянинг анча ичкарасида жойлашган Варна туманига айлана йўллар билан етиб бордик. Амир Темур минораси кенг дала ўртасида Самарқанддаги қадимий, пурвиқор обидалар каби кўр тўкиб турарди. XIV асрда бунёд этилган мазкур бино ҳақида маҳаллий халқ орасида турли ривоятлар тўқилган, илмий фаразлар эса уларнинг айримларини инкор этарди.

Нақл қилинишича, аслида ёдгорлик Амир Темур буйруғи билан Тўхтамишхонга қўшин тортиши асносида қандайдир фожиона қисматга дучор бўлган қизи ё бошқа бир яқини хотирасига тикланган бўлиб,

у ерда Россия археологлари томонидан илмий-текширишлар олиб борилган ва турли тахминлар билдирилган. Лекин у даврларда ўша атрофда яшаган халклар, хукмдорлар ўртасида бундай услуб ва тархда иморатлар, хусусан, ёдгорликлар куриш тажрибаси, урфи йўклиги, Соҳибкироннинг эса қаерга борса эл-юртга зарур бир иншоот ёки обида барпо этиш анъанаси бўлганлиги инобатга олинса, унинг Турон меъморлари, усталари ижодига мансублигига шубҳагумон қолмайди, қолаверса, халқ «Амир Темур минораси» деган атамани ҳаводан олмайди.

Зокиржон ака ана шу ёдгорликни, унинг меъморий курилиш услубларини ўз кўзи билан кўрмоқчи ва ўқиганлари, эшитганларига ишонч ҳосил қилмоқчи эди. Чунки Соҳибкирон ҳақидаги ўзбек тилидаги манбалар, тарихий асарларда ушбу минора билан боғлиқ далил ва мулоҳазаларга дуч келмаган эди.

Ичи тахминан 6,5х6,5, сирти 12,5х10, бўйи минораси билан ўн етти метрлар чамасидаги, куббаси ўн қобирға-бурчакли, қизил пишиқ ғиштдан тикланган тарихий обида, афсуски, қаровсиз, унга элтар сўқмоқ майса-ўтлар билан қопланган, лекин машина излари бу ерга саёҳатчи-зиёратчилар келиб туришидан дарак берарди.

Бино олди деворининг чап томонига ўрнатилган мармар лавҳадаги маълумотларда ҳам чалкашлик, мавҳумликлар мавжуд эди. Макбаранинг бир қатор ривоятларга кўра, Амир Темурга боғланиши, «Кесене» туркий тилда «Сағана», «Қабр ёдгорлиги», «Марҳумлар саройи» маъноларини англатиши, ёдгорликнинг 1983 йили таъмирлангани қайд этилган, аммо унинг ким томонидан қурилган бўлиши мумкинлиги хусусида бирон гап айтилмаган эди.

Айрим маҳаллий тарихчиларнинг асарларида (мас. В.С.Кобзовнинг «Уральская Варна» китобида) мазкур ёдгорликни Амир Темурдан узоклаштиришга мойиллик сезиларди.

Хуллас, илмий ҳақиқатни излаш, ҳақни жойида қарор топтириш йўлидаги ҳаракатларнинг зарурлигини унутмаслигимиз керак.

Зокиржон Машрабов Қозон университети татар филологияси факультети ва бошқа жойлардаги учрашув-мулоқотлар чоғида масалага аввало Россия олий ўқув юртларида Шарқ тарихи, хусусан, Амир Темур, Заҳириддин Бобур, Муҳаммад Ҳайдар даврлари билан боғлиқ Мовароуннаҳр, Турон – Туркистон тарихининг ўқитилиш кўлами, умуман, мазкур мамлакатда юқоридаги ва бошқа улуғ аجدодларимизга қизиқишнинг қай даражадалиги, уларнинг ҳаёти ва фаолиятига оид қандай илмий текширишлар олиб борилгани, қандай китоблар чоп этилганини ўрганиш, ўша тадқиқотлар билан танишиш, шу мавзулар билан шуғулланадиган олимлар, мутахассислар билан ҳамкорликни йўлга қўйиш нуктаи назаридан ёндошарди. Орада гап ўзанини Соҳибқирон билан Тўхтамишхон ўртасидаги жангларга бурарди, чунки у суҳбатдошларининг ўша муҳорабаларнинг Россия халқлари тарихида тутган ўрни хусусидаги мулоҳазаларини билишни истарди.

Амир Темурнинг мазкур жангда қозонган галабаси Россия халқларини мўғуллар зулмидан халос бўлишига олиб келди деган қарашни ёқловчилар йўқ эмас, жумладан, Самара вилоятида яшовчи Арнольдлар ана шундай фикрда эдилар. Экспедиция аъзолари уларни уйларидан топишга муяссар бўлдилар. Ота-ўғил тарихчилар ўзбекистонлик меҳмонларга, ўзларининг тахминига кўра, Соҳибқирон ва Тўхтамиш орасида юз берган тарихий жанг ўрни – Кондурча дарёси қирғоғини кўрсатдилар.

Самара вилояти ўлкашунослик музейи директори Людмила Кузнецова Арнольдлар билан Амир Темур ва Тўхтамиш жангининг аҳамияти борасидагина эмас, мазкур тарихий муҳораба майдонига ёдгорлик ўрнатиш масаласида ҳам ҳаммаслақ чиқиб қолди. Зокиржон Машрабов агар бу ғоя маҳаллий маҳкамалар

ва жамоатчилик томонидан қўллаб-қувватланса, Бобур фонди ёдгорликни Ўзбекистонда тайёрлатиб келишни ўз бўйнига олишини билдирди.

Шундай қилиб, Бобур халқаро илмий экспедициясининг Россияга қилган дастлабки сафаридаёқ мақсад сари дадил қадам ташланди, мавзу янгиланди, тош ўрнидан кўзғатилди.

Бу гапни ошқора айтишга асослар етарли эди. Сафардан қайтилгандан кейин Зокиржон акага Россиядан телефон қўнгироклари бўла бошлади. Самара вилояти Қрасний Яр тумани ўлкашунослик музейи директори Юрий Бриков, тадбиркор Александр Опарин ва бошқалар Амир Темур ва Тўхтамишхон низоларига оид тарихий жараёнлар, жанггоҳ, аниқроғи, Сохибқироннинг қўшингоҳи ўрнини аниқлаш юзасидан Бобур халқаро илмий экспедициясини ҳамкорликка даъват қилишарди. Иш ўнгидан келаётганидан севинган Зокиржон ака тажрибали археолог, тарих фанлари доктори Боқижон Матбобоевни ёнига олиб, самолётда зудлик билан Қрасний Яр туманига етиб борди.

Амир Темур билан Олтин Ўрда хони 1391 йили тўқнашган жанг майдони хусусида маҳаллий ўлкашунос олимларда уч хил фараз ва хулоса юзага келган эди. Ҳар учала жой Зокиржон ака ва Боқижон Матбобоевлар томонидан географик ва археологик нуқтаи назардан батафсил кўздан кечирилди. Қрасний Яр тумани худудидаги – Кондурча ва Сок дарёлари туташган бурчак яқинидаги кенг текисликнинг тузилиши ҳарбий ҳаракатлар учун қулай ва Амир Темур тузукларида ишлаб чиқилган талаб ва шартларга мос келарди. Зокиржон ака билан Боқижон ҳам мана шу фараз ҳақиқатга яқин деган тўхтама келдилар.

Бу – тахмин, албатта. Тахминни исботлаш учун ўша жойларда археологик қазув ишлари олиб бориш, лоақал бир нечта шурф ташлаш лозим бўлади. Бобур экспедицияси ва маҳаллий ўлкашунослар бу ишларни биргаликда амалга оширишга ваъдалашдилар... ва

Зокиржон ака билан Матбобоев яна экспедиция тузиб келиш режаси билан юртга кайтдилар.

Энди Зокиржон акани Андижонда Муҳаммад Ҳайдар Мирзонинг «Тарихи Рашидий» асарининг жаҳон маданияти тарихидаги ўрни» мавзуидаги халқаро илмий анжуман билан боғлиқ ташвишлар, ташкилий ишлар кутарди. Конференция 2011 йил 8 сентябрь куни Бобур халқаро жамоат фондининг¹ мажлислар залида бўлиб ўтди. Унда Англия, Япония, Миср, Туркия, Хитой, Покистон, Афғонистон ва бошқа хорижий давлатлардан йигирмадан ортиқ бобуршунос олимлар қатнашди. Инглиз, ўзбек, рус, турк тилларида мавзуга оид илмий маърузалар тингланди. «Тарихи Рашидий» асари Шарқ адабиётининг бебаҳо маданий бойлиги сифатида баҳоланди.

Анжуман сўнггида бобуршуносликка ҳисса қўшган жаҳон олимлари, санъаткорлар, адибларнинг бир гуруҳи Бобур халқаро мукофоти билан тақдирланди. Чунончи:

1. Виллер Текстон – «Бобурнома» ва бошқа асарларнинг инглиз тилидаги мукамал тадқиқотлари учун;

2. Рамиз Аскер – Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» ва «Танланган асарлар»ини озарбайжон тилида нашрга тайёрлашдаги ва туркий халқлар адабиёти ривожига қўшган катта ҳиссаси учун;

3. Тўлан Низом – Соҳибқирон Амир Темур, Алишер Навоий ва Бобурга бағишланган дostonлари учун;

4. Сирожиддин Саййид – «Юз оҳ, Заҳириддин Муҳаммад Бобур (фирок ва соғинч дostonи)» асари ва Бобур ижодини тарғиб этишдаги самарали хизматлари учун;

¹ Ўтган йиллар ичида жамғарма номи икки бора жузъий ўзгаришни бошдан кечирди. “Бобур номли халқаро жамғарма” 2008 йилдан “Бобур номли жамоат фонди”, 2011 йилдан “Бобур халқаро жамоат фонди” деб атала бошланди.

5. Гофиржон Сатимов – «Марказий Осиё ва Хиндистон тарихида бобурийлар даври» монографияси ва Бобур ҳақидаги асарлар таржимаси учун;

6. Янглиш Эгамова – «Тарихи Рашидий», «Андижон шаҳзодаси» ва бошқа хорижий асарлар таржимаси учун.

Яна Соҳибқирон изидан

Соҳибқирон қаламравига кирган манзилларни кўзлаган навбатдаги экспедиция 2012 йил 27 сентябрь кунини Андижондан жўнаб кетди. Таркиб раҳбар Зокиржон Машрабов, Бокижон Матбобоев, Фуркат Саидмаматов (телетасвирчи), Аҳмаджон (ҳайдовчи) ва каминадан иборат эди.

Зокиржон ака бу гал кўламини жуда кенг олган эди. Унинг режалари темурийлар империясининг асосчиси Амир Темур ўз сарҳадларини мустаҳкамлаш, кенгайтириш, чегара юртларда тинчлик ўрнатиш мақсадида ҳарбий юришлар қилган мамлакат ва эллардаги тарихий шаҳарлару кентлар, у буюк шахс номи билан боғлиқ жойлару ёдгорликларни кўриб, зиёрат қилиш, илмий жиҳатдан ўрганиб, маълумотлар тўплаб келишни кўзда тутарди.

Шубҳасизки, экспедициянинг асосий фаолияти яна Самара вилоятининг Красний Яр туманидан, Россия заминидаги кузатув ва тадқиқотларни давом эттиришдан бошланади. Бизни Ю.Бриков ва А.Опаринлар мамнуният билан қарши олишди. Зеро, улар Амир Темур лашкаргоҳида самаралик археологлар томонидан шурф ташланган жойларни кўрсатиш ва янгиликлар билан таништириш иштиёкида кутишаётган экан. Мезбонларимиз эртасигаёк бизни Кондурча ва Сок дарёлари икки томондан келиб қўшиладиган ҳудуд яқинидаги яйдоқ текисликка бошлаб боришди. Бу ерда ўтган сафарги маслаҳатдан кейинок иш бошланиб кетган: Бриков, Опарин, Малигин ва

бошқа ўлкашунос, археологлар мазкур худудни ўрганишга киришган, шу ниятда бир неча шурф (ер қатламларини аниқлаш, ўрганиш учун майда хандак-чуқурчалар казиш) солишга ҳам улгуришибди. Зокиржон ака ва Бокижонлар ўша хандакчаларни синчиклаб кўришди. Лекин тупроқ қатламларининг таркибини илмий лаборатория таҳлилидан ўтказмай туриб, бир нарса дейиш қийин эди. Бриков, Опаринларнинг айтишича, қовланган жойлардан олинган тупроқ намуналари таҳлил учун чет эл (Канада) илмий-текшириш муассасаларига юборилибди.

Кейин биз мезбонлар етакчилигида Соҳибқирон ўз лашкаргоҳини чегаралаш ва мудофаа учун қаздирган хандаклар (улар ҳамон билиниб турарди) ёнлаб, Кондурча дарёси тарафдан Сок дарёси томонга қараб бир неча чақирим юриб бордик.

Хандақдан (Опарин, Бриковларнинг фаразича, 45 км узунликда қазилган) икки мақсад кўзда тутилган бўлиши керак: чуқури – окоп, уюлган тупроқ эса ёв йўлини тўсмок (баррикада) учун.

Хандақнинг Олой тепалигидан ўтган жойига Опарин, Бриковлар ташаббуси, саъй-ҳаракати билан ажойиб бир маҳобатли ёдгорлик тоши ўрнатилган бўлиб, унга қуйидагича ёзув битилган эди: **«Бу ерда Амир Темурнинг 1391 йили Тўхтамишхонга қарши юриши чоғидаги ҳарбий қароргоҳи жойлашган. Ёдгорлик Кондурча жангининг 620 йиллиги муносабати билан ўрнатилди».**

Шунингдек, мезбонлар Красний Ярда Амир Темур музейи барпо қилиш ниятлари ҳам борлигини суюнчиладилар. Бу ишларнинг бари, шубҳасиз, Бобур халқаро илмий экспедициясининг хосиятли қадамларидан сўнг юз бераётган жонланишдан далолат эди.

Амир Темур салтанати билан муҳолифатда бўлган Олтин Ўрда давлати таркибига кирувчи Астрахань, Сарой Боту, Сарой Берка, Белжамин ва бошқа

кадимий шаҳарлар қолдиқларини кўриб-ўрганиш ҳам экспедиция дастурига киритилган эди. Афсуски, вақт ўтиши билан мазкур қасаба ва кентлардан деярли ҳеч нарса қолмаган, фақат музейларда уларнинг ўрнидан топилган тош, сопол хум ва бошқа идишлар, турли ашёлар сақланмоқда эди.

Лекин Астрахань ҳақида шуни айтиш жоизки, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ҳиндистонда ҳукмронлик қилаётган даврда Россия давлати билан ўзаро савдо-иқтисодий муносабатларни йўлга қўйишга ҳаракат қилган. Бобур вафотидан кейин айнан астраханлик савдогарлар бунга жавобан амалий ҳаракатлар бошлаган, дастлабки борди-келдилар шу шаҳар орқали бўлган, илк ҳинд қарвонсаройлари ҳам Астраханда вужудга келган. Алоқалар кейинги бобурийлар – Шохжаҳон, Аврангзеблар замонида кучайган, расмий тус олган.

Кейинги йўналиш Кавказ музофоти эди. Маълумки, Амир Темурнинг Тўхтамишхон билан сўнги, Олтин Ўрда тақдирини узил-кесил ҳал қилган жанги Доғистон худудидан ўтган Терек дарёси бўйида, айрим манбаларга кўра, 1395 йил 15–17 апрель кунлари Терек ва Кума дарёлари оралиғидаги Нўғай даштида кечган. Унда ҳар икки томондан тахминан икки юз мингдан жангчи қатнашган.

Зокиржон ака ҳар бир тарихий ҳодисанинг вақти, ўрни борасида аниқ далил топишни хоҳлар, бунинг учун ўша давр, жойларга оид тафсилотлар билан маҳсус шуғулланишга, қиёслашга, ҳақиқий маълумотни тиклашга ҳаракат қиларди. Яъни, сафардан кўзда тутилган мақсад шунчаки буюк Соҳибқирон юрган, унинг қадами етган жойларни зиёрат қилиш эмас эди. Машҳур тарихий муҳораба юз берган худуд – Терек соҳилларини кезар эканмиз, Зокиржон ака хаёлан олти аср ортга парвоз этиб, Амир Темурнинг жанг олиб бориш усуллари ва санъатларини кўз олдига келтиришга, тасаввурини бойитишга урингани та-

бийи бир ҳолдир. Зеро, ўша дамларда бошқаларнинг ҳам кўз ўнгида беомон олишувлар намоён бўлиб, қурол-яроқлар садоси қулоклари остида жаранглагани аниқ эди.

Албатта, Зокиржон ака ҳаммадан кўра ортиқроқ ҳаяжонланар, улуғ бобомиз катта қўшин билан шунча узок масофадан келиб, ўз валинеъматига нисбатан кўп ғаламислик ва нонкўрлик қилган ғаним Тўхтамишхоннинг армиясини тор-мор этганини ўйлаб, ана шу тарихий воқеа содир бўлган жойни ўз кўзи билан кўриб турганидан хурсанд эди. Бу ҳол унинг узун, залворли кўприк ёнидаги Россия транспорт вазирлигининг Терек бўлими назоратчилари билан мулоқотида ҳам сезилиб турди.

Амир Темур турли сабабларга кўра, асосан, ўз мамлакати дахлсизлигини сақлаш, сарҳадларни мустаҳкамлаш мақсадида Кавказга ва Эрон заминига бир неча бор от сурган ва ана шу юришлар чоғида унинг номи мазкур худудларда турли шаклда муҳрланиб қолган. Масалан, Доғистонда «Темир-Хан шура» деган жой бор, бу «Темирхон шаҳри» демакдир. 1394–1395 йиллари Соҳибқирон ўша калъа-истехкомда тўхтаган, у ерда ҳарбий қароргоҳ тиклатган.

Шу тариқа экспедиция Соҳибқирон жанг қилган, тўхтаб ўтган йўлу манзиллардан юриб, Низомий Ганжавий, Насимий, Фузулийлар юрти Озарбайжонда, дунёга Шота Руставелидек зотни берган Гуржистонда, Саят Нова, Хачатур Абовян, Ованес Туманянлар камолга етган Арманистонда бўлди. Мазкур эллардаги тарихий шаҳарлар, обидалар билан танишилиб, керакли маълумотлар олинди, видео, фото тасвирларга туширилди.

Тогли Қорабоғни эса Амир Темурнинг ҳаёт китобида алоҳида саҳифани ташкил этади, дейиш мумкин. У зот табиати ғоят фусункор бўлмиш ушбу маконни бениҳоя хуш кўрган, у ерда алоҳида ўрда бар-

по эттирган, хорижий мамлакатларнинг элчиларини қабул қилган, набираларига тўйлар ўтказган.

Тоғли Қорабоғ Бобур Мирзонинг бобоси Абусаид Мирзо вафот этган макон. Шунингдек, у таникли озарбайжон адиблари (Нотавон, Вокиф) етишиб чиққан, кўплаб шеър у драматик асарларга илҳом берган қутлуғ бир маскан сифатида ҳам эътиборга лойиқдир.

Қорабоғдан қайтгач, Эронга йўл олди. Сохибқирон Тўхтамишхоннинг ваҳшийларча қилган вайронагарчиликларига барҳам бериб, шахзода Мироншоҳга инъом этган Табриз, буюк сўз усталари, илм пирлари Фариддин Аттор, Умар Хайёмларнинг қабр-мақбаралари билан файзли Нишопур, ислом оламига Имом Ризо ҳарами билан донг таратган Машҳад, Алишер Навоий ҳокимлик қилган Астробод (ҳозир Гургон), хийла қийинчилик билан етиб борилган Оқтўқайдаги туркман адабиётининг машҳур намояндаси Махтумқули қабр-мақбаралари зиёрати экспедициянинг мазмунли воқеларидан бўлди.

Эронда жиддий бир муаммога дуч келди. Туркманистон мустақиллиги куни яқинлашиб қолганлиги муносабати билан ушбу мамлакатга ўтишга ижозат бериш тўхтатиб қўйилган экан. Анча диққатпазлик бўлди, чунки Туркманистоннинг Эрондаги консули Балувевнинг айтишига қараганда, чегара камида ўн етти-ўн саккиз кунлардан кейин очилиши мумкин эди. Консул хижолатдалигини, лекин ҳукуматнинг тартиб-интизомига бўйсунмасликнинг иложи йўқлигини айтиб узр сўради. Яна Зокиржон аканинг даядиллиги, қатъийлиги иш берди. У Ўзбекистоннинг Эрондаги элчихонасига мурожаат қилди. Элчи, консулларимиз раҳбарни шахсан танишар, Бобур халқаро жамоат фонди ва унинг илмий экспедицияси фаолиятидан яхши хабардор (2004 йилги сафаримиз чоғида элчимиз Илҳомжон Акрамов билан учрашган ва унинг меҳмони бўлганмиз) эдилар. Улар Эрон ва

Туркменистон Ташки ишлар вазирликларига экспедиция хакида зарур маълумотлар етказиб, вазиятни тушунтиришгач, Туркменистон ҳудудига ўтиш учун бизга истисно тарзида рухсат берилди.

Туркменистонда эса биз Кўхна Урганчга сафар қилишимиз лозим эди.

Маълумки, Марказий Осиё тарихида қадимги ва ўрта асрлардаги тамаддун марказларидан бири сифатида алоҳида мавқега эга ва Олтин Ўрда таркибида бўлган Хоразм ҳудудини Соҳибқирон 1388 йили узил-кесил ўз тасарруфига олади. Шу тариқа у Мовароуннаҳр, Хуросон ва Хоразмни бирлаштириб, марказлашган ягона давлатни вужудга келтирган.

Милоддан аввалги 5–4 асрлардан мавжуд Хоразм том маънода кўхна юртлардан биридир. Дастлабки номи Гурганж (Журжона деб ҳам аталган). 1221 йили Чингизхон лашқари томонидан вайрон этилиб, халқи қирилган, асир қилиб олиб кетилган.

Гурганчдан анча беридаги Урганч шаҳрини Хива хони Абулғозий Баҳодирхон 1646 йили барпо қилдирган. Шундан кейин Гурганж кўхна Гурганж деб юртила бошланган.

Кўхна Урганж – шайх, адиб, тасаввуфнинг таниқли намояндаларидан бири, Кубравия тариқатининг асосчиси Нажмиддин Кубронинг ватани. Бу ердаги энг мўътабар тарихий иншоот у улуғ зотнинг анча путурдан кетган макбарасидир. Бино ичида Кубро ва унинг шогирди Пурё Валининг дахмаси, рўпарада эса XV асрда ўтган ҳукмдор Султон Али ёдгорлиги бор экан.

Зокиржон ака Нажмиддин Кубродек машҳур валий сағанаси аҳволининг ночорлигига ўкинди, қани энди имкони бўлса, таъмирлаб, зўр бир зиёратгоҳга айлантириб қўйилса, дея афсусланди.

Кўхна Урганчнинг шимоли-ғарб қисмидаги тарихий обидалар – Тошмасжид, Матқарим Эшон макбараси, Тўрабекхоним (Қутлуғ Темурнинг хотини) кўшки (саройи) ҳам харобаликка юз тугган эди.

Уларни ҳам тавоф қилиб, тасвирларга олдик. Қалбларимизда ҳайрат ва ачиниш туйғуси аралашиб кетди.

Экспедициянинг ҳисоб бўйича ўн тўққизинчи сафари кўҳна осори атиқаларга бой Хиванинг Ичан қалъа мажмуидаги Арк, Паҳлавон Маҳмуд мақбараси, Тош ҳовли, Карвонсарой, Хон саройи ёдгорликлари зиёрати билан ниҳоясига етди ва бой таассуротлар билан Тошкентга, ундан Андижонга қайтилди.

Жаҳон бобуршунослари Тошкентда

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва ижод олами Зокиржон Машрабов наздида бир уммонга ўхшаб кўринади, унинг қаърига канча чуқур кириб борилса, илмий тадқиқот учун янги-янги мавзу ва маълумотлар чиқаверадигандай туюлади (аслида ҳам шундай). Бу соҳада Ўзбекистонда ким нима иш қилган, нима ишлар қилинмоқда – ҳарҳолда маълум, лекин жаҳон бобуршунослигида қандай янгиликлар, нечук муаммолар бор, умуман, бобуршуносликнинг қайси қирралари ўрганилдию, яна қайси қирралари ўз тадқиқотини кутмоқда – мана шу масалаларга аниқлик киритиш лозим эди. Бунинг учун жаҳон бобуршуносларини бир жойга жамлаш, кимнинг дилида нима гап бор – эшитиш керак. Бу, албатта, шунчаки, хоҳиш билан бўладиган иш эмас эди. Ташкилий, молиявий масалалардан ташқари турли минтақа, турли юртлардан забони, шарт-шароити, имконияти ҳар хил олимларни бир жойга, бир вақтга тўплаш учун ҳар бири билан алоҳида ва балки, қайта-қайта мулоқот қилиш, маслаҳатлашиш ва келишиш зарур эди.

Табийки, тадбир, мавзуига кўра, Ўзбекистондаги дахлдор ташкилотлар (Ўзбекистон Фанлар Академияси, Ўзбекистон Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, республика Ёзувчилар уюшмаси) билан ҳамкорликда ўтказилишини тақозо этар эди. Бобур фонди раҳбарияти шундай таклиф билан Ўзбекистон Республикаси ҳукуматига мурожаат қилди.

Бу масала атрофлича ўрганилиб, Вазирлар Маҳкамасининг махсус қарори чиққач, Зокиржон ака тайёргарлик ишлари билан жиддий шуғулланди, ҳамкорлар билан келишилди, жой танланди, ишчи ҳайъати жамланди, дастурлар тузилди, анжуман материаллари тўпланди, маърузаларнинг тезислари нашрга тайёрланди, таклифномалар чиқарилди. Анжуман «Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг жаҳон маданияти тарихида тутган ўрни» деб номланди.

Халқаро конференциянинг мақсад ва режалари қуйидагилар эди:

– Жаҳон бобуршунослигида эришилган ютуқларни муҳокамадан ўтказиш ва келгусидаги вазифаларни белгилаб олиш;

– Заҳириддин Бобурнинг ижодий ва маънавий меросини ўрганиш натижалари билан таништириш, Бобур ижодий меросини дунё микёсида тарғиб этиш;

– бобурийларга оид бой маданий мероснинг бир қисми АҚШнинг Оҳайё штатидаги санъат музейида сақланаётганлиги тўғрисидаги янги илмий ахборотларни илмий-адабий жамоатчиликка етказиш;

– Марказий Осиё халқлари, афғон ва ҳинд, покстонлик ва бангладешлик олимларнинг мавзуга доир маърузаларини тинглаш, шунингдек, дунё қўлёзмалар фондида сақланаётган Бобур ва бобурийларга оид асарларни тадқиқ қилиш, илмий муомалага киритиш, қўлёзма ва тошбосма китобларнинг каталогини тузиш, топилган янги далил-ҳужжатларни ишлаб, илмий тавсифини яратиш ва уларни ёш авлодга етказиш масалаларини муҳокама этиш.

Шунингдек, мазкур илмий анжуманнинг асосий мақсадларидан бири мустақиллик шарофати билан Ўзбекистонда амалга оширилаётган туб ислохотларни, халқ маънавий кадриятлари ва миллий ўзликни тиклаш, илм-фан, таълим-тарбия, маданият ва бошқа соҳалардаги ютуқларни, мамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамияти билан ҳамкорлигини, Бобур шахсияти ва ижодининг Ўзбекистонда ва жаҳонда юк-

сак даражада эъзозланаётганини намойиш қилишдан иборат эди.

Конференция 2013 йил 10–11 июнь кунлари Тошкентда, янгидан барпо этилган мухташам Алишер Навоий номидаги Миллий кутубхонанинг мажлислар залида бўлиб ўтди.

Халқаро анжуман олдидан пойтахтдаги анжуман катнашчилари ва бошқалар, юртимиз зиёлилари, жамоатчилик учун Бобур бобомизнинг хотирасига бағишлаб эхсон оши берилди. Унда ўтган буюк аждодимиз ҳақида Куръон ўқилиб, маърифий маърузалар қилинди, миллий куй ва ашулалар тингланди.

Илмий конференцияни Ўзбекистон Республикаси Бош вазирининг ўринбосари А.И.Икромов кириш сўзи билан очди.

Ялпи мажлисга Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг вице-президенти, профессор Б.А. Абдуҳалимов раислик қилди.

Конференцияда Ўз ФА Тил ва адабиёт институти, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Тарих институти, Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи илмий ходимлари, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг раҳбар ва аъзолари, Бобур халқаро жамоат фондининг раёсат аъзолари, республикамиз олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчилари, ёш олимлари, шунингдек, Германия, Венгрия, Озарбайжон, Туркия, Миср, Эрон, Покистон, Ҳиндистон, Афғонистон, Россия, Қозоғистон, Туркменистон, Қирғизистон давлатларидан келган бобуршунос олимлар, оммавий ахборот воситаларининг вакиллари иштирок этишди.

Ялпи мажлисда Бобур халқаро жамоат фонди раиси Зокиржон Машрабов, Ўз ФА академиги Азиз Қаюмов, Туркология институти директори, профессор Клаус Шониг (Германия), Рампурдаги Ризо кутубхонаси директори Азизиддин Ҳусайн (Ҳиндистон), Айн Шамс университети профессори

Магида Махлуф (Миср), Карачи университети доктори Фоиза Захро Мирза (Покистон), Индира Ганди номидаги Ҳиндистон Миллий санъат маркази профессори Мансура Ҳайдар, Бобур халқаро жамоат фонди илмий маркази раҳбари, профессор Абдулла Аъзамов маъруза қилдилар.

Ялпи мажлис якунида қуйидаги олимларга Бобур халқаро жамоат фондининг мукофотлари топширилди:

1. «Бобурнома»да феъл шакллари ва гап тузилиши» монографияси ҳамда Бобур ижоди ва «Бобурнома» бўйича тадқиқотлар туркуми учун профессор Клаус Шонигга (Германия);

2. «Буюк бобурийлар тарихи (XVI–XIX аср)» монографияси ва бобурийлар даври маданиятини ўрганиш бўйича илмий изланишлари учун филология фанлари доктори, профессор Нажмиддин Низомидиновга (Ўзбекистон).

Бобур ижодини ўрганишдаги хизматлари учун қуйидаги олим ва журналистлар Бобур халқаро жамоат фондининг тақдирлов ёрлиғи билан мукофотландилар: Б.Южел (Туркия), Х.Ризаев, А.Аҳмедов, М.Мирсайдуллаев, М.Юсупова (Ўзбекистон).

Тушликдан сўнг анжуман икки шўбада фаолиятини давом эттирди.

«Заҳириддин Муҳаммад Бобур даври тарихи, этнографияси, маданияти ва санъати» мавзуга бағишланган шўбада 17 та, «Заҳириддин Муҳаммад Бобур: адабиётшунослик, тилшунослик, манбашунослик ва таржимашунослик масалалари» кўрилган иккинчи шўбада ҳам 17 та илмий маъруза тингланди.

Конференция 11 июнь куни ўз ишини давом эттириб, учта шўбада 39 та илмий маъруза эшитилди.

Анжуман доирасида ўтказилган, Бобур халқаро жамоат фонди ташаббуси ҳамда ҳомийлигида нашр этилган «Бобур энциклопедияси», «Ҳабиб ус-сияр», «Бобур девони. Назм маҳорати», «Андижон тарихи (энг қадимги даврлардан то сўнгги ўрта асрларга-

ча)» асарларининг тақдимот маросимлари чуқур ва кизиқарли фикр-мулоҳазаларга бой бўлди.

Якуний ялпи мажлисда Б.Абдуҳалимов, А.Қаюмов, З.Машрабов, К.Шониг, М.Хайдар, Ф.Захро Мирза, М.Махлуф, А.Хусайн, А.Аскарый (Қозоғистон), Ю.Бриков (Россия), Х.Ноз (Покистон) сўзга чикдилар.

Нотиклар Бобур таваллудининг 530 йиллиги муносабати билан ўтказилган ушбу халқаро илмий конференцияда буюк аждодимиз ҳаёти ва фаолиятига бағишланган илмий маърузаларнинг долзарб мавзуларда, юқори илмий савияда, янги далиллар асосида тайёрлангани, Ўзбекистонда мустақиллик йилларида Бобур ҳаёти ва ижодини ўрганиш борасида катта ютуқларга эришилганини эътироф этдилар. XIX асрда Ғарбий Европада шаклланган бобуршунослик илмий мактаби бугунги кунда Бобур юртида «Бобур энциклопедияси»ни яратиш даражасигача ўсганлиги ва жаҳон бобуршунослиги Ўзбекистонда марказлашётганини таъкидладилар. Илмий анжумандан кутилган натижалар жаҳон бобуршунослик фани ривожига муносиб хисса бўлиб қўшилишига ишонч билдирдилар.

Халқаро конференция яқунлари бўйича:

1. Юқори савияда ўтган илмий анжуман жараёнида маълум қилинган, ўзбекистонлик ва хорижий бобуршунос олимларнинг сўнгги йилларда қўлга киритган илмий тадқиқот натижаларини кенг жамоатчилик ўртасида тарғиб қилиш мақсадга мувофиқ, деб топилди. Бобур Халқаро жамоат фондининг яқин вақт ичида «Бобур куллийети» (Танланган асарлари)ни нашрга тайёрлаб чоп этиш лойиҳаси маъқулланди.

2. Бобур Халқаро жамоат фонди ва илмий экспедицияси томонидан амалга оширилаётган эзгу ишлар қўллаб-қувватланди ва уларга бобуршуносларнинг долзарб вазифаларидан бири бўлиб турган «Бобурнома»нинг йўқолган саҳифалари, Бобурнинг

«Асарори мусикий», «Ҳарб иши» ва «Қофия илми» асарларини, темурийлар ва бобурийлар даврига оид муҳим қўлёзма ва бошқа манбаларни излаб топиш ҳамда замонавий тадқиқотларни таржима ва нашр қилиш, илмий истеъмолга киритиш борасидаги илмий изланишларни республика олимлари билан ҳамкорликда давом эттириш, Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим ҳамда Ўзбекистон Халқ таълими вазирликларига халқаро илмий конференция материалларидан олий ўқув юртларининг, ўрта махсус ва умум таълимнинг ўқув жараёнларида (маъруза ва амалий машғулотларда) фойдаланиш тавсия қилинди.

Шундай қилиб, кизгин муҳокама ва мунозараларга бой бўлган, жаҳон бобуршуносларининг юзма-юз фикрлашуви учун майдон ва имкон яратган навбатдаги халқаро анжуман ниҳоясига етди. Конференция мажлисларидаги чиқишлар, муҳокамалар, умуман, анжуманнинг бутун фаолияти саксондан зиёд муаллиф-маърузачиларнинг мухтасар тезисларини ўзида хамир учидан патир тарзида жамлаган китобдаги материаллар мазмунидан Бобур ҳаёти ва ижодини тўлалигича ёритиш, «Бобурнома»нинг жаҳоншумул энциклопедик асар эканлиги, Бобурнинг буюк ижодкорлиги, унинг тарих, география, этнография, фикх, адабиётшунослик ва тилшунослик фанларини ривожлантиришдаги ҳиссаси, илм-фан ва маданият ҳомийси сифатидаги фаолиятини чуқур очиб бериш, шу билан бир қаторда истиқлол туфайли унинг бой мероси халқимизнинг маънавий бойлигига айланаётгани ва ҳаққоний ўрганилаётгани билан кенг жамоатчиликни таништириш ғояси асосий ўрин олгани, айниқса, эътиборлидир.

Ҳамкасблар билан танишувлар, дийдорлашувлардан хорижий иштирокчиларнинг ниҳоятда мамнунлигини уларнинг кизгин мулоқотларидан, ҳаяжонли фикр-мулоҳазаларидан, ўзаро ташриф қоғози алма-

шишларидан, самимий хайрлашувларидан англашилиб турарди.

Шубҳасизки, халқаро анжуман овозаси хорижий юртларга таралади. Иштирокчилар ўз ватанларига қайтгач, ҳамкасблари, илмий-жамоатчилик ва дўсту ёрлари даврасида Ўзбекистон, бобуршунослик, Бобур Халқаро жамоат фонди, маслакдошлар, мавзудошлар ҳақидаги таассуротларини қайта-қайта сўзлаб бердилар ва хотира дафтарларига қайд этиб қўядилар. Ажаб эмаски, шу тариқа жаҳон бобуршунослик фани яна ривож топса...

Анжумандан кейин Зокиржон ака енгил нафас олди: у яна бир тилаги ижобат бўлганидан, атрофида уни қўллаб-қувватлайдиган тарафдорлар, ҳаммаслақлар, Заҳириддин Бобурга унингдек ихлосмандлар кўплигидан мамнун эди.

Конференция меҳмонлари учун уюштирилган сўнгги, юқори даражадаги кечки қабул маросими янада файзли ва шукуҳли ўтди. Маросим башариятнинг буюк фарзанди Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг оҳанрабоси бирлаштирган, турли миллат ва мамлакат вакиллари бўлган заҳматкаш олимларнинг дастурхон атрофидаги самимий, дилнавоз гурунгига айланди. Таниқли санъаткорлар ижросидаги мумтоз ҳамда замонавий кўшиқлар калбларга хузур ва фараҳ бағишлади.

Эртасига хорижлик меҳмонлар қадимий, машҳур шаҳарларимиз – Самарқанд ва Бухородаги тарихий обидаларни зиёрат қилишгач, Ўзбекистон ва ҳамкасблари билан қизгин хайр-хўшлашиб, ўз юртларига жўнаб кетдилар.

* * *

Шу йил Зокиржон аканинг оила аъзолари, кўнгилик яқинлари, кадрдонлари, хайрихоҳлари учун хотирада қоладиган яна бир воқеа бўлди: оксоқолимиз табаррук 80 ёшга тўлди. Зокиржон ака эса эски ода-

тига содик қолиб, ўша куни эрталаб Бобур боғида маҳалладошлар, зиёлилар учун дастурхон ёзди.

Бу маросимга дил сўзларини айтишни кўнглига туғиб борганлар кўп эди. Лекин бу издиҳом ҳам Зокиржон аканинг 60–70 ёшлик таваллуд саналари каби икки-уч нафар меҳмоннинг соддагина, самимий табриги ва асосан «тўй бола»нинг жони-дили бўлган мумтоз куй-қўшиқлар кутловида ўтди. Меҳмонларни илтифот ва энгил ҳаяжон билан кутиб олаётган, ҳар бир даврага кўрсатилаётган хизмат мақомидан кўз-қулок бўлиб, баковуллар, дастёрлар хатти-ҳаракатини имо-ишора билан бошқариб турган мезбон эса сира ҳам саксонга кирганга ўхшамас, балки таникли шоир ва публицист Мирпўлат Мирзо «Жаҳонгашта» очеркида таърифлаганидай, «ўзини 22 ёшда ҳис қилар», унинг шахди-жўшқинлиги ҳали кўп хайрли ишлар қила олишига ишонч уйғотарди.

Осуда ҳаётда сурур йўқ

Дарҳақиқат, Фонд раҳбари зиммасида яна бир қатор жиддий вазифалар, жумладан, «Бобур энциклопедияси»ни ниҳоясига етказиш масъулияти турарди.

Зокиржон Машрабов кўпчилик билан битадиган бир масаланинг бошини тутса, у то ҳал этилиб, хотиржам тортмагунча ўзи ҳам тинчимайди, бошқаларни ҳам тинчитмайди.

Бобур қомусини яратиш фикри дастлаб туғилганда у бу юмушнинг нечоғлик мураккаб ва серзаҳматлигини ўйламаган бўлиши ҳам мумкин. Мана, иш бошланганига беш-олти йил кетяпти. 2013 йили Тошкентда ўтган «Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг жаҳон маданияти тарихида тутган ўрни» мавзуидаги халқаро анжуманга «Шарк» НМАК Бош таҳририяти намуна сифатида «Бобур энциклопедияси»дан бир неча дона чоп этиб берганида Зокиржон ака «Хайрият, бу ниятимизга ҳам етдик шекилли», деб су-

юнган эди. Намуналар Бобур Халқаро жамоат фонди қошида ташкил этилган махсус илмий марказда диққат билан ўқилиб, ҳар томонлама жиддий ва чуқур муҳокамалардан ўтказилгач, қомусни қиёмига етказиш учун ҳали жуда кўп иш қилиш лозимлиги аён бўлиб қолди. Шундагина Зокиржон ака «бошини зўр ишга бериб қўйганини» англади. Лекин у ҳеч қачон бирон муҳим ишни қийинлиги, машаққатлилиги учун чала ташлаб кетган эмас. Тўғри, аввалига Фонд қошидаги илмий марказ раҳбари, асли ихтисослиги математик (шу соҳада фан доктори, профессор), аммо адабиётни, бадииятни манаман деган соҳа олимидан кам билмайдиган, «Муножат», «Аруз», «Бобур девони. Назм» сингари теран илмий тадқиқотлар, бир қатор адабий асарлар муаллифи Абдулла Аъзамнинг ўта талабчанлигидан бир оз ранжигиси ҳам келди. Бирок унинг ишга муносабати, меҳнатқашлиги, таҳрир услубини, ҳар қандай машғулотга бутун вужуди билан астойдил киришишини, ўзини асло аямаслигини кўриб (домла Аъзамов баъзида тажанглашиб ҳам қоларди), қомуснинг тобора бойиб, пухталашиб, мукамаллашиб бораётганига ишонч ҳосил қилгач, бу машаққатли вазифани адо этиш учун малакали мутасадди танлашда янглишмаганига имони комил бўлди.

Зокиржон ака дастлаб қомус 2013 йил охиригача тайёр бўлади, деб ишонган эди. Лекин илмий марказдаги фаолият жараёнининг нақадар кенг кўламли ва мураккаб экани, янги-янги материаллар оқими тўхтамаётгани – Бобур дунёсининг уммон каби бепоён ва бениҳоя серирмоқлигидан марказ заҳматқашлари (Абдулла Аъзам, Ваҳоб Раҳмонов, Ботирали Йўлдошев ва бошқалар) билан бирга ҳайрат ва ҳаяжонга тушарди.

Иш ҳажмининг улканлиги туфайли китобни чоп этишнинг энг охириги муҳлати деб белгиланган навбатдаги бобурхонлик кунлари (2014 йил 14 февраль)гача ҳам улгуриш қийинга ўхшаб қолди. Бу ўринда

шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, муайян тарихий шахс ҳаёти ва фаолияти ҳақида илмий қомус яратиш Ўзбекистон тарихида биринчи марта амалга оширилмоқда эди. Мақолалар, маълумотлар ниҳоятда кўп ва бир қараганда, уларнинг ҳаммаси бир-биридан зарурга ўхшар, баъзи муаллифлар қомус талабларини яхши билишмагани туфайли катта-катта мақолалар ёзиб келишар, Абдулла Аъзам уларга қомус асосан ихчам, мухтасар маълумотлардан иборат бўлиши кераклигини тушунтиролмай қийналарди.

Боз устига, жуда кўп ишларни жамоатчилик асосида, азбаройи Бобур Мирзога бўлган ҳурмат ва ихлос юзасидан адо этишга тўғри келарди. Бу борада ҳеч қайси муаллиф, ҳеч қайси муҳаррир моддий манфаат таъмасида бу ишга бош қўшмаганини ҳам айтиб ўтишни жоиз деб биламиз.

Ўша кунлари Ўзбекистон халқ шоири Тўлан Низом иккимиз Дўрмондаги Ёзувчилар боғида ижод билан жиддий машғул эдик: Тўлан ака мук тушиб, «Тарихи Рашидий» асарининг муаллифи Муҳаммад Ҳайдар Мирзо ҳақидаги шеърӣ романининг сўнгги бобларини таҳрир қилиш билан банд, камина эса ушбу китоб («Бобурийлардан бири»)нинг кейинги давр воқеа-ҳодисалари билан тўлдирилган нусхаси устида ишлар, иккалаимизнинг ҳам фикри-ёдимиз ёзаётган асарларимизда эди. Зокиржон ака эса кункунора телефонда ҳозир «Бобур энциклопедияси»дан муҳимроқ ва зарурроқ иш йўқлигини таъкидлаб, биздан қомусга оид материаллар тайёрлашга ёрдам беришни талаб мақомида илтимос қиларди.

Аслида-ку, Зокиржон ака шу кунларда нафақат Ўзбекистон, балки жаҳон бобуршуносларини ҳам оёққа турғазиб бўлган эди.

Хуллас, унинг бир оёғи яна Андижонда, иккинчиси Тошкентда бўлиб қолди. Январнинг охири, февралнинг бошларида, сурункали катта қор ёғиб, йўлларда юриш мушкуллигига қарамай, эрта демай, кеч демай, Андижондан Тошкентга, Тошкентдан Ан-

дижонга ҳеч иккиланмай жўнаб юборарди. Ҳайдовчи Аҳмаджон бошлигининг улуғ ёшда ҳам ҳеч бир ҳадик-хатарни писанд қилмаслигига тан берар ва баъзан хавотир ҳам оларди. Фақат Аҳмаджонгина эмас, Зокиржон аканинг бундок довюраклиги, ши-жоатидан хабардор ҳар бир яқини, жумладан, баъзи-да Тошкент сафарида унга ҳамроҳ бўлиб қоладиган Тўлан Низом ва камина ҳам қойил колар ва... ундан ташвишланардик. Бизнинг меҳрибончилигимизга эса Зокиржон ака Бобур Мирзонинг шахди-шиддатини мисол келтирарди, бошида қанча режалару ташкилий муаммолар уюлиб ётганини, ўзини аяшга фурсати йўқлигини айтар ва табиатим шунақа бўлса, нима қилай, деган маънода кифт қокиб қўярди. Ҳақиқатан ҳам агар Зокиржон Машрабов шундай дангалчи ва Бобур Мирзодай қайтмас, таваккалчи бўлмаганида Бобур Халқаро жамоат фонди дунёнинг энг йирик бобуршунослари эътиборини қозонармиди, уларнинг боши бир жойда – Бобур ватанида ковушармиди, Бобур халқаро илмий экспедицияси йигирмадан ортик сафари мобайнида кўплаб хорижий мамлакатларни кезиб, шунча кўп китоблар, қўлёзмалар, бошқа маълумотларни топиб, олиб келармиди, Бобур ва бобурийлар, темурийлар тўғрисидаги ўнлаб китоблар таржима бўлиб, халқимиз маънавий хазинасига қўшилармиди... Агар у ҳар қандай машаққатни енгиб ўтишига ишонмаса, Кобул ва Аградан Бобур Мирзо, Ғазнидан Абу Райҳон Беруний, Мисрдан Аҳмад Фарғоний қабри тупроғидан олиб келинармиди... Ёки Мавлоно Лутфий қабри узра муносиб сағана – макбарра ўрнатилармиди...

Қилаётган ишининг жамиятга, халққа манфаати тегишини, умри самарасиз ўтмаётганини ҳис этиб яшаш бу инсонга мудом куч-қувват, баланд руҳ ато этарди. Яратилажак комуснинг ҳам Бобур Мирзо ихлосмандларига, бобуршуносларга, илм аҳлига, умуман, зиёлиларга, халқимизга сув ва ҳаводай зарурлигига, бинобарин, жон чекишга арзишига имо-

ни комил эди. Зеро, «Бобур энциклопедияси» шунчаки Бобур ва бобурийлар тўғрисидаги маълумотлар тўпламигина эмас, балки у тарихни, мумтоз адабиёт, илму санъатни, табиату набототга доир, ўнлаб, юзлаб соҳага оид сир-асрорларни ўзида мужассам этган маънавий хазина бўлиб, ундан неча-неча авлодлар баҳра олажаклар. Шу маънода, ушбу комус ижодкорларини хазина тўпловчилар, деб атасак, ўйлайманки, ҳеч қандай муболаға бўлмайди.

* * *

Мухтарам ўқувчи, сиз бу китобни мутолаа қилаётган пайтда мамлакатимизда илк бор яратилган мухташам «Бобур энциклопедияси» ёруғ дунё юзини кўриб, китобхонлар қўлига етиб борса, ажаб эмас. Ҳарқалай, биз «Ниятларингиз амалларингиздан улуғдир» деган нақлга мувофик шундай бўлишини орзу қилиб қоламиз.

Бобур комуси ҳақидаги фикр-мулоҳазаларимизни яқунлар эканмиз, ушбу илмий лойиҳа республикамизнинг атокли тарихчи ва шарқшунос олимлари, адиблар, ноширлар, матбаа соҳаси намояндлари иштирокида муҳокама қилинган йиғилишлардан бирини эсламасдан ўтолмаймиз.

Ўша нуфузли машваратда Бобур бобомиз ҳақида мукамал илмий комус яратиш ғояси ҳақида сўз юритганида, очиқ айтиш керак, мажлис қатнашчиларининг аксарияти Зокиржон акага қандайдир ҳайрат ва таажжуб билан қарадилар. Кўзга кўринган, номдор олимларнинг баъзилари бу ишни амалга ошириш учун алоҳида илмий-тадқиқот институти тузиш лозимлигини, бу масала бўйича ҳукуматнинг махсус қарори қабул қилиниб, катта миқдорда маблағ ажратиш кераклигини, умуман, мазкур лойиҳани рўёбга чиқариш учун камида 8–10 йил вақт талаб этилишини баён қилдилар.

Айниқса, Ўзбекистон Миллий энциклопедияси-

нинг раҳбарларидан бири томонидан билдирилган шубҳа-гумонлар ҳаммасидан ҳам ошиб тушди. Қарийб ўттиз йил шу соҳада мутасадди бўлиб келаётган бу одам Бобур Фондининг ушбу интилишини «Ширин, аммо хомхаёл», деб баҳолади, тарихий шахсларга багишланган энциклопедияларни тайёрлаш ва нашр этишининг нақадар оғир ва машаққатли бир юмуш эканини, бунинг учун қандай катта илмий ва ижодий кучлар, молиявий имкониятлар сафарбар қилиниши кераклигини тушунтирмоқчи бўлди. Сўзининг ниҳоясида у бундай жиддий лойиҳаларни ҳаваскорлик йўли билан амалга ошириб бўлмаслигини, агар Бобур Фонди зарур маблағни топиб, ўзи раҳбарлик қилаётган нашриёт ҳисобига ўтказиб берса, у бошлиқ «профессионал комусчи»лар бу ишни бажариб беришлари мумкинлигини, лекин бунинг учун камида 5–6 йил вақт керак бўлишини кистириб ўтди.

Бундай кескин гапларни эшитиб, Бобур Фонди фаолларининг руҳи тушиб кетгандек бўлди. Орага оғир жимлик чўкди. Зокиржон ака ҳам тараддудланиб қолди. Шунда Бобур фондининг раёсат аъзоси бўлган таникли бобуршунос ёзувчи Хайриддин Султон сўз олиб, жумладан, шундай деди:

– Албатта, Бобур энциклопедиясини яратиш, йўқдан бор қилиш қанчалик қийин ва мураккаб иш эканини барчамиз яхши тасаввур қиламиз. Бу ерда ҳурматли комусчи домламиз ҳаваскорлар ва профессионаллар ҳақида гапириб ўтдилар. Ҳақиқатан ҳам, бу жуда ўринли талаб. Маълумки, жаҳонга машҳур «Титаник» кемасини профессионал кемасозлар илмфаннинг энг сўнгги, илғор ютуқлари асосида барпо этган эдилар. Афсуски, бу кема биринчи марта сувга туширилганидаёқ ҳалокатга учраб, океанга гарқ бўлди. Ўз замонида Нуҳ пайғамбар ҳам кема ясаб тўфондан омон қолди. Ҳолбуки, Нуҳ алайҳиссалом кемасоз уста эмас, таъбир жоиз бўлса, бу борада

хаваскор эди. Кўриб турганимиздек, ҳаётда баъзан бир қараганда ғайритабиий бўлиб туюладиган мана шундай сирли ҳолатлар ҳам юз беради. Машҳур Панипат жанггида Бобур Мирзонинг ўн икки минг қўшин билан Иброҳим Лўдийнинг юз минг кишилик лашкари устидан ғалаба қозонгани ҳам айна шундай воқеалар сирасига киради.

Менинг фикримча, биз бугун Бобур Мирзонинг дилбар шахсиятига чексиз ҳурмат ва иштиёқ билан ёндошиб, мана шундай улуғ ва эзгу ташаббус билан чиқаётган соф ниятли бу инсонларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлашимиз керак. Уларнинг шашти, эзгу шижоатини ҳар турли важлар билан сўндирмасдан, аксинча, қўлимиздан келган ёрдам ва қўмакни беришимиз лозим. Қолаверса, бугун Ўзбекистонда эркин фуқаролик жамияти куриш жараёни кечяпти. «Бобур энциклопедияси»дек улкан илмий нашрни жамоатчилик йўли билан амалга оширишга бел боғлаган бу дўстларимизнинг орзу-интилишлари ва саъй-ҳаракатларини биз аввало фуқаролик жамиятининг амалий бир намоёни, намунаси сифатида баҳолашимиз керак.

Шундан сўнг мажлисда бошқа бир қатор олим ва адиблар ҳам сўзга чиқиб, Бобур халқаро жамоат фонднинг ташаббусини қўллаб-қувватлашга тайёр эканликларини изҳор этдилар. Хусусан, «Шарқ» нашриёти мутасаддиларининг қомусни чоп этиш билан боғлиқ ишларда амалий ёрдам кўрсатиш ҳақидаги таклифлари Зокиржон ака ва унинг маслақдошларини руҳлантириб, қувонтириб юборди.

Мана, бугун, орадан икки йил (ҳаракат бошланганига 6 йил) ўтиб, оғир ва машаққатли илмий изланиш ишлари ниҳоясига етди. Яхшиси, бу ҳақда қуйидаги ҳужжат орқали сўз юритсак, ўйлайманки, айна муддао бўлади.

«БОБУР ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ» ТАХРИР
ҲАЙЪАТИ МАЖЛИСИНИНГ

БАЁННОМАСИ

Тошкент ш.

2014 й. 18 июнь

Иштирок этдилар: *акад.* А.Қаюмов (хайъат раиси), *проф.* А.Аъзамов (бош муҳаррир), *ёзувчи* А.Аҳмедов, *проф.* Ҳ.Болтабоев, *проф.* А.Мадраимов, З.Машрабов (Бобур номидаги халқаро жамоат фонди раиси), *ёзувчи* Х.Султонов, *проф.* С.Ҳасанов.

Мажлисга бобуршунос, адиб Х.Султонов раислик қилди. У «Бобур энциклопедияси»нинг яратилиши, авваламбор, буюк аждодларимиз номини улуғлашга, уларнинг тарихи-маънавий меросини чуқур ўрганиш ва тарғиб қилишга имконият ва шароит яратиб берган мустақиллигимизнинг самараларидан бири эканлигини қайд этди. У, шунингдек, энциклопедия Бобур номли халқаро жамоат фондининг ташаббуси ва қўллаб-қувватлаши, қўлаб бобуршунос ва бобур-севарларнинг асосан ишдан ташқари вақтида, жамоатчилик асосида, фидойилик билан қилган меҳнати натижасида дунёга келгани бугун Ўзбекистонда пойдевори яратилаётган фуқаролик жамияти қандай имкониятларга эгалигини кўрсатаётганига урғу берди.

Ҳозирга қадар мамлакатимизда «Ўзбекистон универсал энциклопедияси», «Тошкент» энциклопедияси икки мартадан нашр этилган, бир неча соҳа бўйича энциклопедиялар таржима қилиниб босилган эди. «Бобур энциклопедияси» эса буюк тарихий сиймолар, қўлаб жаҳонга маълум ва машҳур аждодларимизга бағишланган биринчи шахс энциклопедиясидир. Унинг яратилиши ва нашр этилиши ғоят муҳим аҳамиятга эга бўлиб, ана шундай бошқа энциклопедиялар учун ўзига хос мактаб вазифасини ўтайди. Дастлабки тажриба сифатида у айрим хато ва камчиликлардан холи бўлмаслиги мумкин.

Х.Султонов сўзининг якунида «Бобур энциклопедияси» кўлёмасини нашрга тавсия этиш таклифини билдирди.

Шундан сўнг энциклопедия бош мухаррири А.Аъзамовга сўз берилди.

А.Аъзамов «Бобур энциклопедияси»нинг асосий матни ва 6 та иловадан 5 таси тайёр бўлгани, кўлём тахрир ҳайъатининг етакчи аъзолари томонидан синчиклаб ўқиб чиқилгани, яна бир илова – сўзлик саҳифалашга асосланиб тайёрланиши ҳақида ахборот берди.

Энциклопедия кўлёмаси ЎзФАга, Тошкент Ислон университетиға, шунингдек, хорижий таникли бобуршунослар – проф. Э.Маногa (Япония), проф. М.Махлуфга (Миср Араб Республикаси) тақриз учун юборилган эди. ЎзФАнинг Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтидан, Тошкент Ислон университети ҳамда ЎзФАнинг Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институтидан кўлёмдаги камчиликлар кўрсатилган, энциклопедиянинг илмий сифатини яхшилашга оид тақриф ва мулоҳазалар баён қилинган тақризлар олинди. А.Аъзамов тақризларда кўрсатилган асосли фикрларнинг деярли барчаси тахририят томонидан инобатга олинганини қайд этиб, айрим баҳсли масалаларга ўз муносабатини билдирди. Сўнг у проф. Э.Манонинг нашрга тайёрланаётган «Бобур энциклопедияси»га юксак баҳо берилган хатини ўқиб эшиттирди.

Бобур номли халқаро жамоат фонди раиси З.Машрабов А.Аъзамовнинг хулосаларини қувватлаб, «Бобур энциклопедияси»ни ҳозирданок рус, немис ва инглиз тилларида чоп этиш тўғрисида Россия ва Германия олимларидан тақриф тушгани, проф. М.Махлуф эса уни араб тилига таржима қилишни бошлаб юборгани ҳақида маълумот берди ва «Бобур энциклопедияси» бу борадаги биринчи тажриба эканини инобатга олиб, уни нашрга тавсия этиш мақсадга мувофиқлигини таъкидлади.

Шунингдек, нотик «Бобур энциклопедияси»нинг электрон варианты лотин алифбосида Эйжи Мано ва Магида Махлуфларнинг илтимосига кўра уларга юборилгани ҳамда мазкур олимлар томонидан ижобий ҳулосалар ва китобни имкон қадар тезроқ нашрдан чиқариш таклифи билдирилганини эслатиб ўтди.

3. Машрабов айни вақтда «Бобур энциклопедияси»нинг қўлёзмаси ҳақида Бобур номидаги Андижон давлат университети ва Наманган давлат университети олимларидан, бир катор таникли адиблардан ҳам ижобий тақризлар олинганини қайд этди.

Акад. А.Қаюмов ўз сўзида бундай улкан кўламли ишда жузъий хато ва камчиликлар учраши табиий эканлиги, уларни «Бобур энциклопедияси»нинг кейинги нашрларида тузатиш имконияти борлиги, қомус шу ҳолатда ҳам катта илмий аҳамиятга эга бўлишини таъкидлаб, нашрни имкон қадар тезлаштириш зарурлигини айтди.

Проф. А.Мадраимов «Бобур энциклопедияси»ни яратишга ҳисса қўшган барча олим ва мутахассислар меҳнати таҳсинга лойиклигини қайд этиб, бу борадаги илмий изланишлар туфайли Ўзбекистонда бобуршуносликнинг катта салоҳиятга эга бўлган ўзига хос илмий маркази шаклланаётганини алоҳида таъкидлади.

Проф. С.Ҳасанов ва Ҳ.Болтабоев ҳам ўз сўзларида «Бобур энциклопедияси» қўлёзмасини нашрга тавсия этиш таклифини қўллаб-қувватладилар.

Мажлис қарори:

1. «Бобур энциклопедияси» таҳририятига энциклопедия қўлёзмасини «Шарк» нашриёт-матбаа акциядорлик компаниясига нашр этиш учун тақдим қилиш топширилсин.

2. Таҳририят ҳайъати томонидан «Бобур энциклопедияси»га А.Аъзамов бош муҳаррир, Б.Йўлдошев

масъул котиб этиб тайинлангани маълумот учун қабул қилинсин ҳамда «Бобур энциклопедияси»нинг таҳририяти таркиби тўғрисидаги таклиф маъқуллансин.

3. Бобур халқаро жамоат фондининг раиси З.Машрабовга «Бобур энциклопедияси»ни нашр этиш борасидаги ташаббуси ва саъй-ҳаракатлари учун миннатдорчилик изҳор этилсин.

Мажлис раиси:

Х.СУЛТОНОВ.

Котиба:

Д.ИРГАШЕВА.

Янги ташвиш, янги ғоялар

Маълумки, Андижон – ер юзидаги энг кўп ва кучли зилзила содир бўлиб турадиган ҳудудлардан бири ҳисобланади. Тарихда (масалан, 1902 йили) Андижон ва унинг атрофида юз берган каттик ер силкинишлари оқибатида кўплаб турар-жойлар қатори тарихий обидалар, мадраса-масжидлар ва бошқа муҳим бино ва иншоотларнинг ер билан яқсон бўлгани, минглаб шаҳар аҳолисининг қурбон бўлганини ҳозирги авлод яхши билавермайди. Лекин ана шундай машъум ҳодисаларнинг қайта такрорланмаслигига ҳеч ким қафолат беролмайди. Зокиржон ака сейсмолог мутахассис, андижонлик фуқаро сифатида мана шу борада ҳам кўп ташвиш чекарди. У геология соҳасида фаолият кўрсатиб юрган кезларидаёқ, бу жабҳа билан жиддий шуғулланиб, Андижон, Асака, Куйганёр, Хонобод шаҳарларини сейсмик микрорайонлаштириш хариталарини яратиш ташаббуси билан чиққан, Ўзбекистон Фанлар Академияси Сейсмология илмий тадқиқот институти олимлари билан ҳамкорликда мазкур хариталарни тузиб, шу ҳақдаги, яъни Андижоннинг зилзила бўлиш эҳтимоли кўпроқ ҳудудлари тўғрисидаги ахборот-ҳисоботлари билан бирга масъул идора – Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитасига топширган ва бу ху-

лосалар Қўмита раҳбарияти ҳамда мутахассислар томонидан тасдиқланган, қўллаб-қувватланган эди.

Зокиржон ака Андижон шаҳар ижроия қўмитасига раислик маҳалларида ва бошқа раҳбарлик лавозимларида ҳар қандай қурилишни амалга оширишда ана шу меъёрий ҳужжатларга риоя қилди.

Кейинги йилларда мамлакатимиз пойтахти ва қарийб барча шаҳару қишлоқларда амалга оширилаётган мисли қўрилмаган суръатлардаги ободончилик, қурилишлар – замонавий уй-жойлар, маданий-маиший, маъмурий бинолар юртимиз хуснига хусн, фэйзига фэйз қўшаётир, жаҳон андозаларига мос кенг, равон кўчалар, хиёбонлар юзага келаётир. Бу борада, айниқса, Андижоннинг пешқадам бўлаётгани ушбу юртнинг ҳар бир фуқаросида фахр туйғусини уйғотади, албатта, шу жумладан, Зокиржон Машрабовда ҳам. Лекин у шунчаки фахрланиш билан чекланмай, бино, иншоотларнинг сейсмик жиҳатдан пухтапишиқлигига ҳам кизиқиб, зарурат сезилса, тавсия ва таклифлар айтиб туришни касб мутахассиси нуктаи назаридан ўзининг виждоний бурчи деб билади.

Тўғри, танқидий мулоҳаза, маслаҳат мансабдор, мутахассисларнинг ҳаммасига ҳам ёқавермайди, улар ўз ташаббуслари ва ютуқларини тезроқ ўзларидан каттароқларга кўрсатиб, таҳсин олиш иштиёкида ёнадилар. Фақат бир нарсага тушуниш қийин: айрим ишлар, хусусан, қурилишлар шошма-шошарлик, қувдиқувди билан олиб борилади, оқибатда наридан-бери фойдаланишга топширилган биноларнинг кўп ўтмай бўёғи кўчиб, сувоғи тўкилиб тушади ва бошқатдан таъмирлаш бошланади. Ахир бу ортикча сарф-харажат, исрофгарчилик, кўзбўямачилик-ку! Шунга айтиш керакки, Зокиржон Машрабов кимларгадир ёқиш ёки ёқмаслигидан катъий назар, бу борада ўз фикрида доимо собит туради, фақат бир кунлик ҳаёт билан эмас, узокни кўзлаб, оқибатини ўйлаб яшаш керак деб ҳисоблайди.

Бу одамдаги қизиқиш, фаолият кўламининг ранг-баранглиги кишини ҳайратга солади. Унинг шунча тадорик, тадбирлар, маданий-маърифий, ташкилий юмушлардан вақт орттириб, зайтунчилик билан ҳам астойдил шуғулланаётганига нима дейсиз!

– Қанийди, халқимиз дунёдаги кўп юрт-эллар қатори шифобахш зайтун мойи истеъмолига ўтса... – деб орзу қилади у.

Зайтун хўжалиги билан, ушбу ўсимликни кўпайтириш тажрибалари билан танишиш, унинг кўчати ва қаламчаларидан олиб келиш учун зайтун энг кўп экиладиган ва истеъмол қилинадиган мамлакатлар – Испания, Италия, Греция томонларга килган сафарлари чоғида мутахассислар билан бу дарахтни Ўзбекистон шароити ва иқлимига мослаштириш борасида суҳбатлар олиб борди. Бугунги кунда Туркия, Сурия, Эрон мамлакатларидан келтирилиб Бобур боғи худудига – очик жой ва иссиқхоналарга экилган кўчатлар сони уч минг тупга етди.

Ҳозирча тажриба ўзини оклайдигандай, зайтунни Андижонда ҳам иқлимлаштириш мумкиндай туюляпти. Тўғри, талофат катта. Пленкалар билан ўралиб, совуққа чидамлилигини оширадиган махсус суюкликдан фойдаланилаётган бўлишига қарамай, ҳар йили кишда тахминан эллик фоиз кўчат нобуд бўляпти. Лекин Зокиржон ака ноумид шайтон деб кўнгилни узгани йўқ, ўн беш фоизи яшаб кетса ҳам, кейин уларнинг шохидан қаламча қилиб кўпайтирса бўлар. Ахир Иордания, Туркия, Эрон, Озарбойжон, Сурияларнинг кишлари биздагидан кам эмас, лекин ўша юртларда ҳам зайтун плантациялари гуркираб турибди-ку, узум, анжир, анор, хурмо, лимонлар ҳам Ўзбекистон иқлим-шароитига мослашган-ку, деган хаёл Зокиржон акага тасалли ва умид бағишлайди. Умуман олганда, унинг нияти Бобур боғини бодомзор, ёнғоқзор, пистазор ва зайтунзорга айлантириш. Аллоҳ унинг дастига куч, ниятига ривож берсин.

Булар саксон йиллик умр довонидан ошиб ўтган мўътабар, маърифатпарвар бир инсоннинг орзулари, режалари, саъй-ҳаракатлари билан рўёбга чиқаётган, ҳар бири маданий ҳаётимизда муҳим аҳамият касб этадиган тадбирлардирки, улар одамзотнинг қобиляти, куч-қуввати ва имконияти чексизлигини, аҳд ва амалиётни нечоғлик уйғунлаштира олишини, умуман, сидқидилдан уринган киши беқиёс ишларни амалга ошира олиши мумкинлигини намоён этадиган далил ва рақамлардир. Зокиржон аканинг ишларини кўриб, ўқиб, тарихчилар, бобуршунослар, қадимшунослар ва айрим арбоблар хижолат бўлишармикин, деб ўйлаб қоламан баъзида.

– Менга яна бир-икки йил муҳлат ва имкон бера-сизлар, – дейди Зокиржон ака адабий-илмий даврларда, – кўзлаган баъзи режаларимни битириб олсам, кейин уйда оёқ-қўлни ёзиб, дам оламан, балки баҳоли кудрат ўқиш-ёзиш ишлари билан шуғулланарман.

Зокиржон ака битириб олмоқчи бўлган ишлар куйидагилар:

– Бобурнинг «Харб иши», «Мусика сирлари» асарларини, «Бобурнома»нинг йўқолган қисмларини излаб топиш, «Тарихи Фаришта», «Меҳри нимрўз», «16-аср бунёдкори», «Тож кийган дарвеш» каби асарларни ўзбек тилига таржима қилдириш ва нашр этириш;

– Археология соҳасидаги ишлар – Андижон тарихини, айникса, Бобур даврини ўрганишни (зеро, унинг вояга етиши ва жаҳонга машҳур олим, шоир, подшоҳ бўлиб танилишида киндик қони томган шаҳардаги, умуман, Фарғона мулкидаги ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий муҳит ҳал қилувчи омил бўлгани шубҳасиз!) давом эттириб, вилоятимиздаги Далварзин, Эйлатон, Мингтепа, Сарвонтепа каби тарихий жойларда илмий-қидирув ишларини янада жонлантириш ҳамда ўтган асрда юртимиздан

олиб кетилган, ҳозирда Санкт-Петербург шахрида сақланаётган моддий-маданий ашёларни келтириб, Андижон шаҳарсозлик маданияти ва тарихи музейини янада бойитиш;

– Бобур боғини янада ободонлаштириш; Ўзбекистонда зайтун етиштириш бўйича илмий-излашнишларни фаол давом эттириш;

– Фонд ҳомийлигида «Куллиёти Бобур» (Бобур асарларининг тўла тўплами)ни чоп этиш;

– Буюк тарихнавис олим, адиб ва саркарда Муҳаммад Ҳайдар Мирзонинг ҳаёти ва фаолиятини янада чуқурроқ ўрганиб, унинг «Жаҳоннома» ва «Маҳмуднома» дostonларини нашр қилиш; Фарғона водийси ёшлари ўртасида «Бобурни англаш бахти» мавзусида танлов ўтказиш, Олой – Зарафшон тоғ тизмаларидаги тошбитикларга Бобур ёзиб қолдирган газаллар, байтлар нусхаларини тошга ўйиб ёздириб, «Бобур ва жаҳон маданияти» музейи экспонатлари қаторига киритиш...

Зокиржон акага анчадан бери тинчлик бермай келаётган яна бир ўй – Андижонда Бобур академиясини яратиш эса хийла салмоқли юмушлар сирасига қиради...

Албатта, бу орзу-ниятлар илмий фаолияти, ижтимоий хизматлари «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими» унвони, «Эл-юрт ҳурмати», «Меҳнат шуҳрати» орденлари билан тақдирланган, мамлакатимиз Президенти томонидан «Маънавиятимиз фидойиси» деб таърифланган Зокиржон ака Машрабовнинг ҳаёлида пишиб етилган, маданий ҳаётимиз, маънавий камолотимиз учун жуда муҳим лойиҳалар бўлиб, ҳали кўнгил қатида навбат кутаётган, ошқор этилмаган ўй ва режалари қанча!

Тўғри, у «дам олиш» ҳақида гапирганда бошлаб қўйган ишларини суянч ва маслаҳатчи, қобил, меҳрибон фарзанди Зоҳиджон Машрабов ва шогирдларининг изчил давом эттиришларига умид

килаётгани табиий. Тошкент Политехника институтининг қурилиш факультетини битирган, кейинчалик қўшимча равишда Андижон халқ хўжалиги олийгоҳида ҳам сиртдан таҳсил олган Зоҳиджон бугунги кунда Андижон давлат университетининг тадқиқотчиси, Андижоннинг қадимий ва ўрта асрлар тарихига оид мавзуда илмий иш олиб борапти. Соҳага оид қатор мақолалар эълон қилди. «Андижон тарихи» китобининг ҳаммуаллифларидан бири. Айтиш мумкинки, Зокиржон ака ўғлига ишонса, суянса бўлади.

Ҳа, у оиладан, фарзандларидан тиниб-тинчиган одам. Иккала қизи шифокор. Тўнғич қизи Дилоромхон – тиббиёт фанлари номзоди. Азизахон эса таникли кўз шифокори. Набиралар ҳам ўқиш ва ишдаги ютуқлари билан бобо ва бувисини қувонтиради.

Дарвоқе, яқинда унинг яна бир катта сафарга ҳозирлик кўраётганидан воқиф бўлиб қолдим (Демак, унинг «дам олиш» ҳақидаги гапи ҳазил).

– Яна йўл юрилар экан-да, – дедим ҳайрон бўлиб.

– Табиатим ўзи шунақа, – деб жавоб берди Зокиржон ака руҳланиб. – Бир жойда узок туриб қолсам, йўл юрмасам, зерикаман, ўзимни димланиб қолган ариққа ўхшатаман. Ўзиям умримнинг ярми йўлда, автомобилда кечган бўлса керак. Сафарлардан ташқари, деярли эллик йилдан бери хизмат машинасида юрман, бу давр ичида Тошкентга қатнаганларимнинг сон-саноғи йўқ... Қолган умримни ҳам улуғ аждодларимизга, Бобур Мирзога сарфламоқчиман, – деб қўшимча қилди у.

Балки Зокиржон аканинг Заҳриддин Муҳаммад Бобурга шу қадар садоқат, меҳру вафо кўргизаётгани бежиз эмасдир?.. Таникли ёзувчи Хайриддин Султон уни «Бобурийлардан бири» дея таърифлаган эди. Дарҳақиқат, қаҳраонимиз томирларида Бобур Мирзо ва унинг авлодлари қони оқаётган бўлса, не ажаб?

Бу гаплар шунчаки чиройли тимсол учун айтилган эмас. Ҳарқалай, шахсан мен шунга аминманки,

Зокиржон Машрабов улуг Бобур Мирзониинг хакикий маънавий вориси, том маънодаги маънавий фарзандидир. Бу фикрга тўла ишонч ҳосил қилишни истаганларга мен Зокиржон аканиинг ўтган 2013 йили Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида босилиб чиққан «Бори элга яхшилиг қилғил» деб номланган салмоқли, сермазмун китобини мутолаа қилишни тавсия этган бўлардим.

Бобур Зокиржон аканиинг умри мазмунига, ўнгию тушининг мавзуига айланиб кетганлиги айни ҳақиқат. Мабодо уни ярим тунда уйғотиб, дабдурустдан «Қандай шахсий армонларингиз бор?» деб сўрасангиз, у ҳеч иккиланмай санай бошлайди:

– Бобур ва у яшаган давр хақида мукамал тарихий, бадиий асарлар яратилгани йўқ... Бобурнинг киндик қони тўкилган Андижоннинг ёшини аниқлаб олдик ҳисоб, лекин энди Андижон шаҳар қомусини яратишимиз керак. Бунинг учун тарихчи олимларимиз ишга киришишлари лозим.

Унинг олимларимиз ва адилларимиздан яна бир умиди бор: Бобурнинг болалиги, ўсмирлиги хусусида ким, қачон йирикроқ асар – қиссами, романми ёзаркин?..

Бобур Халқаро жамоат фонди раисининг кўп йиллардан бери ушалмай келаётган орзуларидан яна бири – Бобур тўғрисида катта экранларда кўп серияли, «Спартак», «Юлий Цезарь», «Наполеон», «Уруш ва тинчлик» сингари жаҳоншумул бадиий фильмни кўриш.

Дарвоқе, унинг яна бир тилаги, умиди – Ўзбекистоннинг мукамал тарихи яратилганига гувоҳ бўлиш. Тилида «гувоҳ бўлиш» деса-да, ҳисса қўшиш фикри ҳам йўқ эмаслигини англаш қийин эмас.

Андижонга йўлингиз тушиб қолса, албатта, Тошкент (аввалги Мирпўстин) кўчасидан юринг. Бобур номли халқаро жамғарма биноти илгари ўша кўчада... эди. Бино олдидаги баланд курант минорасида умр дақиқаларини санаб турган соатни кўриб, шубҳасиз

хайратланасиз, унинг меъморига, ижодкорига таҳсин айтасиз.

– Бу – Бобур соати, – дейди унинг бунёдкори Зокиржон ака. – Бу орзу менга йигирма йилдан кўпроқ тинчлик бермай келарди. Андижон шаҳар ижроия комитетига раислик пайтимда баъзи бир ниятларни дилимга тугиб қўйган эдим. Аввало, шаҳар ҳокимлигининг ҳозирги шинам биносини, «Чархпалак»ни, унинг ёнидаги миллий нақшли чойхонани қурдириб битказдик. Бу ишлар анчагина енгил кўчган. Аммо Боғишамол дам олиш масканига кўз бўлиб тушган осма йўлни торттириш хийла югуртирган мени. Тақдир такозосини қарангки, ана шу осма йўл бугун Бобур боғи тасарруфида бўлиб, зиёратчиларга кўкда – баландда туриб, Андижонимиз шаҳарлари, боғлари, далаларини томоша қилдириб, завқ бермоқда. Курантни эса ўша, Абдулҳамид Чўлпон таваллуд топган, яшаган Қатортерак мавзеида, чархпалак ёнида қурдирмоқчи эдим. Насиб бўлмаган. Еревандан зўр соатлар олиб келиб қўйган эдим, ижроқўм биноси ертўласида қолиб кетди. Илгариги замон бўлганида нимага энди шаҳардаги биттагина курант қандайдир бир жамғарма биноси олдида қурилади, деб, бунга йўл қўйишмасди. Тангрига минг қатла шукрлар бўлсинки, бу хоҳишим ҳам мустақиллик шарофати билан амалга ошди.

Зокиржон Машрабов ўзи ҳақида кам гапирди, унинг шахсий хоҳиш-армонлари билан Ватан, эл-юрт, жамиятга, маънавият ва маърифатга, яна ҳам аниқроғи, Бобурга оид режа-истакларини айро тасаввур қилиш мушкул. Ибратомуз, кенг кўламли тadbирларни амалга ошираётганидан сўз очсангиз, «Ҳа, энди...» деб, мавзуни бошқа ёққа буради. Бунақа маҳалда айтадиган бир гапи бор: «Асосий ишни қилаётганлар – бобуршунослар, адиблар, атрофимдаги сизга ўхшаган дўстларим. Мен, демак, шунчаки хўжалик ишлари бўйича сизларга ёрдамчиман, холос...

Дарҳақиқат, Зокиржон ака ўзини ижодкорлар, хусусан, калам аҳлига жуда яқин олади. Айниқса, Бобур ҳақида гапирган кишини кўрса, унга меҳри товланиб кетади, дунёдаги ҳамма яхши нарсаларни унга инъом қилиб юборгудай бўлади. Ижодкорлар ҳам Зокиржон аканинг маънавият фидойиси эканини кадрлашади, юксак баҳолашади. Хайриддин Султоннинг «Бобурийнома» китобини Захириддин Бобур ва Зокиржон Машрабовга бағишланган дейиш мумкин. Ўзбекистон халқ шоири Тўлан Низом бу қалби жўшқин инсон сиймосини бадиийлаштириб, «Рухлар қасидаси» деган дoston битди. Шоир, филология фанлари доктори, марҳум Исмоил Тўлак Собиржон Шокаримов билан ҳамкорликдаги «Асрларни бўйлаган Бобур» китобига ёзган сўзбошисида асарнинг ҳар бир саҳифасида Бобур Мирзога бўлган ҳурмат ва муҳаббат бўртиб турганини алоҳида таъкидлаган ва бу муносабатни «покиза эътиқод» деб таърифлаган эди.

«Ҳаётда доимо ўзинг эриша олмаган бирон нарсага шайдо бўлиб яшаш керак. Инсон юксакликка интилган сари янада баркамоллашади», деган экан бир луғ адиб.

Зокиржон ака эса, шайдо бўлган нарсаларига, кўзлаган марра-манзилларига эришяпти ва камолот касб этган сари ватанпарварлик туғини маҳкам тутганича, янги-янги уфқлар сари талпиниб, ортидан бошқаларни ҳам эргаштириб яшяпти.

Бобур таваллудининг 515 йиллиги муносабати билан Андижонда ўтказилган халқаро анжуман Бобур қадамжойи – Хўжаободдаги Дилкушо оромгоҳида давом этди. Одатдагидай хориждан ва Тошкентдан нуфузли олимлар, адиблар бор эди. Ўшанда каминага сўз берилганида Зокиржон аканинг бу оламшумул ишларига қисқача мана шундай таъриф берганим эсимда:

– Зокиржон акадай бобурпарастлик ҳаммага на-сиб этсин.

– Зокиржон акадай юртпарастлик ҳаммага насиб этсин.

– Агар Зокиржон ака шуҳратпараст бўлса, шундай шуҳратпарастлик ҳаммага насиб этсин!..

Зотан, Зокиржон Машрабовнинг бобурога табиат, дарвишваш хатти-ҳаракатларини англаш учун одамда ўз халқи тарихига ҳурмат, миллатнинг юзи, шонидаравкати бўлган улуғ аجدодларни қадрлаш, улар билан фахрланиш туйғуси бўлиши даркор.

Бундай инсон билан бир замонда, бир юрtda, бир маслакда яшаш эса одамга ҳузур ҳам ғурур бағишлайди, айна пайтда катта масъулият юклайди.

1- экспедиция	З.Машрабов, Х.Султон, А.Ҳамидов, С.Шокаримов, С.Турсунов, Р.Шамсутдинов, Ш.Мадазимов, О.Ураимов, М.Раҳимов, М.Қосимов, Ф.Расулов, А.Исмоилов, Б.Зокиржонов, Р.Холмирзаев
2- экспедиция	З.Машрабов, С.Жалилов, С.Шокаримов, Т.Низом, Ф.Расулов, А.Қосимов, А.Сиддиқов

19.05.1992 й.
15.07.1992 й.

Туркменистон-Эрон-Туркия-
Сурия-Иордания-Саудия
Арабистони-Бирлашган Араб
Амирликлари-Эрон-Покистон-
Афғонистон

27.11.1992 й.
12.12.1992 й.

Афғонистон

4- экспедиция	З.Машрабов, Ф.Расулов, Ф.Сохий, И.Зохидов, А.Ахмадалиев, Р.Юнусходжаев, Б.Шерматов, О.Мирзаев, И.Мамарозиқов, О.Солиев
5- экспедиция	З.Машрабов, Ф.Расулов, М.Қосимов, И.Мамарозиқов.

17.05.1995 й.
11.06.1995 й.

Туркменистон-Афғонистон-Эрон

17.09.1996 й.
15.10.1996 й.

Қирғизистон-Хитой-Покистон-
Эрон-Афғонистон

12 - экспедиция	З.Машрабов, В.Рахмонов, Ғ.Сатимов, Р.Орифжонов, Т.Ҳамидов, Ф.Саидмаматов, А.Исабоев	05.10.2009 й. 21.10.2009 й.	Қирғизистон-Тожикистон- Афғонистон-Туркменистон
13- экспедиция	З.Машрабов, В.Рахмонов, Ш.Сотқинова, Ф.Саидмаматов	08.11.2009 й. 15.11.2009 й.	Ҳиндистон-Кашмир
14- экспедиция	З.Машрабов, В.Рахмонов, Ф.Саидмаматов, А.Исабоев	21.04.2010 й. 05.05.2010 й.	Туркменистон-Афғонистон-Эрон
15- экспедиция	З.Машрабов, Н.Қаландаров	05.08.2010 й.	АҚШ

17- экспедиция	З.Машрабов, Муҳаммад Али, Қ.Кенжа, В.Раҳмонов, А.Исабоев	01.06.2011 й. 15.06.2011 й.	Қозоғистон-Россия
18- экспедиция	З.Машрабов, Б.Матбобоев	19.06.2012 й. 29.06.2012 й.	Россия
19- экспедиция	З.Машрабов, Б.Матбобоев, Қ.Кенжа, Ф.Саидмаматов, А.Исабоев	26.09.2012 й. 28.10.2012 й.	Қозоғистон-Россия-Грузия- Озарбайжон-Арманистон-Эрон- Туркменистон

МУНДАРИЖА

Нубувватхон аянинг ҳикояларидан.....	3
--------------------------------------	---

БИРИНЧИ ҚИСМ

Бола бошдан... ..	5
Яхшилар.....	8
Ҳаёт пиллапоялари.....	14
Меҳр илдизлари.....	20
Мозийга қайтиш.....	28
Алоҳида суҳбат.....	33
Мансаб ва ғовлар.....	38
Қора булутлар соясида.....	46
Нажотбахш шабадалар.....	51
Сарсон муаммолар.....	53
«Зиндон»дан чиққан ҳайкал.....	55
Китоб тўйи.....	57
Ва ниҳоят... ..	61
Фикри-ёди Бобурда қолди.....	63
Машаққатли илк сафар	70
Жанггоҳлар оралаб.....	84
Рамзий қабр.....	95
Яна Ҳиндистон орзуси.....	97
Сабок ва янги аҳдлар.....	102
«Муродга қасд қилиб югурган етур...».....	110
Алам устига аламлар.....	115
Йўл азоби.....	120
Чегарадаги машмашалар.....	125
Жанггоҳ Патна ва Дехлида.....	129
Агра. Тожмаҳал. Калькутта.....	132
Ҳайдаробод. Бобур авлодлари.....	137
Ташвишли ва хуррам кунлар.....	141
Бирни кўриб шукр қил... ..	147
Бу на жавоҳирким... ..	150
Бобур Ҳисорга қандай етиб борган?.....	154
Оғир қисмат.....	157

Оловга бош сукиб.....	164
Тундаги хужум.....	172
Мисрга сафар.....	176
Етти йиллик хулосалар.....	179
Халқаро илмий-амалий кенгаш	185
Сайлов ҳаяжонлари ва изтироблари.....	192

ИККИНЧИ ҚИСМ

Навбат – Андижон тарихига.....	199
Андижон – Қашқар – Дакка.....	203
Ҳиндистон бўйлаб.....	210
«Бобурнома»нинг 470 йиллиги.....	221
Ўнинчи сана.....	225
2003 йил воқеалари.....	228
Афғонистон сафари.....	233
Лутфий қабрини излаб.....	236
Сермашаккат ўн биринчи сафар.....	239
Минг чакирим орқага	244
2005 йил воқеалари.....	247
Мухтасар маълумотлар.....	248
Дехи Канорга махсус сафар.....	250
2006 йил воқеалари.....	255
Андижоннинг асл тарихи	258
Хайрли ишлар	262
2007 йил воқеалари.....	265
2008 йил воқеалари.....	266
Халқаро анжуман.....	268
Тибет тиббиёти Андижонда.....	278
2009 йил воқеалари.....	282
Кашмирга саёхат.....	287
Яна Қашқарда.....	292
Афғонистонлик ўзбеклар.....	296
Нега? Нега? Нега?... ..	301
Уммон ортида	305
2011 йил воқеалари.....	307
Яна Соҳибқирон изидан.....	313
Жаҳон бобуршунослари Тошкентда.....	319
Осуда ҳаётда сурур йўк	326
Янги ташвиш, янги ғоялар.....	336
Илова. Экспедиция сафарлари.....	346

ҚАМЧИБЕК КЕНЖА

БОБУРИЙЛАРДАН БИРИ

Ҳужжатли-маърифий қисса

(Қайта ишланган ва тўлдирилган наشري)

«Sharq» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент – 2014

Мухаррир *Қодиржон Қажомов*
Бадий муҳаррир *Феруза Башарова*
Рассом *Умид Сулаймонов*
Техник муҳаррир *Раъно Бобохонова*
Саҳифаловчи *Лидия Цой*

Нашр лицензияси: АІ № 201 28.08.2011.

Теришга берилди 18.08.2014. Босишга руҳсат этилди 10.11.2014.

Бичими 84x108^{1/32}. «Times New Roman» гарнитураси.

Шартли босма табағи 18,48. Нашриёт-ҳисоб табағи 14,98.

Адади 1000 нусха. Буюртма № 3686. Баҳоси шартнома асосида.

**«Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси босмаҳонаси,
100000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.**